

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

На правах рукопису

ЧПКО Марина Володимирівна

УДК 341.232.5:620.91(4)

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА
ДЕРЖАВ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ**

12.00.11 - міжнародне право

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Якубовська Наталія Олексіївна,
кандидат юридичних наук, доцент

Одеса - 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ У СФЕРІ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ	
1.1. Історія формування і розвитку міжнародно-правового регулювання співробітництва держав у сфері відновлюваної енергетики	12
1.2. Визначення відновлюваних джерел енергії в міжнародно-правових актах	30
1.3. Співробітництво держав у сфері використання відновлюваних джерел енергії в цілях сталого розвитку	40
Висновки до розділу 1.	58
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ВІДНОВЛЮВАНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ	
2.1. Конвенційний механізм міжнародного співробітництва держав у сфері відновлюваної енергетики	61
2.2. Міжнародне агентство з відновлюваних джерел енергії (ІРЕНА) в системі міжнародного енергетичного співробітництва	78
2.3. Досвід правового регулювання використання відновлюваних джерел енергії на регіональному та національному рівнях	91
Висновки до розділу 2.	114
РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ В СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ВІДНОВЛЮВАНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ В РАМКАХ СОТ	
3.1. Нормативи права СОТ щодо закріплення використання відновлюваних джерел енергії	118
3.2. Нормативи права СОТ щодо регулювання ринку торгівлі обладнанням для виробництва енергії з відновлюваних джерел	141
3.3. Правовий режим субсидування СОТ сфери відновлюваної енергетики	157
3.4. Юридична практика СОТ з вирішення спорів, що виникають в сфері відновлюваної енергетики	175
Висновки до розділу 3.	195
ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207

ВСТУП

Актуальність теми. В останні роки спостерігається тенденція зростання використання відновлюваних джерел енергії. Говорячи про цю тенденцію, необхідно звернути увагу на той факт, що до теперішнього часу розвиток отримували ті напрямки енергетики, які забезпечували досить швидкий, прямий економічний ефект. А пов'язані з цими напрямками соціальні та екологічні наслідки розглядалися лише як супутні. Ситуацію різко змінило усвідомлення людством екологічних проблем – щорічно в світі збільшується кількість міжнародних зустрічей різного рівня, на яких розглядається стан і перспективи розвитку цього напрямку енергетики, проте повноцінний діалог між державами з питань правового регулювання цієї сфери майже відсутній.

Те, що сьогодні держави активно обговорюють питання переходу до використання відновлюваних джерел енергії, впливає на розвиток міжнародних енергетичних відносин. Наразі приймаються певні міжнародно-правові угоди, які сприяють поглибленню співробітництва держав з приводу використання відновлюваних джерел енергії. Формуються нові міжнародно-правові норми, головною метою яких є стимулювання держав до скорочення або відмови від використання традиційних джерел енергії та збільшення відсотку енергії, отриманої з відновлюваних джерел.

На сьогоднішній момент не існує єдиного спеціального міжнародно-правового акту, який би регулював сферу відновлюваної енергетики, що значно ускладнює міжнародно-правове співробітництво. Але слід зазначити, що норми, які мають пряме відношення до цієї сфери, містяться в міжнародно-правових документах, які не мають безпосереднього відношення до відновлюваної енергетики. До них відносяться: Йоганнесбурзька декларація зі сталого розвитку, Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату та Кіотський протокол, Договір до Енергетичної хартії, План дій Гленіглс, Делійська декларація про принципи міжнародного права, що стосуються сталого розвитку, та ін.

Значну увагу питанню використання відновлюваних джерел енергії приділяє Світова організація торгівлі. Підвищення інтересу до регулювання енергетичних питань у Світовій організації торгівлі обумовлене низкою факторів. Перш за все, в останні роки до Організації приєдналися країни, які відіграють значну роль у експорті, імпорті та транзиті енергетичних ресурсів (Саудівська Аравія – з 2005 року, Україна – з 2008 року, Росія – з 2012 року, Казахстан – з 2015 року), ведуть переговори із приєднання Алжир, Ірак, Лівія. Крім того, стали загострюватися конфлікти, пов'язані із зростанням потреби в енергоносіях, посиленням конкуренції на енергетичному ринку, забезпеченням енергетичної ефективності і практикою обмеження експорту. У багатьох країнах відбувається зниження ролі держави в енергетичній сфері та підвищення ролі приватних компаній, в тому числі міжнародних.

Для переходу до використання відновлюваних джерел енергії та підвищення енергетичної ефективності потрібні термінові заходи з реформування існуючих міжнародно-правових механізмів регулювання, в особливості тих, що пов'язані з міжнародною торгівлею енергією. Саме тому програми підтримки використання відновлюваних джерел енергії повинні стати пріоритетом для держав і, за необхідності, отримувати додаткову підтримку, наприклад, у вигляді субсидій. Проте будь-які державні заходи заохочувального характеру в сфері енергетичного виробництва можуть спровокувати нестабільність світової економіки, враховуючи її пряму залежність від цін на «традиційні» джерела енергії. У запобіганні подібних ситуацій важливу роль відіграє Світова організація торгівлі.

На регіональному рівні існує достатня кількість двосторонніх угод між державами, що містять в собі детальне регулювання міжнародно-правового співробітництва між ними. Основним завданням укладення таких договорів є розвиток відновлюваної енергетики. Звідси й оптимістичність висновків про можливі перспективи кодифікації норм, що регулюють сферу відновлюваної енергетики. Не зважаючи на підвищення зацікавленості міжнародної спільноти до цієї теми, вона, тим не менш, є маловивченою, тож питання

міжнародно-правового регулювання сфери відновлюваної енергетики становлять значний науковий інтерес.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія» відповідно до плану науково-дослідної програми Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер 011U0006H) на 2011-2015 рр. та «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016-2020 рр.

Ступінь дослідженості теми. У вітчизняній науці міжнародного права до питань міжнародно-правового регулювання відносин у сфері відновлюваної енергетики зверталися А. В. Башун, Я. Н. Бенедик, С. Д. Білоцький. Окремі аспекти цієї проблематики розглядалися в працях таких українських науковців: Т. М. Анакіної, Т. О. Анцупової, А. П. Гетьмана, О. О. Гріненко, Р. Р. Дубаса, А. О. Кориневича, М. О. Медведєвої, М. М. Микієвича, Р. А. Петрова, О. Я. Трагнюк, О. М. Шпакович. Дослідженню даного питання присвячено ряд наукових статей, авторство яких належить таким вченим, як: А. М. Амадзієв, С. Р. Блавацький, Г. Д. Джумагельдієва, Т. Р. Кістинюк, Н. А. Магомедова, А. Ш. Меіланов, М. М. Пархаданов, В. А. Сафонов, В. А. Семеніхіна, С. М. Силкіна, В. В. Фіделіс, С. С. Шмаков, Г. Шеєр, Е. І. Широков.

Західні дослідники міжнародного права приділяють набагато більше уваги проблематиці правового регулювання використання відновлюваних джерел енергії. В університеті Данді в Шотландії існує цілий дослідний центр, наукові співробітники якого досліджують різні міжнародно-правові аспекти енергетичного права, в тому числі і відновлювану енергетику. Найбільш авторитетним вченим у цій сфері є А. Бредбрук (A. Bradbrook), також дослідженню даного питання присвячені роботи таких закордонних вчених, як

Р. Лістер (R. Lyster), Т. Р. Карл (T. R. Karl), К. Е. Тренберт (K. E. Trenberth), С. Соломон (S. Solomon), Н. Стерн (N. Stern), Дж. Редженс (J. Regens), Р. Рікрофт (R. Rycroft), А. Коноплянік (A. Konoplyanik), А. Штейнер (A. Steiner), Дж. Гардам (J. Gardam), П. Келлі (P. Kelly), Ю. Оморогбе (Y. Omorogbe) та інші.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає у визначенні генези та специфіки міжнародно-правового співробітництва у сфері відновлюваної енергетики, зокрема в рамках СОТ, а також особливостей імплементації норм міжнародного права та права СОТ щодо відновлюваної енергетики в національне законодавство України.

Зазначена мета дослідження досягається шляхом постановки та послідовного вирішення таких завдань:

розкрити екологічну та політико-правову зумовленість процесу становлення міжнародно-правового співробітництва держав у сфері відновлюваної енергетики та розвитку міжнародного інституційного механізму такого співробітництва;

уточнити дефініцію та визначити ознаки відновлюваних джерел енергії, які артикулюються в міжнародних та національних правових актах;

встановити фактори, що впливають на ефективність міжнародного співробітництва у сфері відновлюваної енергетики, та з'ясувати значення співробітництва в цій сфері в цілях сталого розвитку;

розглянути специфіку міжнародно-правового регулювання використання відновлюваних джерел на сучасному етапі;

визначити місце та роль Міжнародного агентства з відновлюваної енергетики в системі міжнародного співробітництва держав;

надати характеристику особливостей правового регулювання співробітництва держав у сфері відновлюваної енергетики на регіональному рівні;

дослідити досвід регулювання використання відновлюваних джерел енергії на національному рівні та оцінити стан імплементації міжнародно-правових норм у національне законодавство України;

проаналізувати стан та визначити перспективи правового регулювання використання джерел відновлюваної енергії в рамках СОТ;

визначити специфіку правового регулювання ринку торгівлі обладнанням для виробництва енергії з відновлюваних джерел в праві СОТ;

висвітлити режим субсидування СОТ та окреслити можливості його застосування для стимулювання поширення та розвитку відновлюваної енергетики.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у сфері правового регулювання міжнародного співробітництва держав з використання відновлюваних джерел енергії.

Предметом дослідження є міжнародно-правове регулювання співробітництва держав у сфері використання відновлюваної енергетики.

Методи дослідження. Для досягнення наукової об'єктивності результатів дослідження було використано комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних методів, які знаходять широке застосування в сучасній науці міжнародного права. Підґрунтям наукового аналізу в усіх розділах проведеного дослідження став діалектичний метод, завдяки якому повністю висвітлено різні аспекти нормативного регулювання міжнародного співробітництва держав у сфері відновлюваної енергетики. Історико-правовий підхід дозволив простежити генезу правових засад міжнародного співробітництва держав на універсальному та регіональному рівнях у цій сфері (підрозділ 1.1). Формально-логічний метод застосовувався для уточнення змісту окремих правових понять та положень (підрозділи 1.2, 3.1, 3.2, 3.4). Системно-структурний метод дозволив визначити місце міжнародного співробітництва у сфері відновлюваної енергетики в системі сучасного міжнародного права (розділ 2). Порівняльно-правовий метод використано при аналізі положень міжнародних договорів (універсальних та регіональних),

національного законодавства провідних країн світу в сфері відновлюваної енергетики, а також для дослідження ступеня імплементації норм міжнародного права до національного законодавства з урахуванням міжнародних зобов'язань України у сфері відновлюваної енергетики (підрозділи 2.1, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3). Прогностичний метод дозволив виділити окремі тенденції розвитку міжнародно-правового співробітництва держав в сфері відновлюваної енергетики (підрозділи 1.3, 3.4).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній доктрині міжнародного права проведено комплексне дослідження стану міжнародно-правового співробітництва держав у сфері використання відновлюваної енергетики та перспектив і можливих напрямків його розвитку.

У межах дослідження одержано такі результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист.

уперше:

запропоновано систематизацію етапів становлення міждержавного співробітництва в сфері використання відновлюваної енергетики, яка налічує п'ять етапів, з огляду на роль, яку зіграла ООН у розвитку міжнародного співробітництва в сфері відновлюваної енергетики;

обґрунтовано доцільність розробки та прийняття окремої спеціальної універсальної угоди з екологічних товарів, що б сприяло підтримці та просуванню технологій використання відновлюваних джерел енергії;

запропоновано три варіанти інтерпретації чинних положень норм права СОТ з метою більш ефективного регулювання відновлюваних субсидій;

обґрунтовано можливість застосування виключення, передбаченого статтею XX ГАТТ, до предмету регулювання Угоди про субсидії та компенсаційні заходи підхід.

удосконалено:

положення щодо фрагментації міжнародно-правового регулювання використання відновлюваних джерел енергії, що відображається у праві СОТ;

теза про перспективну роль СОТ у гармонізації та координації міждержавної співпраці у сфері міжнародно-правового регулювання використання відновлюваних джерел енергії. СОТ є одним з небагатьох ефективних інститутів багатостороннього співробітництва, здатних дієво реалізовувати свій правовий мандат завдяки ефективній системі вирішення спорів;

тезу, що більш скоординована система глобального управління енергетичною торгівлею сприятиме керованості і передбачуваності енергетичних потоків, дозволяючи уникати непотрібних судових суперечок, що вимагає ретельної оцінки елементів і механізмів міждержавного співробітництва в сфері енергетики;

положення, що з огляду на те, що торгівля енергією, отриманою з відновлюваних джерел енергії функціонує в загальній системі енергоринку (більшу частину якого задовольняють традиційні джерела енергії, такі як газ і нафта) і, відповідно, загального торговельного режиму СОТ (підтримуваного в тому числі шляхом субсидування), щоб стати конкурентними, розвиток і поширення відновлюваних джерел енергії вимагає значної підтримки і стимулювання, які можуть бути забезпечені загальною політикою в сфері відновлюваних джерел енергії, сумісної з правилами СОТ;

обґрунтування тези про те, що система СОТ може пристосувати сумлінні недискримінаційні заходи, які сприяють розширенню застосування відновлюваних джерел енергії. Зокрема, система СОТ припускає застосування субсидування традиційних джерел енергії, яке, звичайно, не ґрунтується на загальних винятках з правил СОТ. З іншого боку, система СОТ є значно гнучкою по відношенню до зовнішніх факторів, таких як цілі охорони навколишнього середовища;

набули подальшого розвитку:

положення щодо необхідності прийняття спеціальної багатосторонньої угоди, присвяченої питанням торгівлі енергоресурсами. В основу проекту такого договору може бути покладено Договір до Енергетичної Хартії (ДЕХ),

що стосується різних аспектів, включаючи торгівлю, інвестиції та охорону навколишнього середовища, відповідних енергетичних секторів договірних сторін;

положення, що функції ІРЕНА мають переважно інформаційно-аналітичне спрямування, що сприяє удосконаленню правового регулювання та розвитку відновлюваної енергетики;

теза про те, що існуюче правове регулювання в системі СОТ щодо узгодження заходів, спрямованих на стимулювання використання відновлюваних джерел енергії, є неефективним для їх заохочення. Альтернативним варіантом може бути прийняття Конференцією міністрів СОТ керівництва, що б містило керівні принципи в рамках існуючого правового регулювання на користь розвитку відновлюваної енергетики;

підходи про використання «зелених тарифів» для заохочення використання і розвитку відновлюваних джерел енергії і підвищення енергоефективності, збільшення виробництва, а також розвитку наукових досліджень і розробок в області екологічно чистих технологій, що призведе до створення нових ринків, робочих місць і економічного розвитку загалом;

розуміння, що відновлювані субсидії мають суттєве значення для боротьби зі зміною клімату;

положення щодо необхідності підвищення ефективності національного законодавства України у сфері використання відновлюваної енергетики з урахуванням норм міжнародного права у цій сфері.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що сформульовані в дисертації теоретичні положення, результати і висновки можуть бути використані: *у науково-дослідній сфері* – для проведення подальших наукових досліджень питань міжнародно-правового співробітництва держав у сфері використання відновлюваної енергетики; *у нормотворчій та правозастосовній діяльності* – для розробки нормативно-правових актів і вдосконалення законодавства України у зв'язку з імплементацією міжнародно-правових норм та його адаптацією до

законодавства Європейського Союзу у сфері використання відновлюваної енергетики; у *навчальному процесі* – під час викладання курсу міжнародного права, а також для підготовки підручників і навчально-методичних посібників з міжнародного права, міжнародного енергетичного права тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення і висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри міжнародного права та міжнародних відносин НУ «ОЮА», а також були представлені на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, форумах та симпозіумах, серед яких: Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського (м. Одеса, 8-9 листопада 2013 р.), Міжнародний молодіжний науковий форум «Ломоносов-2014» (м. Москва, 7-11 квітня 2014 р.), Міжнародна науково-практична конференція, присвячена ювілею академіка С. В. Ківалова (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.), міжнародна науково-практична конференція «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р.), міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 22 травня 2015 р.), міжнародна науково-практична конференція «Міжнародне право розвитку: сучасні тенденції та перспективи» (м. Одеса, 17 червня 2015 року).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації відображені у 11 публікаціях, серед яких 5 статей у наукових фахових періодичних виданнях, з яких 1 стаття – у іноземному виданні.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації визначається предметом і метою дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять десять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 237 сторінок, з яких основного тексту – 206 сторінок. Список використаних джерел нараховує 257 найменувань і має обсяг 31 сторінку.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ У СФЕРІ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

1.1. Історія формування і розвитку міжнародно-правового регулювання співробітництва держав у сфері відновлюваної енергетики

Погіршення стану навколишнього середовища відбувається внаслідок безлічі причин, в тому числі природних процесів [186, с. 32]. Проте, в останні роки, темпи деградації навколишнього середовища протікають набагато швидше, ніж протягом попередніх тисячоліть організованого людського суспільства [212, с. 1]. Більш того, ми швидко наближаємося до переломного моменту, після якого погіршення стану навколишнього середовища може стати незворотним [133, с. 53]. Ця надмірність в зміні клімату багато в чому антропогена, оскільки є наслідком людської діяльності. Крім того, погіршення стану навколишнього середовища відбувається динамічно, оскільки антропогенний вплив на навколишнє середовище може сам викликати або сприяти подальшому погіршенню стану навколишнього середовища.

Щоб проілюструвати це, можна розглянути приклад атмосферних викидів парникових газів, що є практично повністю результатом діяльності людини. Концентрація парникових газів в атмосфері не тільки погіршує атмосферу, але і створює «парниковий ефект», блокуючи таким чином значну частину енергії тепла Землі, яка могла б бути відображена назад в космічний простір. Результатом цього явища є підвищення температури Землі, яке, в свою чергу, має далекосяжні наслідки – серед яких небезпечних погодні явища, опустелювання і танення полярних територій – для екосистеми, здоров'я людей, флори і фауни.

Зважаючи на вищенаведене, не дивно, що зміна клімату є спільною проблемою держав і давно знаходиться в полі зору міжнародного співтовариства в цілому.

Диверсифікація глобальних джерел енергопостачання таким чином, щоб все більше і більше енергії отримувати з відновлюваних джерел, може мати далекосяжні геоекономічні та геостратегічні наслідки, в тому числі стримування викидів парникових газів до рівня, який усунув би дорожчу майбутню компенсацію; збереження екосистем, популяції рослин і тварин, які ними підтримуються; підвищення енергетичної безпеки держав, які виступають імпортерами енергії; і міжнародних відносин, які менш схильні до енергетичної політики – як бачимо, спектр наслідків використання відновлюваних джерел енергії надзвичайно широкий. У зв'язку з цим актуальним є розгляд міжнародного співробітництва держав з метою сприяння розвитку та впровадження відновлюваних джерел енергії.

Здійснення міжнародного співробітництва у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру є однією з основних цілей, які ООН переслідує з моменту свого заснування в 1945 році. Стаття 13 Статуту Організації уповноважує Генеральну Асамблею сприяти міжнародному співробітництву в зазначених областях. Для цього Генеральна Асамблея організує дослідження і робить рекомендації [101, с. 13]. Виходячи зі змісту статті 13 Статуту ООН, резолюції і декларації, прийняті Генеральною Асамблеєю, не можуть носити юридично обов'язкового характеру. Це твердження підтримується багатьма вченими, які зазначають, що Генеральна Асамблея не створює норм обов'язкового характеру за винятком дуже рідкісних випадків (по обмеженому колу питань). Вони заявляють, що даний орган має «квазіправову» компетенцію [22, с. 29]. За допомогою прийняття резолюцій Генеральна Асамблея може виконувати допоміжну функцію в процесі створення правових норм. На практиці таке сприяння особливо необхідно при появі нових об'єктів правового регулювання. Так, свого часу Генеральна Асамблея однією з перших офіційно визнала необхідність розвитку нових джерел енергії і створення єдиної міжнародно-правової бази для регулювання їх використання.

Відновлювані джерела енергії потрапили в поле зору міжнародного права завдяки активній діяльності ООН в напрямку пошуку нових рішень для удосконалення механізмів отримання енергії.

Перша резолюція, що стосується розвитку нетрадиційних джерел енергії, була прийнята в 1950-і роки. Це був перший крок, зроблений ООН на шляху формування підходів до регулювання питань, пов'язаних з використанням відновлюваних джерел енергії.

В рамках ООН, беручи до уваги ту роль, яку в процесі міждержавного співробітництва в сфері відновлюваної енергетики зіграла ООН, можна виділити п'ять етапів становлення.

Перший етап – збір інформації про існуючі види відновлюваних джерел енергії (переважно цим питанням займався ЕКОСОР) (1956-1961 рр.). ЕКОСОР керував процесом збору, обробки та розповсюдження даних, а також проводив консультації з державами.

Другий етап характеризується проведенням перших конференцій, присвячених обговоренню питань впровадження нових видів енергії (1961-1977 рр.). Основною метою співпраці на цьому етапі було створення правової бази для дослідження різних видів енергії та аналіз можливих способів підвищення енергетичної ефективності з метою скорочення шкідливого впливу на навколишнє середовище.

Третій етап включає в себе залучення одного з головних органів ООН – Генеральної Асамблеї – до пошуку нових шляхів використання відновлюваних джерел енергії (1977-1992 рр.). У цей період конференції, присвячені новим джерелам енергії, починають скликатися на постійній основі. В рамках ООН піднімається питання про те, що розвиненим державам необхідно впроваджувати нові технології в своє енергетичне виробництво. Говорячи про цей період, неможливо не згадати про *Конференцію з нових і відновлюваних джерел енергії* (1981 р., Найробі, Кенія). Конференція показала, що існує досить відчутний зв'язок між економікою та альтернативною енергетикою. Вона стала своєрідним заклик до того, щоб робилися

ефективні заходи зі створення, застосування і фінансування програм розвитку нових і відновлюваних джерел енергії [117, с. 401]. За підсумками конференції була прийнята «Програма дій по використанню нових і відновлюваних джерел енергії» (Conference Programme of Actions), розроблена спеціальним комітетом експертів під керівництвом Генеральної Асамблеї. З цього моменту резолюції Генеральної Асамблеї, що зачіпають питання економічного та енергетичного розвитку, стали включати в себе положення, спрямовані на удосконалення технологій в сфері відновлюваної енергетики¹.

Паралельно було визначено, які саме види енергоресурсів відносяться до нетрадиційних і відновлюваних. Згідно з резолюцією № 33/148 «Конференція ООН з нових і відновлюваних джерел енергії» (1978 р.) такими є: торф, енергія біомаси (відходи агропромислового комплексу, лісового комплексу, побутові та промислові відходи, енергетичні плантації, трав'яниста рослинність і деревина), енергія вітру, енергія сонця, енергія приливів і відливів (гідроелектростанції потужністю менше 1 МВт), геотермальна енергія, енергія морів і океанів, низькопотенційна теплова енергія (грунт, земля, будівлі), біопаливо [219]. Окрему увагу було приділено терміну «біопаливо» – його визначили як «відновлюваний вид палива біологічного походження, наприклад, деревина, деревне вугілля, біогаз та відходи сільськогосподарського виробництва» [91]².

Повертаючись до періодизації, слід зазначити, що наступний (четвертий) етап охарактеризувався участю різних органів ООН в програмах з розвитку альтернативної енергетики (1992-2010 рр.). В той момент остаточно

¹ Це один із прикладів того, як резолюції Генеральної Асамблеї мають прямий вплив на міжнародне співробітництво і включають в себе положення, які згодом стають обов'язковими для держав.

² Єдиний перелік джерел енергії, віднесених до відновлюваних, був прийнятий після створення Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії (ІРЕНА). У статті 3 Статуту ІРЕНА говориться, що «термін «відновлювана енергія» означає всі форми енергії, постійно виробляються відновлюваними джерелами». Див .: Statute of the International Renewable Energy (IRENA). Conference on the Establishment of the International Renewable Energy Agency , Bonn, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irena.org/menu/index.aspx?mnu=cat&PriMenuID=13&CatID=126>. – С. 29-30.

закріпилася позиція ООН у ставленні до використання відновлюваних енергоресурсів. Генеральна Асамблея в своїй резолюції № 47/191 уповноважила ЕКОСОР створити Комісію з питань сталого розвитку з метою виконання рішень, прийнятих на Конференції з навколишнього середовища і розвитку (1992 р Ріо-де-Жанейро, Бразилія). Параграф 5 (а) зазначеної резолюції встановлює, що «при здійсненні своїх функцій Комісія буде стежити за прогресом в розширенні, полегшенні і фінансуванні, в залежності від обставин, доступу до екологічно безпечних технологій» [174]. У резолюції сказано, що Комісія повинна відповідати за реалізацію положень Порядку денного на XXI століття (1992 р., Ріо-де-Жанейро, Бразилія), Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку (1992 р., Ріо-де-Жанейро, Бразилія). Також вона повинна надавати рекомендації щодо здійснення Йоганнесбурзького плану виконання рішень (2002 р., Йоганнесбург, Південно-Африканська Республіка) на локальному, національному, регіональному і міжнародному рівнях. Всі ці документи містять в собі норми, спрямовані на регулювання використання відновлюваної енергетики. Таким чином, за допомогою прийняття резолюцій Генеральна Асамблея почала розробляти і просувати нові напрямки співпраці між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, в області енергетики і посприяла удосконаленню міжнародно-правового регулювання використання відновлюваних джерел енергії.

П'ятий етап (з 2010 р. по сьогоднішній день) пов'язаний зі створенням спеціалізованої міжурядової організації – Міжнародної агенції з відновлюваної енергетики, ІРЕНА (IRENA). Спочатку передбачалося, що більшу частину координаційних функцій щодо розвитку відновлюваної енергії візьме на себе ця організація. Проте, Генеральна Асамблея на своїх сесіях досі продовжує розглядати доповіді Генерального Секретаря, присвячені використанню нових і відновлюваних джерел енергії. За підсумками цих доповідей приймаються відповідні резолюції. Вони, як правило, містять в собі порядок денний чергової конференції, ключові аспекти подальшого розвитку

використання альтернативних видів енергії і питання координації зусиль ООН у цьому напрямку. У період з 1996 по 2005 рр. питання про імплементацію Всесвітньої програми з сонячної енергії були невід'ємною частиною цих резолюцій [210, с. 5].

З 2012 року почався новий «підетап» участі ООН в регулюванні використання альтернативної енергетики. У грудні 2012 року Генеральна Асамблея прийняла резолюцію, що проголосила 2014-2024 рр. десятиліттям «Стійкої енергії для всіх» («Sustainable Energy for All»). Метою прийняття цієї резолюції було сприяння використанню всіх форм енергії [143]. На даний момент частка нових і відновлюваних джерел енергії в глобальному енергетичному балансі залишається вкрай низькою. Посилаючись на цей факт, Генеральна Асамблея закликає до вжиття заходів щодо забезпечення економічної ефективності використання таких видів енергії. Основними завданнями «Стійкої енергії для всіх» є всесвітній безперешкодний доступ до енергоресурсів, збільшення в два рази частки відновлюваних джерел енергії в загальному виробництві та споживанні енергії (з 15 % до 30 %) і збільшення показників енергетичної ефективності. На сьогоднішній момент до ініціативи Генеральної Асамблеї ООН приєдналося понад 60 держав, зацікавлених у створенні сприятливих умов для використання альтернативної енергії. Багато міжнародних міжурядових та неурядових організацій, а також приватних компаній вже почали застосовувати спеціальні заходи для досягнення цілей резолюції, а держави почали вносити зміни в свої національні законодавства про енергетику.

Все вищесказане свідчить про значну зацікавленість ООН в підтримці розвитку альтернативної енергетики і прискоренні процесу впровадження нових технологій в масове виробництво. Крім розгляду загальних питань, Генеральна Асамблея ООН приділяє увагу і окремим елементам енергетичного сектора. Важливу роль тут відіграє транспортування енергоресурсів між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються. У цій сфері існує безліч невирішених технічних і юридичних проблем, серед яких:

1) відсутність єдиного міжнародно-правового регулювання; 2) складності, пов'язані з транзитом енергоресурсів, прокладкою підводних кабелів і їх захистом в Світовому океані. Вся серйозність цих проблем була підкреслена в резолюції Генеральної Асамблеї, спрямованій на посилення міжнародного співробітництва з транспортування енергії на великі і малі відстані, «Надійний і стабільний транзит енергії і його роль у забезпеченні сталого розвитку та міжнародного співробітництва» № 63/210 (2009 р.) [60].

Не виникає сумнівів, що подальша робота Генеральної Асамблеї в напрямку регулювання питань, пов'язаних з використанням відновлюваної енергетики, не стоятиме на місці. Актуальними на сьогодні є питання боротьби із забрудненням навколишнього середовища, бідністю і браком енергетичних ресурсів. Резолюції Генеральної Асамблеї покликані стати основою для забезпечення міжнародного співробітництва з метою усунення цих глобальних проблем за допомогою розповсюдження енергії, отриманої з нетрадиційних джерел.

Незважаючи на неоднозначність в інтерпретаціях значення резолюцій Генеральної Асамблеї з точки зору юридичної сили, вони є виразом позиції ООН з важливих енергетичних питань, а також визначають вектор розвитку міжнародно-правового регулювання в сфері використання відновлюваних джерел енергії.

Проте задля глобального переходу до відновлюваної енергетики необхідною є ефективна співпраця держав – як на багатосторонній, так і двосторонній основі, запорукою успіху якої є створення постійної організаційної основи.

Розвиток інституційної системи співробітництва держав в сфері відновлюваної енергетики мав епізодичний характер та відбувався досить стихійно, що зумовило її фрагментарність та викликало численні дискусії щодо пошуку шляхів її реформування з метою оптимізації виконуваних різними організаціями функцій, які часами дублюють одна одну [131, с. 27-28].

Зазначимо, що міжнародні організації, що складають інституційний механізм міжнародного співробітництва в сфері відновлюваної енергетики, не є одноманітними за своїм статусом та виконуваними функціями. Компетенція міжнародної організації, так само як і її правосуб'єктність, має договірну основу і обмежена договірними рамками. Коли компетенція міжнародної організації визначена неоднозначно, виникають складнощі при встановлення її меж.

Міжнародна правосуб'єктність міжнародної організації базується на положеннях, що закріплені в установчих документах - статутах та інших актах, які визначають її обсяг, виходячи із завдань та функцій цієї організації. У міжнародному праві ведуть мову про специфічну або функціональну правосуб'єктність міжнародної організації, зумовлену компетенцією конкретної організації, зафіксованою в її статуті. У своїй діяльності міжнародна організація не може виходити за рамки повноважень, визначених її установчими актами. Цим і визначається функціональний характер правосуб'єктності міжнародних організацій, на відміну від універсальної правосуб'єктності держав. Так, у ст. 104 Статуту ООН встановлено: "Організація Об'єднаних Націй користується на території кожного зі своїх Членів правоздатністю, необхідною для виконання її функцій і досягнення її цілей".

Ю. Г. Козак ділить міжнародні організації за функціональною спрямованістю на організації загальної компетенції і спеціальної компетенції. Організації загальної компетенції в своїй діяльності охоплюють широке коло проблем і напрямків. Безпрецедентною тут є ООН, діяльність якої простягається в сфери: політичну, екологічну, безпеки, юридичну та ін. Її органи виконують функції обговорення питань, консультативні, науково-дослідні, регулюючі, технічної допомоги та багато інших. Більшість регіональних організацій, особливо утворених в процесі економічної інтеграції, також мають багатофункціональний характер. Наприклад, функції ЄС мають широку розгалуженість; вони охоплюють: регулювання економіки

в цілому, митне регулювання. До організацій спеціальної компетенції відносяться міжнародні організації, в яких одна з функцій є головною, пануючою, а решта (якщо вони є) – допоміжні. Найчастіше це відноситься до організацій в сфері виробництва і торгівлі, що утворилися для ефективної реалізації товару, наприклад, ОПЕК. Торгівля є також головною функцією Світової організації торгівлі (СОТ); функцією Світової туристської організації є сприяння розвитку міжнародного туризму [58, с. 33].

О. Кучик пропонує виділяти два види міжнародних організацій: міжнародні організації як інститути колективних дій; міжнародні режими.

У цьому контексті і перші, і другі є міжнародними соціально-політичними інститутами, які характеризуються певними моделями поведінки, що базується на основі міжнародних норм і правил, які в аналогічних ситуаціях сприяють зближенню взаємних позицій та очікувань. Попри це, міжнародні режими завжди належать до конкретних сфер діяльності (обмеження озброєнь, подолання проблем руйнування озонового шару Землі тощо), оскільки такі важливі глобальні питання потребують глобального вирішення. Отож ці питання стають предметом діяльності галузевих чи спеціалізованих політичних механізмів міжнародного характеру. Міжнародні режими – це міжнародні інститути, які діють у конкретних сферах, характеризуються основними принципами, нормами, правилами і процедурами прийняття рішень, навколо яких сходяться поведінкові очікування. Міжнародні режими не функціонують як суб'єкти [41, с. 29].

Скажімо, на відміну від такого міжнародного режиму, Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, Співдружність Незалежних Держав є прикладами організацій, що працюють в декількох сферах діяльності. З цього погляду можна припустити функціонування кількох міжнародних режимів у рамках тієї чи іншої організації. Тому в даному випадку мова може йти про міжнародний політичний механізм, що поєднує і міжнародний режим і власне міжнародну організацію, та демонструє доволі складну аналітичну модель співіснування організації та режиму.

Наведені теоретичні розробки ілюструють та пояснюють складність та фрагментарність системи міжнародних організацій, функції яких в тій чи іншій мірі пов'язані з співпрацею в сфері відновлюваної енергетики.

Зазначимо, що діяльність міжнародних організацій в сфері відновлюваної енергетики мала похідний характер та обумовлювалася переважно екологічними або енергетичними факторами. У зв'язку з цим можна відмітити, що оформлення інституційного механізму співробітництва в сфері відновлюваної енергетики ще знаходиться в стадії становлення. Попри це, як слушно зазначає Я. С. Бенедик, можна виділити дві тенденції, які характеризують цей процес: «перша позначила формування сукупності міжнародних організацій, що спрямовували свою діяльність на досягнення різноманітних природоохоронних цілей; друга – відзначила процес становлення власне міжнародної інституційної енергетичної конструкції, функціонування організаційних складових якої з часом почало охоплювати також деякі аспекти міжнародної співпраці щодо відновлюваної енергетики, однак мало так само субсидіарний характер щодо першочергових завдань» [5, с. 213]. Ще однією тенденцією є виникнення вузькоспеціалізованих міжнародних організацій в сфері відновлюваної енергетики.

Характеризуючи становлення інституційного механізму співробітництва в сфері відновлюваної енергетики, з точки зору виконуваних функцій, можна виділити міжнародні організації загальної компетенції – співробітництво в сфері відновлюваної енергетики є лише одним з напрямків їхньої діяльності, поряд з іншими; та спеціалізованих міжнародних організацій, які спеціалізуються виключно на відновлюваній енергетиці (ІРЕНА, ІТЕР) [141].

Розвиток діяльності міжнародних організацій загальної скерованості (компетенції) у сфері відновлюваних використання джерел енергії припадає на 1980-ті роки та відбувався або в зв'язку з виконанням ними екологічних завдань (деякі спеціалізовані природоохоронні установи і програми ООН), або

став новим напрямком діяльності міжнародних організацій паливно-енергетичного комплексу (ОПЕК, МЕА) [159, с. 10].

За рівнями співробітництва можна виділити організації, що діють на універсальному рівні (наприклад, Світова організація торгівлі, надивлячись на те, що система права СОТ не передбачає спеціальних правил для торгівлі в сфері енергетики (зокрема, – в сфері відновлюваної енергетики), забезпечує управління торгівлею, в тому числі торгівлею енергією), та регіональні організації (прикладом може бути Європейський Союз, загальна політика у сфері енергетичної безпеки якого має багатовекторний характер, що дозволяє ефективно використовувати повноваження, які лежать в межах компетенції ЄС).

Ключову роль у сфері співпраці з відновлюваної енергетики в рамках своїх відповідних сфер компетенції покликані зіграти установи системи Організації Об'єднаних Націй. Система ООН з її багатосекторальним потенціалом і значним досвідом в різних сферах міжнародного співробітництва в галузі охорони навколишнього середовища та розвитку, яким володіє ряд спеціалізованих установ, володіє унікальними можливостями для надання державам сприяння у сфері розвитку використання відновлюваних джерел енергії. Разом з тим зазначимо, що для досягнення належної координації і щоб уникнути дублювання діяльності при здійсненні співробітництва в сфері відновлюваної енергетики необхідно забезпечити ефективний розподіл праці між різними підрозділами системи Організації Об'єднаних Націй на основі сфер їх компетенції і порівняльних переваг.

Спеціалізовані установи ООН почали приділяти увагу екологічній проблематиці в 1950-ті – на початку 1960-х років у контексті своєї основної профільної діяльності. Умовно їх можна розділити на три групи: економічного (ФАО, ІКАО, ІМО, ВМО), соціального (ВОЗ) та культурно-гуманітарного (ЮНЕСКО) характеру [75, с. 486-487].

Значний вплив на розвиток природоохоронної діяльності ООН здійснила низка резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, зокрема резолюція №1831(XVII) «Економічний розвиток та охорона природи» від 18 грудня 1962 року [44, с. 51], в підкреслюється, що «природні ресурси, флора та фауна можуть бути надзвичайно важливими для подальшого економічного розвитку держав та корисними для їхнього населення» [105]. Як бачимо, міжнародне співтовариство нерозривно пов'язує будь-який економічний прогрес з діями, спрямованими на захист природи.

Розвитком цієї ідеї стало схвалення в 1965 році Резолюцією Генеральної Асамблеї № 2029 (XX) рішення щодо об'єднання Розширеної програми технічної допомоги та Спеціального фонду в Програму розвитку ООН (ПРООН) з метою «надання допомоги для підтримки і доповнення національних зусиль країн, що розвиваються, у вирішенні найбільш важливих проблем їхнього економічного, в тому числі й промислового розвитку» [67].

Відповідно до Стратегічного плану на 2014-2017 роки діяльність ПРООН спрямовується на впровадження шляхів до сталого розвитку (включаючи сталий доступ до енергії та підвищення енергоефективності); побудову та зміцнення інклюзивного ефективного демократичного управління; досягнення такої еластичності (стійкості) в розвитку, яка б створювала можливості для швидкого та ефективного відновлення у зв'язку з можливими кризами, зумовленими тими чи іншими конфліктними ситуаціями або стихійними лихами [126]. З метою надання допомоги у побудові націй, що могли б ефективно протистояти кризам, ПРООН стимулює та підтримує такий розвиток, який би слугував на користь покращення якості життя кожного [108].

За результатами Стокгольмської конференції щодо питань навколишнього середовища у 1972 році було започатковано Програму ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) [172], діяльність якої скерована за шістьма тематичними пріоритетами: зміна клімату; стихійні лиха та конфлікти; управління екосистемами; екологічне управління; шкідливі

речовини та небезпечні відходи; ефективність використання ресурсів – стале споживання та виробництво. У сфері запобігання зміни клімату Програма надає підтримку державам щодо переходу до більш енергоефективних практик використання та збереження енергії щодо експлуатації чистих енергетичних ресурсів, зокрема заохочуючи розвиток відновлюваній енергетики [208].

Ті чи інші аспекти міжнародного співробітництва у сфері відновлюваної енергетики зачіпає діяльність численних спеціалізованих установ ООН: ЮНЕСКО, ФАО, ВООЗ, ЮНІДО та ін., – діяльність яких не була пов'язана з природоохоронними цілями, але з часом набула більш екологічно орієнтованого характеру.

З метою забезпечення узгодженості діяльності установ ООН та сприяння державам у переході до стійкої енергетики в 2004 році було започатковано Механізм «ООН-Енергетика», що здійснюється за трьома напрямками: доступ до енергії (Департамент економічних та соціальних відносин ООН та ПРООН за підтримки Світового банку); відновлювана енергетика (ФАО та ЮНЕП за підтримки ЮНЕСКО); енергоефективність (ЮНІДО та МАРАТЕ). Департамент економічних та соціальних відносин ООН (ДЕСВ ООН) має відігравати ключову роль в координації діяльності механізму “ООН-Енергетика” і буде підтримувати координацію здійснення запланованої на 2014-2024 роки діяльності в рамках Десятиліття стійкою енергетики для всіх ООН. Як секретаріату механізму “ООН-Енергетика” ДЕСВ ООН координує участь організацій-членів в період після 2015 року в консультаціях з питань енергетики. Зокрема, ДЕСВ ООН надає ключову підтримку в ході міжурядових переговорів за визначенням цілей сталого розвитку, завдань та показників в області енергетики щодо порядку денного розвитку на період після 2015 року. ДЕСВ ООН через Відділ статистики та Відділ з питань сталого розвитку також надає підтримку Глобальній системі відстеження в рамках ініціативи “Стійка енергетика для всіх” [21].

Наступний етапом розвитку стала ініціатива у 2011 році Генерального секретаря ООН «Стійка енергетика для всіх». Ініціатива «Стійка енергетика для всіх» передбачає як революційні, так і еволюційні заходи, спрямовані на реформування системи використання джерел енергії. Метою ініціативи є забезпечення загального доступу до надійних і недорогих джерел енергії, необхідним для забезпечення умов повноцінного життя, безпеки, і охорони здоров'я, що враховує неминучі обмеження в глобальному масштабі, викликані зміною клімату. Вона передбачає вирішення до 2030 року таких завдань: забезпечення загального доступу до сучасних джерел енергії, підвищення вдвічі рівня енергетичної ефективності та подвоєння частки відновлюваних джерел енергії в світовому енергетичному балансі [61].

Разом з тим, перехід до відновлюваної енергетики вимагає мобілізації значних фінансових ресурсів, ключову роль в чому відіграють міжнародні фінансові інституції. Згідно з даними Світового банку, на сьогоднішній день 1,1 мільярда людей у світі живуть без електрики. Близько трьох мільярдів – використовують для приготування їжі та опалення газ, дрова, деревне вугілля та гній. Експерти Світового банку вважають, що для реалізації ініціативи «Стійка енергетика для всіх» необхідно в три рази збільшити інвестиції в сферу енергетики: з нинішніх 400 мільярдів до 1,25 трильйона [29].

Значення діяльності міжнародних фінансових організацій щодо стимулювання розвитку відновлюваної енергетики, зокрема, підкреслив колишнього Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна у своїй доповіді, представлений на 66-й сесії Генеральної Асамблеї та присвяченій просуванню нових та відновлюваних джерел енергії [209, с. 16-17]. Ключову роль в такій діяльності в межах ООН відіграє група Світового банку, що об'єднує декілька спеціалізованих установ, діяльність яких у сфері захисту навколишнього середовища складає один із шести головних принципів місії Світового Банку стосовно зменшення бідності та досягнення сталого розвитку [49, с. 488].

Так, за ініціативою Світового Банку (що об'єднує кілька фінансових установ) в 1991 році було створено Глобальний екологічний фонд (ГЕФ), який

у 1994 році був реорганізований у самостійний фінансовий механізм для надання грантів та кредитів державам з метою реалізації проектів, спрямованих на вирішення глобальних екологічних проблем [175]. Сьогодні ГЕФ виступає в якості фінансового механізму реалізації Конвенції ООН про охорону біологічного різноманіття, Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі тощо.

Отже, можна погодитися, що діяльність розглянутих установ системи ООН в сфері сприяння розвитку та поширенню використання відновлюваних джерел енергії має похідний відносно їхніх основних функцій характер та зумовлена переважно екологізацією цілей та завдань, що стають перед цими інституціями, а згодом – набуває значення інструмента реалізації сталого розвитку.

Іншою групою міжнародних організацій, функції яких еволюціонували в напрямку співробітництва у сфері відновлюваної енергетики, є організації паливно-енергетичного комплексу.

Розглядаючи становлення глобального енергетичного ринку, Т. Ван де Ерааф виокремлює чотири етапи [255, с. 62]. Перший етап супроводжувався заміщенням вугілля нафтою як домінуючого комерційного палива в глобальній системі енергоспоживання. На даному етапі ринки енергоресурсів були вкрай закритими: лівова доля загального обсягу продажу енергоресурсів припадала на компанії американського та західноєвропейського походження (т. зв. ера «Семи сестер»).

На другому етапі відбулося закріплення домінуючої позиції на енергетичному ринку країн-виробників нафти. На цьому етапі відбулося створення в 1960 році Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК) та в 1968 році – Організації арабських держав-експортерів нафти (ОАПЕК). Одночасно у 1961 році відбувається реформування Організації європейського економічного співробітництва, яка була реорганізована Організацію економічного співробітництва та розвитку зі збільшенням кількості країн-членів (ОЕСР), більшість з яких – провідні держави-споживачі нафти. На

другому етапі було закладено основу, визначено основні елементи сучасної глобальної енергетичної архітектури, наступний розвиток якої визначався характером взаємовідносин конкуруючих позицій держав-експортерів та країн-імпортерів нафти.

Третій період міжнародного інституційного співробітництва супроводжувався посиленням позицій ОЕСР, за ініціативою якої у відповідь на нафтову кризу у листопаді 1974 року створюється Міжнародне енергетичне агентство, проводяться щорічні економічні саміти провідних промислових держав, одним з постійних пунктів порядку денного яких стають питання, пов'язані з енергетикою.

Четвертий (сучасний) період ознаменувався розвитком глобального експортно-імпортного діалогу 90-х років, опосередкованого діяльністю Міжнародного енергетичного агентства. В цей період відбувається створення численних енергетичних інституцій, діяльність яких спрямовувалася на попередження та подолання різноманітних проблем, пов'язаних зі змінами клімату (Міжнародне агентство з розвитку відновлюваної енергетики (ІРЕНА), Міжнародне партнерство для співробітництва у сфері енергоефективності (ІРЕЕС)).

Отже, сучасний період міжнародної інституційної співпраці в сфері енергетики характеризується створенням спеціалізованих організацій – Міжнародного енергетичного агентства, Міжнародного агентства з розвитку відновлюваної енергетики, – діяльність яких визначає сучасний характер співробітництва держав в енергетичній сфері, зокрема – щодо відновлюваних джерел енергії.

Основна мета Міжнародного енергетичного агентства, що було заявлено Рішенням ОЕСР про заснування організації [204], – сприяння міжнародному співробітництву в галузі вдосконалення світової структури попиту та пропозиції енергоресурсів та енергетичних послуг. Функціонально МЕА виконує роль інформаційного центру та консалтингової організації, що діє в інтересах урядів 29 країн-учасників. МЕА не наділене директивними

функціями від країн-учасниць. Агентство фокусується на енергетичній безпеці, економічному розвитку та на захист навколишнього середовища (в тому числі на боротьбі зі змінами клімату). МЕА також просуває використання альтернативної енергетики, особливо відновлюваних джерел, раціональних енергетичних політик, міжнародної кооперації в енергетиці. Широку популярність мають щорічні загальноенергетичні (англ. *World Energy Outlook*, Прогноз розвитку світової енергетики) і галузеві звіти МЕА. На думку Р. Скотт, саме відновлювана енергетика є тим інструментом, використання якого могло б сприяти зменшенню залежності держав від викопного палива, що ними імпортується, і буде слугувати як на користь їхньої енергетичної безпеки, так і загалом «сприяти диверсифікованості, гнучкості, ефективності в енергетичному секторі» [223, с. 49-50].

Важливим поворотним пунктом став саміт в Гленіглсі в 2005 р, який ознаменував виникнення нового консенсусу серед країн-членів «Групи восьми» щодо значущості та серйозності впливу глобальної зміни клімату на ряд взаємозв'язаних сфер, включаючи енергетику, охорону здоров'я, безпеку і глобальну економіку. Починаючи з 2005-2009 рр. «Група восьми» переходить від оборонної позиції по кліматичних питань до більш активної, спрямованої на створення урядових режимів, здатних вирішити кліматичні проблеми більш інноваційними способами. Нездатність РКЗК та Кіотського протоколу обмежити країни з найбільшими обсягами викидів, провідне місце серед яких займав Китай, спонукала «Групу восьми» залучити цих гравців до більш інклюзивного процесу, що має на увазі розподіл відповідальності. За допомогою зусиль міністрів енергетики «Групи восьми», а також країн-виробників і споживачів вуглецю через очолювані «вісімкою» інститути лідери ввели в дію більш всебічні і інклюзивні ініціативи для подальшої інституалізації процесу, за допомогою якого ці держави могли консолідувати свої зусилля щодо пом'якшення наслідків зміни клімату.

Важливим результатом цього стало засновання на саміті «Великої вісімки» у 2009 році Міжнародного партнерства для співробітництва у сфері

енергоефективності з метою найбільш повного використання знань, досвіду та можливостей Агентства [177].

Неможливо заперечити, що саме Міжнародне енергетичне агентство і сьогодні є чи не найбільш впливовим центром, завдяки якому здійснюється комплексний підхід до розуміння різноманітних аспектів міжнародного співробітництва у сфері енергетики. Проте з часом виникли сумніви щодо ефективності МЕА в справі поширення та заохочення розвитку відновлюваної енергетики, внаслідок чого виникла ініціатива щодо впровадження автономної спеціалізованої інституції, якою в наступному стала Міжнародне агентство з відновлюваних джерел енергії.

Ініціатива зі створення нової організації походила від Німеччини. У виступі на Міжнародній позачерговій конференції зі створення Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії у 2001 р. член парламенту ФРН Ерман Шеєр, визначив три основні передумови, що свідчать про необхідність створення вказаної міжнародної організації, а саме: довготривале протиріччя між очевидною небезпечністю застосування ядерної енергії та енергії, що отримується за допомогою викопного палива, і дефіцитом політичних ініціатив з впровадження різних видів відновлюваної енергії, покликаних попередити цю небезпеку; серед міжнародних організацій немає організації, подібної МАГАТЕ, що просували б глобальний розвиток та застосування альтернативної енергії; наявна загальна тенденція недооцінювати потенціал відновлюваних джерел енергії, як політиками та підприємцями, так і вченими та широким загалом [237, с. 53].

Створенню ІРЕНА передував довготривалий процес міжнародних переговорів, завершальною стадією яких стала підготовча конференція в Мадриді 23-24 жовтня 2008 року, на якій 150 представників від 51 держави погодили статут та умови фінансування організації. 26 січня 2008 року на конференції в Бонні був підписаний установчий договір. Статут організації набрав чинності 8 липня 2010 року, а її перша Асамблея відбулася 4 квітня 2011 року, що ознаменувало офіційне створення ІРЕНА [237, с. 11-16].

Заснування ІРЕНА стало важливим етапом у розвитку міжнародного співробітництва держав в сфері використання відновлюваної енергетики, що свідчило про зміни, що відбуваються в глобальній енергетичній парадигмі як результат зростаючих взаємних зобов'язань урядів.

Таким чином, розвиток міжнародного співробітництва держав в сфері відновлюваної енергетики відбувався досить схоластично, чим пояснюється фрагментарність міжнародно-правового регулювання співпраці в зазначеній сфері; можна констатувати, що становлення інституційної системи співробітництва в сфері відновлюваної енергетики супроводжувалося різноспрямованими тенденціями, що зумовило створення складної сукупності міжнародних інституцій, діяльність яких стосується тих чи інших аспектів взаємодії держав у сфері відновлюваної енергетики. Отже, процеси організаційного оформлення міжнародного співробітництва держава в сфері відновлюваної енергетики надалі тривають; необхідними є систематизація існуючих міжнародних організацій, що сприятиме створенню оптимізованої ефективної системи міжнародних інституцій у сфері відновлюваної енергетики.

1.2. Визначення відновлюваних джерел енергії в міжнародно-правових актах

Однією з проблем міжнародного права, пов'язаної з регулюванням використання відновлюваних джерел енергії, є відсутність єдиного понятійного апарату.

На сьогоднішній день людство активно займається розробкою і використанням великої кількості природних ресурсів, багато з яких є сировиною для отримання енергії. В цілому, з правової та економічної точки зору «енергія» є самостійним об'єктом міждержавних відносин. Необхідність встановлення міжнародно-правового співробітництва з видобутку, транспортування, а також використанню енергії вже давно зробили її самостійним об'єктом міждержавних відносин. Проте в сучасній науці міжнародного права не вироблено єдиної кваліфікації енергії. Деякі вчені, як

у сфері публічного, так і в сфері приватного права, наводячи правове визначення енергії, ґрунтуються лише на її фізичній характеристиці [15, с. 197]. Для того щоб визначення «енергії» було найбільш точним, воно повинно містити в собі правові, економічні та соціальні характеристики цього явища, оскільки, в першу чергу, вона є стратегічним чинником для всього суспільства [89, с. 28] і, відповідно, не може розглядатися однобоко.

Так, наприклад, у своїй дисертації «Місце міжнародного енергетичного права в системі сучасного міжнародного права» Кориневич А. А. стверджує, що об'єктом міжнародного енергетичного права є не енергія як така, а безпосередньо енергетичні ресурси, які цю енергію виробляють. У свою чергу, до енергетичних ресурсів він відносить «первинні джерела вичерпних і невичерпних енергетичних резервів, а саме нафти, природного газу, вугілля, урану, сонячної енергії, енергії вітру, енергії хвиль, енергії приливів і відливів, перетворення термальною енергії океану в електричну, гідроелектроенергетики, біомаси, водню і геотермальної енергії» [39, с. 133].

Сьогодні, поряд з такими джерелами енергії, як нафта, вугілля та природний газ, активно розробляються і використовуються природні ресурси, які не належать до категорії традиційних. З причини їх особливих характеристик, вони зайняли особливе місце в енергетичному виробництві безлічі держав, що вплинуло на розвиток міжнародного співробітництва з метою взаємної допомоги і підтримки при освоєнні і використанні цих джерел. Йдеться про згадані вище невичерпних джерелах енергії.

У міжнародному праві застосовується кілька позначень для цих видів енергії: відновлювані, альтернативні, нові, екологічно орієнтовані, нетрадиційні, а в резолюції Генеральної Асамблеї ООН 67/215 від 21 січня 2012 року, спрямованої на збільшення частки цих джерел енергії в світовому енергобалансі, вони об'єднані терміном «стійка енергетика».

На перший погляд може здатися, що ці поняття є ідентичними, але таке судження невірно. Для виведення терміну, який би найточніше відображав

сутність енергетичних ресурсів, що визначаються, необхідно проаналізувати всі міжнародні документи, в яких міститься визначення цих джерел енергії.

Першим міжнародним актом була Резолюція ЕКОСОР 598 (XXI) «Вивчення нових джерел енергії, за винятком атома, як фактору економічного розвитку» від 4 травня 1956 року, яка відповідно визначила такі джерела енергії (сонячна енергія, енергія вітру, енергія морських припливів, геотермічна енергія, теплова енергія морів) як «нові» [27]. Однак це була лише одна з варіацій терміну, який використовувався в рамках ЕКОСОР. У своїх наступних резолюціях, зокрема в Резолюції 710 А (XXVII) «Економічний розвиток слаборозвинених країн: джерела енергії» від 17 квітня 1959 року вживається термін «незвичайні джерела енергії» [106]. Потім в Резолюції 779 (XXX) «Конференція Організації Об'єднаних Націй з питання про нові джерела енергії (сонячної енергії, енергії вітру і геотермічної енергії)» знову повертається до визначення «нові», і тільки, починаючи з 1970-х років закріпилося позначення «нові і відновлювані джерела енергії».

Крім ООН, в рамках ЄС також існує достатній масив документів, що стосується сфери використання енергії, отриманої з нетрадиційних джерел енергії. У практиці ЄС зустрічаються два терміни: «альтернативні джерела енергії» і в більш пізніх регламентах та директивах – «відновлювані джерела енергії».

У документах суто політичного характеру, наприклад, в Санкт-Петербурзькому Плані дій G8 «Глобальна енергетична безпека» 2006 року, міститься пояснення, чому визначення «відновлювана енергія» і «альтернативна енергія» різні. Під «відновлюваною» мається на увазі енергія сонця, енергія вітру, гідроенергія і біомаса, а «альтернативною» вважається більш екологічно чиста, низьковуглецева енергія [16].

У національному законодавстві України застосовується визначення «альтернативні джерела енергії». На думку М. М. Кузьміної, він є досить вдалим, оскільки сьогодні і ще тривалий час в майбутньому енергія з цих джерел буде використовуватися паралельно (альтернативно) з вугіллям,

нафтою і газом [40, с. 138]. Проте в договорах між Україною та іншими державами з питань енергетики найчастіше згадуються «відновлювані» джерела енергії. Крім цього, ст. 1 Закону України «Про альтернативні джерела енергії» вказується, що «альтернативні джерела енергії – це відновлювані джерела енергії ...» [78], що повністю ототожнює ці два поняття. На наш погляд, дані джерела енергії повинні кваліфікуватися в законодавстві України як «відновлювані». Це було б важливим кроком на шляху гармонізації нашого законодавства з міжнародним правом і європейськими стандартами.

У доктрині питання термінології, яка використовується для опису «нових» джерел енергії, також є досить спірним. Вітчизняні та зарубіжні вчені до цих пір не можуть прийти до єдиної думки щодо того, який з термінів був би найбільш точним і правильним. Одні вчені пропонують розділити всі джерела енергії на «невідновлювані» і «постійні», до них слід відносити енергію сонця, вітру і т.д. Крім цього, часто використовуються такі терміни, як «нетрадиційні або відновлювані джерела енергії» [46, с. 77]. Також в наукових роботах багатьох дослідників можна зустріти поняття «альтернативні».

Згадуючи іноземних вчених-міжнародників, слід звернути особливу увагу на наукові праці А. Бредбука. У своїх статтях, присвячених проблемам міжнародного енергетичного права, він, в основному, наголошує на екологічній спрямованості відновлюваної енергетики та сталому розвитку, віддаючи перевагу використанню терміну «зелена енергетика», яка «призначена для розширення використання відновлюваних джерел енергії у виробництві електроенергії в цілях поліпшення стану навколишнього середовища і скорочення викидів в атмосферу вуглекислого газу» [116, с. 18].

Головним орієнтиром при визначенні того, який же термін повинен використовуватися, може стати Статут Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії (далі – ІРЕНА). Так, згідно зі статтею 3 Статуту «відновлювана енергія означає всі форми енергії, що постійно виробляється відновлюваними джерелами ...» [100]. На наш погляд, дане визначення

повинне бути взято за основу при складанні міжнародних договорів і прийняття національних законодавчих актів, так як на сьогоднішній день Статут ІРЕНА є єдиним уніфікованим актом, спрямованим на регулювання співробітництва в сфері використання відновлюваних джерел енергії.

Наступним проблемним аспектом є те, що перелік джерел енергії, які можна кваліфікувати як «відновлювані», варіюється від документа до документа.

На думку А. Бробука, відновлювана енергія включає в себе безліч різних енергетичних ресурсів і технологій, серед яких вчений перераховує гідроелектроенергію, сонячну енергію, енергію вітру, біомаси та геотермальну енергію. Сонячна енергія є загальним терміном, який включає в себе пряме виробництво електроенергії з фотоелементів і активних і пасивних систем опалення та охолодження приміщень. Енергія вітру видобувається з окремих, автономних генераторів або з набору генераторів, сконцентрованих в одному місці, які називають «вітропарк». Такі генератори, як правило, розташовані на відкритих позиціях, близьких до берега моря або в гірських перевалів. Біомаса включає в себе ряд енергетичних ресурсів, що виникають з органічного матеріалу, в тому числі жому, паливної деревини, енергетичних культур, продуктів харчування і сільського господарства, вологих відходів, газ з органічних відходів, спалювання твердих відходів тощо. Геотермальна енергія включає в себе як безпосереднє виробництво електроенергії за допомогою пари і опалення приміщень за рахунок циркуляції нагрітої води [116, с. 17-19].

Вперше питання віднесення певних енергетичних ресурсів до категорії «відновлюваних» було висвітлене в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 33/148 «Конференція ООН по новим і відновлюваним джерел енергії» в 1978 році. Тоді до нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії були віднесені: «сонячна енергія, геотермальна енергія, енергія вітру, енергія світла, енергія припливів і відливів, енергія хвиль і термального градієнта моря, енергія перетворення біомаси, енергія, що отримується за рахунок спалювання паливної деревини, деревного вугілля, торфу, горючих сланців,

бітумінозних пісковиків, енергія використання тяглової худоби і гідроенергія»³.

На особливу увагу заслуговує розгляд питання біопалива. В рамках ООН біопаливо було визначено як «відновлюваний вид палива біологічного походження», тобто паливна деревина, деревне вугілля, гній, біогаз, біоводень, біоспірт, мікробна біомаса, відходи сільського господарства і енергоносні рослини [91]. Таким чином, вважалося, що біопаливо включає в себе біомасу, а не навпаки. А біоенергія – це енергія, отримана в результаті використання біопалива. Саме цей підхід був застосований в Статуті ІРЕНА. У ньому першим пунктом серед відновлюваних джерел енергії вказана біоенергетика, що має на увазі під собою всі перераховані вище види біопалива.

В цілому, Статут ІРЕНА передбачає, що «відновлювані джерела енергії – це всі форми енергії, що постійно виробляються відновлюваними джерелами, які, зокрема включають біоенергію, геотермальну енергію, гідроелектроенергію, енергію океану, що включає енергію приливів і відливів, хвильову і теплову енергію океану, сонячну енергію та енергію вітру [100].

На думку С. Д. Білоцький, той факт, що ІРЕНА не надає повного переліку відновлюваних джерел енергії, є цілком обґрунтованим. Він вважає, що правильніше «вказати на принцип, який лежить в основі існування відновлюваних джерел енергії та надати короткий перелік найбільш типових джерел. Це дозволить не вносити зміни до переліку, в разі подальших успіхів в науці в дослідженні Всесвіту на предмет відновлюваних джерел енергії» [9, с. 32-33].

У праві ЄС також не існує однозначного розуміння того, що слід відносити до відновлюваних джерел енергії.

Основними правовими актами, що регулюють відповідні відносини, є:

³ Пункт 3 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 33/148 «Конференція ООН по новим і відновлюваних джерел енергії», 20.12.1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/365/80/IMG/NR036580.pdf?OpenElement>.

– Директива Європейського Парламенту та Ради ЄС 2001/77 / ЄС від 27 вересня 2001 року «Про стимулювання надходжень електроенергії, отриманої з відновлюваних джерел енергії, на внутрішній ринок енергопостачань»;

– Директива 2002/91/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 16 грудня 2002 року «Про енергоефективності будівель» [26, с. 173-174];

– Директива 2004/8 / ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11 лютого 2004 року «Про сприяння спільного виробництва тепла та електричної енергії (когенерації) на основі корисного теплового навантаження на внутрішньому енергетичному ринку і внесення змін до Директиви 92/42/ЄЕС»;

– Директива Європейського парламенту та Ради № 2009/28 / ЕС від 23 квітня 2009 року «Про підтримку використання енергії з відновлюваних джерел та про зміну і подальшої скасування Директив № 2001/77/ЕС і № 2003/30 / ЕС» та ін.

Спочатку до таких джерел енергії було віднесено скраплення і газифікацію твердих видів палива, експлуатацію геотермальних родовищ і використання сонячної енергії [9, с. 32]. Пізніше в документах стали розмежовувати правове регулювання виробництва, транспортування, використання і споживання електроенергії з відновлюваних джерел. Директива 2001/77/ЄС від 27 вересня 2001 року «Стимулювання надходжень електроенергії, отриманої з відновлюваних джерел енергії, на внутрішній ринок енергопостачань» [139, с. 9] позначила серед таких джерел вітер, сонце, хвилі і інші джерела гідроенергії, геотермальну енергію та ін. А вже Директива 2009/28/ЄС розглядає відновлювані джерела енергії в комплексі і визначає, що енергія з відновлюваних джерел енергії включає в себе вітрову, сонячну, аеротермічну, геотермальну і океанічну енергії, гідроенергію, біомасу, газ з органічних відходів, газ з очищених стічних вод та біогаз. При цьому дається розгорнуте пояснення, що аеротермічна енергія – це енергія, отримана у вигляді тепла в атмосферному повітрі, геотермальна – отримана у вигляді

тепла з надр, гідротермальних – отримана у вигляді тепла поверхневих вод, біомаса – біологічна частка продукції, відходів і залишків біологічного походження від сільського господарства, лісового господарства, рибальства і аквакультури, а також біологічна частка промислових і побутових відходів.

Говорячи про національні законодавчі акти в сфері відновлюваної енергетики, слід зазначити, що схожі вони лише в основних питаннях правового регулювання використання відновлюваних джерел енергії. Практично всі держави визнають пріоритет розвитку даної галузі енергетики, роблячи особливий акцент на фінансовій підтримці, а також налагодженні міждержавних зв'язків для передачі технологій та обміну досвідом. Як справедливо у зв'язку з цим наголошує Д. В. Зеркалов, правове регулювання у сфері енергозбереження розвивається у двох напрямках: зменшення енергоємності та розвиток відновлюваних джерел енергії [26, с. 173]. Незважаючи на це, під відновлюваними джерелами енергії найчастіше розуміються різні види енергетичних ресурсів. Мова не йде про принципово різні підходи при встановленні переліку відновлюваних джерел енергії, але, тим не менше, відмінності, що існують, змушують звернути на себе увагу.

Так, наприклад, характерним для законодавства України є зарахування до відновлюваних наступних джерел: енергія сонця, вітру, геотермальна енергія, енергія хвиль і припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу від органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів. Ще однією особливістю є згадка в Законі України «Про альтернативні джерела енергії» 2003 року про вторинні енергетичні ресурси, до яких відносяться доменний і коксовий газ, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів [78].

Перелік відновлюваних джерел енергії, який міститься в Законі Білорусі «Про відновлювані джерела енергії» [62], не є вичерпним, що дозволяє використовувати і інші, відкриті або розроблені в майбутньому, технології виробництва енергії. Під ними розуміються енергія сонця, повітря, тепла землі, природного руху водних потоків, деревного палива, інших видів

біомаси, біогазу, а також інші джерела енергії, що не відносяться до невідновлюваних.

У Законі Казахстану відновлювані джерела енергії класифіковані у дві групи:

– джерела енергії, безперервно відновлювані за рахунок природних процесів, що протікають природно, включають в себе наступні види: енергія сонячного випромінювання; енергія вітру; гідродинамічна енергія води; геотермальна енергія (тепло ґрунту, підземних вод, річок, водойм); і

– антропогенні джерела первинних енергоресурсів: біомаса; біогаз; інше паливо з органічних відходів, які використовуються для виробництва електричної і (або) теплової енергії [63].

У Законі Німеччини «Про надання пріоритету відновлюваних джерел енергії» 2012 року, який є доповненням до основного законодавчого акту в сфері використання відновлюваних джерел енергії – Закону про відновлювані джерела енергії (Renewable Energy Sources Act – EEG) 2000 року – йдеться про те, що «під відновлюваними джерелами енергії слід розуміти гідроенергію, в тому числі енергію хвиль, припливів, сольовий градієнт, енергію течій, вітрову енергію, сонячну радіацію, геотермальну енергію, енергію біомаси, включаючи біогаз, біометан, газ з органічних відходів і газ, який виділяється при очищенні стічних вод, а також біологічну частку промислових і побутових газів» [157].

Не менш складним є питання правового режиму енергії, отриманої з традиційних джерел або ядерного палива, та відновлюваних джерел енергії, а саме – питання їх тотожності.

Питання про тотожність і схожість товару є одним з головних питань, які піднімаються в скаргах до СОТ. Наприклад, стаття III:4 ГАТТ стосується зобов'язань ставитися до аналогічних товарів на недискримінаційній основі. Таким чином, першим кроком в оцінці того, чи дійсно існує менш сприятливий режим сам по собі ускладняється необхідністю встановити, що є достатня схожість між товарами для однакового правового режиму. Відзначимо, що

аналогічність продукції в даному випадку встановлюється на індивідуальній основі в кожному конкретному випадку.

Аналогічність товару потенційно може залежати від широкого кола питань, включаючи фізичні характеристики продукції, кінцевого використання, споживчих очікувань і т.д. Після встановлення аналогічності товару, необхідно встановити, чи були імпортовані товари поставлені в менш сприятливі умови, ніж внутрішні товари. У цьому сенсі стаття III ГАТТ спрямована на запобігання протекціонізму, і, отже, виникає проблема встановлення аналогічності товарів. Наприклад, про аналогічність товару може затверджуватися в скарзі про те, що електроенергія, вироблена з відновлюваних джерел енергії, користується більш сприятливими умовами, ніж енергія, вироблена з традиційних джерел, досить схожих по ряду параметрів – в тому числі взаємозамінності, фізичним властивостям та ін.

Потенційно, імпортер електроенергії може стверджувати, що встановлені урядом вищі тарифи або пільгові цінові рівні для вітчизняних виробників енергії, що отримується з відновлюваних джерел, порушує статтю III ГАТТ. У зв'язку з цим виникає ряд питань, які підлягають вирішенню. Наприклад, чи є імпорт електроенергії, здійснюваний, як передбачається, на менш сприятливих умовах, товаром для цілей статті III ГАТТ? Природно, що встановлення аналогічності може бути акцентовано, ґрунтуючись на тому, як було вироблено цю електроенергію. Очевидно, що одиниця електроенергії ідентична будь-якій іншій одиниці електрики – і, отже, фізичні характеристики електрики, отримані з різних джерел енергії (наприклад, традиційних, ядерних або відновлюваних джерел енергії) говорять про аналогічність товару, – проте спосіб виробництва електроенергії цілком обґрунтовано свідчить про їх серйозному відміні [165, с. 3].

Зокрема, в справах про програми відновлюваної енергетики Канади Орган з апеляції (встановлюючи, що може вважатися відповідним ринком для цілей визначення «переваги» відповідно до статті 1.1 (b) Угоди про субсидії та компенсаційні заходи) провів відмінності між електроенергією, отриманою з

традиційних джерел і ядерного палива, і енергією з відновлюваних джерел [154, § 5.174, с. 124]. В цьому відношенні менш сприятливий режим щодо електроенергії, виробленої з викопних енергоресурсів або ядерного палива, в порівнянні з електроенергією, виробленою з відновлюваних джерел енергії, є цілком виправданим відповідно до правил СОТ за умови, що ці види енергії розглядаються як відмінні, а щодо вітчизняного виробника електроенергії, отриманої з викопних енергоресурсів або ядерного палива, також встановлені аналогічні умови. В іншому випадку іноземний виробник електроенергії може цілком обґрунтовано скаржитися на менш сприятливий режим, який надається аналогічним товарам, а саме: імпортованій електроенергії, виробленій з традиційних джерел або ядерного палива, і вітчизняній електроенергії, виробленій з традиційних джерел і ядерного палива, – враховуючи дискримінаційні заходи, встановлені щодо тотожних товарів.

Виходячи з усього перерахованого вище, можна зробити висновок про те, що в міжнародному і національному праві відсутнє єдине розуміння того, що необхідно відносити до відновлюваних джерел енергії.

Головним орієнтиром при визначенні того, який же термін повинен використовуватися, може стати Статут Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії, який є єдиним уніфікованим актом, спрямованим на регулювання співробітництва в сфері використання відновлюваних джерел енергії, і, виходячи з положень статті 3 Статуту, розуміти під ними всі форми енергії, що постійно виробляється відновлюваними джерелами.

1.3. Співробітництво держав у сфері використання відновлюваних джерел енергії в цілях сталого розвитку

Ніяке обговорення зміни клімату та сталого розвитку не може залишити поза увагою енергію, яка грає вирішальну роль як у пом'якшення наслідків зміни клімату, так і в досягненні цілей сталого розвитку. У цьому контексті, наш світ стикається з двома основними проблемами у сфері

енергетики. З одного боку, майже кожен п'ятий житель планети до сих пір не мають доступу до електроенергії [228], і майже три мільярди чоловік до цих пір використовують дрова, вугілля, деревне вугілля або відходи тваринного походження (жоден з перерахованих видів не є «чистим» видом палива) для приготування їжі та обігріву [161]. Мало того, що такі традиційні джерела енергії неефективні і ненадійні, вони також мають серйозні наслідки для здоров'я людей, а також завдають серйозний рівень забруднення навколишнього природного середовища.

За оцінкою Всесвітньої організації охорони здоров'я, майже 2 мільйони людей вмирають передчасно від хворіб, пов'язаних із забрудненням повітря всередині приміщень внаслідок побутового використання твердого палива; майже 50 % випадків смерті від пневмонії серед дітей у віці до п'яти років є наслідком вдихання твердих частинок від забруднення повітря всередині приміщень; понад 1 млн людей на рік помирають від хронічних обструктивних захворювань дихальних шляхів, які розвиваються в результаті впливу такого забруднення повітря всередині приміщень [200]. В цілому, число передчасних смертей від забруднення побутового повітря більше, ніж смертність від малярії або туберкульозу. З такими серйозними наслідками для здоров'я людини і навколишнього середовища не дивно, що відсутність сучасних енергетичних послуг являє собою серйозну перешкоду для сталого розвитку і, за даними Організації Об'єднаних Націй, є основною перешкодою на шляху подолання бідності та забезпечення сталого розвитку [228].

Інша головна глобальна енергетична задача полягає в тому, що в місцях, що мають доступ до сучасних енергетичних послуг, лівова частка використання енергії походить від викопних видів палива. Насправді, останні наявні дані, зібрані Міжнародним енергетичним агентством (МЕА), показують, що традиційні джерела енергії (викопні види палива, такі як нафта, природний газ і вугілля) складають 81,1 %, в той час як відновлювані джерела енергії становлять тільки 13,2 % світового енергопостачання в 2016 році. Спалювання викопного палива, звичайно, призводить до викидів парникових

газів, таких як двоокис вуглецю, і це сприяє глобальному потеплінню. Звідси, вивчення альтернативних джерел енергії, які є чистими і ефективними, має вирішальне значення.

У цьому зв'язку позначені дві головні енергетичні проблеми сучасного світу виявляються тісно переплетеними, і єдиний шлях розвитку полягає в розширенні доступу до джерел енергії для всіх народів – але енергії, яка є чистою, ефективною і відновлюваною. ООН закликає до стійкої енергетики для всіх, вбачаючи досягнення цієї мети на основі рішення трьох взаємопов'язаних завдань:

1. забезпечення загального доступу до сучасних енергетичних послуг;
2. подвоєння світових темпів підвищення енергоефективності;
3. подвоєння частки відновлюваних джерел енергії в світовому енергетичному балансі [229].

На нашу думку, можна запропонувати два пов'язаних з торгівлею механізми для досягнення цих енергетичних цілей:

(1) більш ефективне управління глобальною енергетичною торгівлею – уряди повинні сприяти справедливому доступу до ресурсів і системі торгівлі енергією;

(2) істотна підтримка торгівлі «зеленими» джерелами енергії, таких як відновлювані джерела енергії.

Існує безліч факторів, що негативно впливають на стан екології. Активна промислова діяльність з виробництва енергії є одним з таких факторів. Безліч шкідливих речовин викидаються в атмосферу в результаті видобутку і використання різних природних ресурсів. На сьогоднішній момент увага вчених притягнута до проблем раціонального і екологічно чистого використання енергетичних ресурсів. Тому дослідження міжнародної співпраці в енергетичній сфері не представляється можливим без урахування екологічного боку енергетичної діяльності. З появою все більш нових ідей про те, як саме зробити екологію більш сприятливою, енергетичний сектор став зазнавати значних змін. Енергетика стала об'єктом регулювання

міжнародного права навколишнього середовища. Були вироблені стандарти для ведення енергетичної діяльності на підставі норм і принципів даної галузі міжнародного права. З'явилися нові тенденції в розвитку енергопромислового комплексу. Все більш популярним стає перехід на використання таких джерел енергії, які не завдають шкоди навколишньому середовищу. Більш того, деякі принципи міжнародного права навколишнього середовища стають основою для такого переходу. Важливу роль у розвитку відновлюваної енергетики на даний момент грає принцип заборони завдавати транскордонного шкоди.

Реалізуючи суверенне право вільно розпоряджатися природними ресурсами, держави в повному обсязі використовують свій енергетичний потенціал. Держави, багаті енергетичними ресурсами, як правило, велику увагу приділяють розвитку енергетичної промисловості. Адже саме вона є запорукою економічної стабільності і успішності держави. При цьому екологічному боку ведення енергетичної діяльності найчастіше не приділялося належної уваги. Таке недбале ставлення в результаті призвело до перманентного погіршення стану навколишнього середовища.

Це викликало глибоке занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Саме тому в 70-ті роки минулого століття міжнародне право навколишнього середовища стало активно розвиватися. З'явилися нові на той момент стандарти захисту навколишнього середовища. Одним з них було встановлення обов'язку держав стежити за тим, щоб їх діяльність не завдавала шкоди екології інших держав. Таке обмеження постійного суверенітету держав і народів над природними ресурсами пов'язане з дотриманням принципу *sic utere tuo ut alienum non laedas*, що означає «користуйся своєю власністю так, щоб не завдавати шкоди власності іншої» [43, с. 212].

Даний принцип став грати важливу роль в теорії міжнародного права з огляду на те, що він може бути підставою для притягнення держав до правової відповідальності. Принцип *sic utere* є як частиною міжнародного звичаєвого права, так і міжнародного договірної права. Безліч конвенцій та інших міжнародно-правових актів, метою яких є захист навколишнього

середовища, містять в собі положення, що забороняє державам здійснювати діяльність, здатну завдати шкоди на території іншої держави. Найбільш повно така заборона закріплена в Конвенції ООН з морського права 1982 р. У ній в пункті 2 статті 194, яка називається «Заходи щодо запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища», сказано: «Держави вживають усіх заходів, необхідних для забезпечення того, щоб діяльність під їх юрисдикцією або контролем здійснювалася таким чином, щоб вона не завдавала шкоди іншим державам і їх морському середовищу шляхом забруднення і щоб забруднення, що є результатом інцидентів чи діяльності під їх юрисдикцією або контролем, не поширювалося за межі району, де вони здійснюють суверенні права відповідно до цієї Конвенції» [33].

Схоже формулювання даного зобов'язання, але в більш скороченому вигляді, зустрічається і в інших конвенціях. Так, наприклад, Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 року, Конвенція по запобіганню забруднення моря скиданням відходів та інших матеріалів 1972 року, Всесвітня хартія природи 1982 року також забороняють завдавати шкоди екології інших держав. Ці документи відрізняє вузька спрямованість їх об'єктної сфери дії.

Говорячи про міжнародно-правовий договір, який регулює більш широке коло міждержавних відносин, слід згадати Хартію економічних прав і обов'язків держав 1974 року. Згідно зі статтею 30 «всі держави зобов'язані забезпечувати безпеку їх діяльності в межах їх юрисдикції таким чином, щоб вона не завдавала шкоди навколишньому середовищі інших держав» [127]. Більш того, в ній згадується обов'язок співпраці з метою вироблення міжнародних норм і правил у сфері охорони навколишнього середовища.

Проте конвенції та інші міжнародно-правові договори є обов'язковими лише для держав, які підписали і ратифікували відповідний документ. Держави, які не є учасниками договору, відповідно звільнені від будь-яких зобов'язань. Але існують такі міжнародно-правові угоди, найчастіше це багатосторонні договори, які містять в собі положення загальнообов'язкового

характеру. Ці положення можуть бути тотожними міжнародним звичаєвим нормам, тобто бути договірним закріпленням вже існуючої звичаєвої норми. А можуть «генерувати» норми звичаєвого міжнародного права, але тільки, якщо всі умови, необхідні для їх формування, були дотримані [192, с. 175].

Можливість встановлення звичаєвої норми таким способом була визнана Міжнародним Судом ООН. У справі «Про континентальний шельф Північного моря» 1969 року Суд вказав, що «процес, коли договірна норма набуває звичаєвий характер, завдяки постійній практиці її застосування і *opinion juris*, і через це вони стають обов'язковими і для третіх країн, цілком можливий і час від часу це відбувається. Це є одним з визнаних способів формування звичаєвого міжнародного права» [202, пара 71]. У ст. 38 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року зазначено, що статті даної Конвенції не перешкоджають будь-якій нормі, що містить договір, стати обов'язковою для третьої держави в якості звичаєвої норми міжнародного права, що визнається в якості такої.

Беручи до уваги вищесказане, все ж слід позначити, що закріплення принципу *sic utere* в безлічі конвенцій не означає, що він паралельно існує і як звичаєва норма. Необхідно з'ясувати, яку роль він відіграє в регулюванні міждержавних відносин, і чи визнають його держави в якості обов'язкової правової норми.

Спочатку варто звернути увагу на формулювання даного принципу. Як раніше згадувалося, в перекладі він означає «користуйся своєю власністю так, щоб не завдавати шкоди власності іншого» [43, с. 212]. Зі змісту ясно лише одне, що даний принцип звернений до держав. Але що конкретно він під собою має на увазі, досить складно визначити.

Відповідь на це питання криється у відомій справі *Trail Smelter*. Справа розглядалася міжнародним арбітражем в 1941 р. Суперечка виникла між США і Канадою і стосувалася отруйних викидів канадського комбінату «Trail Smelter». Рішення арбітражу стало настільки значущим для міжнародної спільноти, що принципи, виведені в середині минулого століття, стали

основою для регулювання міждержавних відносин у разі заподіяння транскордонної шкоди, і, більш того, вони залишаються актуальними і сьогодні. Уже тоді міжнародний арбітраж звернув увагу на те, що принцип *sic utere* є частиною загального міжнародного права і має на увазі під собою «обов'язок держав запобігати заподіяння транскордонного шкоди» [240, с. 1937]. А також встановив, що держави несуть відповідальність за заподіяння шкоди навколишньому середовищу інших держав, і держава-забруднювач зобов'язана виплатити компенсацію постраждалій державі. Арбітраж визначив цей принцип як «забруднювач платить» [240].

Згодом обов'язок держав не завдавати шкоди навколишньому середовищу інших держав був закріплений в Декларації Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища, яка була прийнята в 1972 р. в м. Стокгольм (далі – Стокгольмська Декларація 1972 р.). Принцип 21 говорить: «держави мають суверенне право розробляти свої власні ресурси відповідно до своєї політики в галузі навколишнього середовища і несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність в рамках їх юрисдикції або контролю не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів за межами дії національної юрисдикції» [17]. Багато держав, які були присутні на конференції, без коливань схвалили прийняття даного принципу. Але Стокгольмська Декларація носить виключно декларативний характер, і відповідно її положення не мають обов'язкової юридичної сили. Така однастайність у прийнятті цього міжнародного документа може лише свідчити про те, що в державах сформувався єдиний підхід до регулювання відносин, пов'язаних із заподіянням транскордонної шкоди. Саме тому Генеральна Асамблея ООН в 1978 р. вирішила передати це питання для вивчення Комісії міжнародного права, яка повинна була підготувати проект статей по темі «Міжнародна відповідальність за шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним правом». На жаль, проект статей так і не став основою для встановлення «жорстких» зобов'язань щодо запобігання наслідків транскордонного шкоди.

Тим не менш значущим досягненням в той період стало визначення поняття транскордонної шкоди. Так, в резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 2997 (XXVII) від 15 грудня 1972 р. зазначено, що «держави під час дослідження, експлуатації та розвитку своїх природних ресурсів не повинні створювати серйозних шкідливих наслідків в зонах, розташованих за межами їх національної юрисдикції» [172]. Також в Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. говориться про те, що «кожна держава-учасниця відповідно до принципів міжнародного права, має в дусі співробітництва вживати заходів до того, щоб діяльність, що проводиться на її території, не була причиною погіршення навколишнього середовища іншої держави або районів, що знаходяться за межами національної юрисдикції» [24, парагр. 5 «Довкілля», с. 30]. В подальшому безліч міжнародних конвенцій про навколишнє середовище стали містити в собі схожі положення. Важливо також зазначити, що заборона заподіяння транскордонної шкоди не передбачає обов'язку по відшкодуванню збитків.

Питання про відшкодування шкоди досить складні, і в міжнародному праві ще не визначено, як саме слід компенсувати потерпілій стороні збитки від транскордонного забруднення навколишнього середовища. Навіть у відомій справі, що стосується проекту Габчіково-Надьмарош (Gabcikovo-Nagymaros case, 1997), Міжнародний Суд ООН не встановив розміру компенсації, визнавши при цьому, що обов'язок держав не завдавати транскордонної шкоди навколишньому середовищу випливає з «загального» міжнародного права [124, пер. 7]. А до цього в 1996 році в Консультативному висновку щодо законності загрози ядерною зброєю або її застосуванням Судом було встановлено, що дане зобов'язання є частиною міжнародного права навколишнього середовища [189, пара 29]. Таке широке застосування принципу, що зобов'язує контролювати і запобігати заподіяння транскордонного шкоди навколишньому середовищу інших держав, свідчить про те, що він ґрунтовно укорінився в теорії і практиці міжнародного права і

зараз є невід'ємною складовою блоку міжнародно-правових норм, спрямованих на захист навколишнього середовища.

У вітчизняній літературі термін «*sic utere*» часто не використовується. Існує безліч варіацій даного терміну. Так, В. Г. Буткевич вважає, що спеціальним принципом міжнародного права навколишнього середовища є «принцип заборони завдавати шкоди навколишньому середовищу інших держав і районам, які знаходяться за межами національної юрисдикції» [57, с. 311]. К. А. Бекашев, Я. С. Кожеуров і Є. Г. Моїсєєв виділяють принцип «запобігання забрудненню навколишнього середовища» [48, с. 341]. І. А. Мухін називає його «неприпустимістю заподіяння транскордонного шкоди» [59]. Також цей принцип можна позначити як «заборону нанесення транскордонної шкоди» [95].

Деякі вчені-міжнародники об'єднують принцип постійного суверенітету над природними ресурсами з обов'язком не завдавати шкоди навколишньому середовищу інших держав [23]. У той же час інші вчені виділяють принцип незавдання шкоди як самостійний принцип міжнародного екологічного права.

Незважаючи на таке розходження в думках, всі вони сфокусовані на тому, що основна ідея даного принципу – це заборона заподіяння транскордонного шкоди навколишньому середовищу інших держав. Звичайний характер даного принципу також підтверджується сталою практикою держав. Для того щоб в повному обсязі виконувати вимоги щодо захисту навколишнього середовища і не завдавати шкоди іншим державам, держави змушені застосовувати спеціальні заходи. Контроль з боку держав за діяльністю, яка може бути джерелом транскордонного забруднення, є одним з найбільш ефективних способів запобігання заподіяння будь-якої шкоди.

Екологічне законодавство безлічі держав орієнтоване на встановлення певних стандартів для державних і приватних підприємств, які займаються «потенційно небезпечною» для навколишнього середовища промисловою діяльністю. В першу чергу, це проявляється у видачі дозволів державного

зразка на ведення тієї чи іншої діяльності, а також супроводжується постійним моніторингом з боку державних органів за дотриманням встановлених стандартів. По-друге, на законодавчому рівні закріплені спеціальні переліки «потенційно небезпечних для навколишнього середовища» видів діяльності, або переліки речовин, які, потрапляючи в атмосферу в ході промислової діяльності, завдають їй значної шкоди. Це дозволяє істотно знизити ризики, пов'язані із здійсненням такого виробництва. Слід зазначити, що одним з найбільш несприятливих для екології видів промислової діяльності вважається енергетична. Триваюче виробництво і використання викопних видів палива, зокрема, є причиною значних викидів в атмосферу різних шкідливих речовин, таких як, наприклад, CO₂. За даними Міжнародного енергетичного агентства, опублікованими в 2014 році, кількість викидів зросте на одну п'яту від сьогоднішнього рівня в найближчі десятиліття [255, с. 2]. Тому провідні промислові держави змушені приділяти належну увагу регулюванню енергетичної діяльності.

Так, в законодавстві США існує спеціальний Федеральний Закон про чисте повітря, прийнятий ще в 1963 році (англ. Clean Air Act), останні поправки до якого були внесені в 2014 році. Одним з досягнень даного законодавчого акту стало встановлення єдиного переліку небезпечних речовин, що забруднюють повітря, серед яких є і продукти енергетичної діяльності [132, с. 52-55]. Крім цього, він визначає сучасні стандарти діяльності енергетичних і промислових підприємств на території США, так як саме вони визнаються одними з основних забруднювачів навколишнього середовища.

У законодавстві Німеччини встановлено, що для ведення діяльності з виробництва та використання енергії потрібно отримати спеціальний дозвіл державних органів. Так, наприклад, у Федеральному законі Німеччини про захист від викидів 1976 року (англ. *Federal Immission Control Act*) сказано, що енергетична діяльність підлягає ліцензуванню з метою контролю за дотриманням нормативів з допустимої кількості викидів в атмосферу. У

Великобританії та багатьох інших країнах ЄС застосовується такий самий підхід до регулювання енергетики. Це обумовлено особливостями енергетичної політики Європейського Союзу. В цілому, слід зазначити, що в рамках ЄС приділяється особлива увага екологічним проблемам, пов'язаним з енергетикою промисловістю. Всередині ЄС визначені загальні вимоги, які пред'являються до промислової діяльності, ведення якої пов'язане з ризиком забруднення навколишнього середовища. Головною метою встановлення вимог є зведення до мінімуму викидів забруднюючих речовин в атмосферу, воду, ґрунт, а також безпечне знищення відходів промислових і сільськогосподарських об'єктів для досягнення високого рівня охорони навколишнього середовища і здоров'я людини. Тим не менш, протягом довгих років, нормативно-правова база ЄС в цій сфері була розрізнена. Це стало підставою для прийняття в 2010 році Європейським Парламентом і Радою Європейського Союзу Директиви 2010/75/ЄС про комплексне запобігання та контроль забруднень (скорочено: Про промислові викиди), консолідуючої в собі всі попередні директиви. Ця Директива побудована на дотриманні двох основних принципів: принципу «забруднювач платить» і принципу запобігання забрудненню [146].

Постійне акцентування уваги на шкоду, яку надає енергетика на екологію держав, дозволяє зробити висновок про те, що енергетичне виробництво несе пряму загрозу екологічній безпеці держав. На сьогоднішній день лише в рідкісних випадках в державах не приділяється належної уваги цій проблемі. Держави прагнуть забезпечити необхідний рівень захисту навколишнього середовища від шкідливих наслідків енергетичного виробництва шляхом постійного контролю з боку державних органів за діяльністю енергетичних підприємств. Незважаючи на це, кількість викидів неухильно зростає. Це не є свідченням недосконалості механізму регулювання даної галузі. Навпаки, проведений аналіз національних законодавств і законодавства ЄС свідчить про те, що стандарти ведення енергетичної діяльності приведені у відповідність до вимог міжнародного права

навколишнього середовища. Так, в основі спеціальних законів і нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання енергетики, лежать такі принципи, як заборона нанесення транскордонного шкоди, принцип запобігання забрудненню, принцип охорони здоров'я і життя людини, принцип раціонального використання природних ресурсів. Але тим не менш, негативний ефект від енергетичної діяльності продовжує зростати. Виробництво і використання викопного палива з традиційних джерел енергії, так чи інакше, буде приводити до забруднення навколишнього середовища, і постійно буде існувати загроза нанесення непоправної шкоди екології (наприклад, техногенні катастрофи, викликані вибухами на АЕС або на нафтових платформах). І, на жаль, на сьогоднішній день не існує універсального механізму запобігання транскордонної шкоди. У разі виникнення такої шкоди, кожен раз держави в індивідуальному порядку намагаються знайти спосіб вирішення ситуації.

Таким чином, перед міжнародним співтовариством постало питання про пошук нових альтернативних шляхів скорочення негативного впливу енергетичної діяльності на екологію. Одним з варіантів вирішення ситуації, що склалася може бути перехід на використання відновлюваних джерел енергії. Питання необхідності переходу на відновлювані джерела енергії багато разів обговорювалося на різних міжнародних конференціях. Але глобальні зміни в системі міжнародно-правової охорони навколишнього середовища стали відбуватися після прийняття ряду документів на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в 1992 році.

Так, Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку 1992 року (далі – Декларація Ріо), що містить в собі основні принципи міжнародного екологічного права, згодом стала основою для розробки Комісією міжнародного права раніше згаданих проектів статей по темі «Міжнародна відповідальність за шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним правом». Зокрема, мова йде про Проект статей про запобігання транскордонного шкоди від небезпечних видів діяльності, схвалених в

резолюції Генеральної Асамблеї ООН 62/68 від 6 грудня 2007 року. У ньому сказано, що «свобода держав здійснювати діяльність і дозволяти види діяльності на їх території або іншим чином під їх юрисдикцією не є необмеженою» [88, с. 3]. Необхідність введення певних обмежень продиктована потребою впровадження таких методів і способів здійснення небезпечної діяльності, які б дозволили максимально знизити негативні наслідки заподіяння транскордонної шкоди. У проекті статей закріплений принцип балансу інтересів, який, в першу чергу, стосується держави походження шкоди. Так, пункт «е» статті 10 передбачає, що економічна ефективність від небезпечної діяльності повинна бути порівняною з витратами на запобігання шкідливих наслідків від неї. Саме тому державам рекомендується подумати про переміщення даної діяльності в інше місце, або застосовувати інші засоби її здійснення, або взагалі замінити її альтернативною діяльністю [88, с. 5]. На жаль, в Проекті статей немає більш детального роз'яснення, що мається на увазі під «альтернативною діяльністю» і власне альтернативою чому вона повинна бути, більш того, самі статті ще не знайшли свого відображення у вигляді будь-якого міжнародно-правового документа, незважаючи на рекомендації Комісії міжнародного права розробити конвенцію на основі статей [88, с. 1]. Генеральна Асамблея ООН періодично виносить питання заподіяння транскордонної шкоди на порядок денний чергових сесій. Так, чергове обговорення даного питання в рамках ООН відбулося на 71 сесії Генеральної Асамблеї в 2016 р. У свою чергу, державам необхідно до відкриття сесії надати доповіді, що містять будь-які побажання і рекомендації щодо тексту майбутньої конвенції.

Незважаючи на те, що зазначені вище документи не включають в себе детального опису можливих заходів щодо запобігання транскордонної шкоди, перехід до використання відновлюваних джерел енергії все ж знайшов своє закріплення в міжнародному праві в якості одного із способів зниження рівня забруднення навколишнього середовища.

Крім Декларації Ріо, на Конференції з навколишнього середовища і розвитку в 1992 році був прийнятий стратегічний план дій, який отримав назву «Порядок денний на XXI століття». Цей рамковий документ сформулював основні завдання, які треба буде розв'язати людству в найближчому майбутньому. Один з найважливіших принципів, закріплених у Порядку, говорить про те, що розвиток людства не повинен здійснюватися на шкоду інтересам розвитку і охорони навколишнього середовища [70, с. 11]. Також в ньому закріплено ряд завдань, виконання яких може призвести до якісних змін стану навколишнього середовища. Розділ II присвячений збереженню і раціональному використанню ресурсів з метою розвитку. У ньому передбачено ряд заходів, які рекомендуються для розгляду державами. Показово, що перший розділ (Розділ 9. Забруднення атмосфери) цього розділу присвячений забрудненню атмосфери, в тому числі розглянуто і питання транскордонного забруднення. Параграф 9.25 посиляється на те, що «транскордонне забруднення повітря характеризується несприятливими екологічними наслідками ...» [70]. Крім констатації факту шкідливості транскордонного забруднення, в Порядку зазначено, як саме необхідно боротися з цим явищем. Так, в Параграфі 9.27 пункті «а» сказано, що метою даної предметної області є «Розробка та впровадження технологій контролю і зміни рівня забруднення для стаціонарних і мобільних джерел забруднення повітряного середовища і розробка альтернативних екологічно обґрунтованих технологій» [69].

Таким чином, простежується прямий зв'язок між транскордонним забрудненням навколишнього середовища і використанням відновлюваних джерел енергії. На жаль, на сьогоднішній день, цей рамковий документ є єдиним формальним закріпленням такого зв'язку. Це можна пояснити тим, що на даний момент саме в ньому найбільш детально прописані всі особливості процесу, який би дозволив державам досягти максимальних результатів в забезпеченні збереження навколишнього середовища.

Враховуючи, який вплив вчиняє використання відновлюваних джерел енергії на поліпшення стану екології, Організація Об'єднаних Націй невпинно акцентує увагу на важливості розвитку саме цієї сфери енергетики. Так, у 2012 році на саміті «Ріо+20», держави знову підтвердили свою прихильність «Порядку денному на XXI століття». В результаті саміту був прийнятий новий документ під назвою «Майбутнє, якого ми хочемо», однією з рекомендацій якого було «більш широке використання відновлюваних джерел енергії». У свою чергу, ООН гарантує підтримку здійснення національних програм з впровадження нових технологій енергетичного виробництва. На підставі вищезазначених документів в ООН було прийнято рішення оголосити 2014-2024 рр. Десятиліттям стійкої енергетики для всіх [227]. Така значна увага до необхідності освоєння і поширення використання відновлюваних джерел енергії свідчить про те, що міжнародне співтовариство визнає переваги саме цього способу отримання енергії, а також покладає великі надії на позитивний ефект для навколишнього середовища.

Поява в 1995 році системи СОТ передбачало також включення поняття «сталого розвитку» в преамбулі Угоди про заснування СОТ. Крім того, в 2001 році держави-члени СОТ опублікували заяву міністрів в Досі, в якій вони підтвердили важливість «сталого розвитку» [149] в рамках багатосторонньої торговельної системи. Положення про сталий розвиток є дуже важливим для цілей тлумачення договірних зобов'язань: принцип ефективного тлумачення договорів передбачає, що всі відповідні текстуальні елементи повинні бути враховані при оцінці всіх обставин.

Зокрема, Орган з апеляції СОТ в своєму визначенні у справі *US-Shrimp case* [245] прямо вказується на необхідність використання терміну «сталого розвитку» в своїх визначеннях [246]. Ще далі йде Габріель Марсо, наголошуючи на необхідності звернення до цілей «сталого розвитку» під час інтерпретаційної діяльності: «Освячення фундаментального права членів СОТ вжити заходів щодо захисту навколишнього середовища ... на рівні, які вони вважають необхідними» [195, с. 294].

Подальший розвиток СОТ ознаменувався створенням Комітету з торгівлі та навколишнього середовища [232] – дорадчого і консультативного органу, створеного для вивчення взаємозв’язку між торгівлею та навколишнім середовищем, – створеного відповідно до рішення 1994 року на рівні міністрів з питань торгівлі та навколишнього середовища [144].

У судовій практиці СОТ питання сумісності заходів захисту навколишнього середовища з правилами СОТ піднімалися неодноразово. Так, у справі *US – Shrimp Turtle* було встановлено, що поняття невідновлюваних природних ресурсів, передбаченого в статті XX ГАТТ (g), охоплює також живих істот (в цьому конкретному випадку ними було визнано популяцію морських черепах). Прийшовши до такої інтерпретації, Орган з апеляції СОТ дотримувався еволюційно-телеологічного підходу до тлумачення цього поняття. Більш того, при тлумаченні цього поняття Орган з апеляції СОТ також брав до уваги і ряд інших міжнародних угод, сторонами яких були не всі члени СОТ, що дозволило врахувати сучасні занепокоєння, виражені на рівні міждержавного співробітництва.

Варто зазначити, що судові органи СОТ повинні, в кінцевому рахунку, дотримуватися загальних міжнародно-правових норм щодо тлумачення договірних зобов’язань при тлумаченні угод, укладених в рамках СОТ [197, с. 280].

Питання захисту навколишнього середовища піднімалися і в справі *US – Gasoline*. Незважаючи на те, що постанова була винесена проти США, які посилалися на статтю XX (g) для виправдання відступів, ця справа має важливе значення для захисту навколишнього середовища. У цій справі Група експертів постановила, що “чисте повітря” може для цілей статті XX (g) вважатися вичерпним природним ресурсом; згодом ця думка була підтримана Органом з апеляції. Така позиція стала важливою подією для охорони навколишнього середовища в рамках системи СОТ, оскільки в порівнянні з попередньою практикою ГАТТ, коли такі ресурси, як повітря і живі організми, розглядалися як здатні до відновлення, Група експертів кваліфікувала їх як

невідновлювані природні ресурси за змістом статті XX (g) ГАТТ, а отже, торгово-обмежувальні заходи щодо їх збереження або з метою захисту життя чи здоров'я людини, тварин або популяції рослин можуть бути виправданими згідно зі статтею XX (g).

Більш того, в справі *US – Gasoline*, встановлюючи невідповідність статті XX (g) заходів, вжитих США, Орган з апеляції СОТ наголосив на необхідності визнання автономії держав-членів СОТ щодо вжиття заходів з охорони навколишнього середовища, які можуть представляти певні відступи і обмеження правил СОТ, в разі якщо такі заходи є сумнісними і носять недискримінаційний характер.

Варто відзначити, що, незважаючи на пріоритет в системі СОТ принципу багатосторонності в торгових обмежувальних заходах, що застосовуються для реалізації законних цілей (зокрема, охорони навколишнього середовища), Орган з апеляції у справі *US – Gasoline* висловився на користь підтримки права держави-члена СОТ самостійно, в односторонньому порядку приймати такі заходи.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що вимоги щодо захисту навколишнього середовища поступово посилюються, змушуючи держави застосовувати нові підходи до отримання та використання енергії. Впровадження нових екологічно чистих технологій дозволило б скоротити кількість негативних наслідків енергетичного виробництва для навколишнього середовища не тільки держави, на території якої розміщено це виробництво, але і будь-якої іншої держави, якій може бути завдано шкоди в результаті такої діяльності. А оскільки дотримання принципу заборони заподіяння транскордонної шкоди є обов'язком всіх держав, внаслідок звичаєво-правового характеру цієї норми, то слід очікувати, що в недалекому майбутньому все ж буде розроблений єдиний підхід до регулювання даного питання. Ухвалення Конвенції на основі розробленого Комісією міжнародного права проекту статей про запобігання транскордонної шкоди від небезпечних видів діяльності значно прискорило б цей процес, а існуючі в цій сфері акти

«м'якого» права дозволили б зробити механізм регулювання міждержавних відносин більш досконалим. Також необхідно підкреслити стратегічну роль використання відновлюваних джерел енергії в цілях сталого розвитку. Тому перехід від традиційної енергетики до відновлюваної є запорукою успішності боротьби з негативними наслідками заподіяння транскордонної шкоди екології держав.

Висновки до розділу 1.

1. Відновлювані джерела енергії потрапили в поле зору міжнародного права завдяки активній діяльності ООН в напрямку пошуку нових рішень для удосконалення механізмів отримання енергії. Питання необхідності переходу на відновлювані джерела енергії багато разів обговорювалося на різних міжнародних конференціях. В рамках ООН, беручи до уваги ту роль, яку в процесі міждержавного співробітництва в сфері відновлюваної енергетики зіграла ООН, можна виділити п'ять етапів становлення. Перший етап – збір інформації про існуючі види відновлюваних джерел енергії (переважно цим питанням займався ЕКОСОП) (1956-1961 рр.). Другий етап характеризується проведенням перших конференцій, присвячених обговоренню питань впровадження нових видів енергії (1961-1977 рр.). Третій етап включає в себе залучення одного з головних органів ООН – Генеральної Асамблеї – до пошуку нових шляхів використання відновлюваних джерел енергії (1977-1992 рр.). Наступний (четвертий) етап охарактеризувався участю різних органів ООН в програмах з розвитку альтернативної енергетики (1992-2010 рр.). П'ятий етап (з 2010 р. по сьогоднішній день) пов'язаний зі створенням спеціалізованої міжурядової організації ІРЕНА.

2. Формування інституційного механізму міжнародного співробітництва в сфері відновлюваної енергії відбувалося досить стихійно, що пояснює його фрагментованість, є і далі в процесі становлення та викликає численні пропозиції щодо оптимізації існуючої системи з метою збільшення її ефективності (шляхом усунення дублювання функцій різних установ, координування їх діяльності та взаємодії та ін.). Розвиток діяльності міжнародних організацій в сфері відновлюваної енергетики мала похідний характер та обумовлювалася переважно екологічними або енергетичними факторами. Відновлювана енергетика розглядалася в якості екологічно виправданої альтернативи традиційним джерела енергії, а пізніше – інструмента досягнення цілей сталого розвитку.

3. Діяльність міжнародних організацій та установ системи ООН, пов'язана з тими чи іншими аспектами використання відновлюваних джерел енергії, мала похідний характер стосовно їхніх первісних функцій. Серед міжнародних організацій у сфері відновлюваної енергетики можна виокремити ті, діяльність яких щодо відновлюваних джерел енергії стала результатом розвитку екологічних завдань (деякі спеціалізовані установи та програми ООН), міжнародні організації паливно-енергетичного комплексу (ОПЕК, МЕА), а також спеціалізовані організації, діяльність яких пов'язана винятково зі сферою відновлюваної енергетики (ІРЕНА, ІТЕР).

4. Головним орієнтиром при визначенні того, який термін повинен використовуватися при визначенні поняття відновлюваних джерел енергії, може стати Статут Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії (ІРЕНА), який є єдиним уніфікованим актом, спрямованим на регулювання співробітництва в сфері використання відновлюваних джерел енергії, і розуміти під ними всі форми енергії, що постійно виробляється відновлюваними джерелами.

5. Безліч конвенцій та інших міжнародно-правових актів, метою яких є захист навколишнього середовища, містять в собі положення, що забороняє державам здійснювати діяльність, здатну завдати шкоди на території іншої держави. Принцип *sic utere* є як частиною міжнародного звичаєвого права, так і міжнародного договірної права. Даний принцип став грати важливу роль в теорії міжнародного права з огляду на те, що він може бути підставою для притягнення держав до міжнародно-правової відповідальності. В основі спеціальних законів і нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання енергетики, лежать такі принципи, як заборона нанесення транскордонного шкоди, принцип запобігання забрудненню, принцип охорони здоров'я і життя людини, принцип раціонального використання природних ресурсів.

6. Вимоги щодо захисту навколишнього середовища поступово посилюються, змушуючи держави застосовувати нові підходи до отримання

та використання енергії. Впровадження нових екологічно чистих технологій дозволило б скоротити кількість негативних наслідків енергетичного виробництва для навколишнього середовища не тільки держави, на території якої розміщено це виробництво, але і будь-якої іншої держави, якій може бути завдано шкоди в результаті такої діяльності. А оскільки дотримання принципу заборони заподіяння транскордонної шкоди є обов'язком всіх держав, внаслідок звичаєво-правового характеру цієї норми, то слід очікувати, що в недалекому майбутньому все ж буде розроблений єдиний підхід до регулювання даного питання.

7. Ухвалення Конвенції на основі розробленого Комісією міжнародного права проекту статей про запобігання транскордонної шкоди від небезпечних видів діяльності значно прискорило б цей процес, а існуючі в цій сфері акти «м'якого» права дозволили б зробити механізм регулювання міждержавних відносин більш досконалим.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ВІДНОВЛЮВАНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ

2.1. Конвенційний механізм міжнародного співробітництва держав у сфері відновлюваної енергетики

В кінці минулого століття у міжнародного співтовариства стали викликати сильну стурбованість негативні наслідки антропогенних викидів в атмосферу, спровокованих промисловою діяльністю держав, а саме виділення діоксиду вуглецю при виробництві електроенергії, спалюванні викопного палива, вирубці і горінні лісів. Неухильно зростає кількість міжнародно-правових актів, що стосуються різних аспектів стабілізації екологічної ситуації в світі. У зв'язку з цим за останні десятиліття значно змінився підхід до міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища. Багато вчених приходять до висновку про те, що встановився новий період в міжнародному праві навколишнього середовища. З'явилися багатосторонні договори, що зачіпають питання, пов'язані з необхідністю вжиття заходів щодо екологізації енергопромислового комплексу.

Одними з основних міжнародних договорів у цій сфері є *Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату* та *Киотський протокол*. Ці два документи передбачають загальні і спеціальні зобов'язання щодо зниження викидів парникових газів в атмосферу, при цьому одним із способів виконання зобов'язання виступає використання відновлюваних джерел енергії та впровадження нових технологій. У Киотському протоколі передбачені спеціальні механізми, які дозволяють державам-учасникам здійснювати співробітництво в цьому напрямку. Особливу увагу привертає механізм чистого розвитку, який можна розглядати як один із способів реалізації проектів з відновлюваної енергетики.

В кінці 80-х років XX століття були розпочаті міжнародні дослідження стану навколишнього середовища. Отримані результати дозволили зробити

висновок про те, що масштаб проблем носить планетарний характер і брати участь у вирішенні цього серйозного завдання необхідно всім без винятку державам.

В 1988 році Всесвітня метеорологічна організація спільно з Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП, англ. UNEP, United Nations Environmental Programme) створили Міжурядову групу експертів зі зміни клімату (далі – МГЕЗК). Метою створення цієї групи був збір інформації щодо зміни клімату та розробка пропозицій щодо скорочення кількості викидів в атмосферу. У першій доповіді МГЕЗК експертами були зроблені відповідні висновки, запропоновані варіанти можливих дій, висвітлені стратегії і альтернативи, призначені для того, щоб надати державам допомогу в прийнятті рішень і виконанні своїх відповідних завдань. Кожна держава, що мала намір вживати заходів з охорони навколишнього середовища, повинна була керуватися даними, наданими в доповіді [92, с. 29]. У доповіді окремо наголошується, що викиди внаслідок згоряння викопного палива становлять до 70-90 % від загальної кількості. Також вказується, що особливу роль в процесі зменшення негативного впливу на навколишнє середовище грають промислово розвинені держави, які повинні співпрацювати з державами, що розвиваються, для вжиття заходів щодо надання додаткових фінансових ресурсів і передачі технологій. Пізніше дане зобов'язання було включено практично в усі міжнародно-правові акти, що стосуються зміни клімату та охорони навколишнього середовища. Серед варіантів можливих шляхів реагування на екологічні проблеми, викликані енергетичною промисловістю, вперше вказується «використання більш чистих і ефективних джерел енергії» і «використання енергетично ефективних технологій» [92, с. 32].

Висновки, опубліковані в доповіді МГЕЗК в 1990 році, стали стимулом для розробки єдиних юридично обов'язкових і скоординованих заходів по вирішенню проблем зміни клімату. У зв'язку з цим за останні десятиліття значно змінився підхід до міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища. Неухильно зростає кількість міжнародно-

правових актів, що стосуються різних аспектів стабілізації екологічної ситуації в світі. Багато вчених приходять до висновку про те, що встановився новий період в міжнародному праві навколишнього середовища. З'явилися багатосторонні договори, що зачіпають питання, пов'язані з необхідністю вжиття заходів щодо екологізації енергопромислового комплексу.

Так званім «стартовим майданчиком» для прийняття безлічі міжнародних документів в сфері охорони навколишнього середовища стала Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку 1992 року. В ході роботи Конференції на обговорення були винесені питання, які охоплювали різні аспекти охорони навколишнього середовища. У Конференції взяли участь понад 170 держав, сфокусувавши свої зусилля на розробці таких документів, як Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку, Заява про принципи глобального консенсусу з управління, збереження та сталого розвитку всіх видів лісів, Порядок денний на XXI століття. Також велася робота спеціального Міжурядового переговорного комітету ООН з підготовки Рамкової конвенції про зміну клімату та Конвенції про біологічне різноманіття [36, с. 5]. В ході роботи Конференції між її учасниками виникали істотні суперечності. Проте всі були єдині в думці, що прагнення до сталого розвитку не повинно надавати негативного впливу на стійке економічне зростання держав. При цьому охорона навколишнього середовища, з одного боку, є спільним завданням, а з іншого, – сторонам необхідно було враховувати інтереси і можливості кожної окремої держави.

Повертаючись до питань енергетики, слід зазначити, що єдиним документом, що обговорювався на Конференції, який торкався питань переходу до використання альтернативної енергії, була Рамкова конвенція ООН про зміну клімату. Незважаючи на те, що вона спрямована на регулювання питань зміни клімату та боротьбу з негативними наслідками цієї зміни, Конвенція містить в собі норми, які прямо вказують на те, що перехід до використання відновлюваних джерел енергії буде сприяти поліпшенню екологічної обстановки в світі. З огляду на те, що сторони довго не могли

прийти до згоди щодо того, якими саме повинні бути зобов'язання зі скорочення викидів парникового газу, було вирішено дотримуватися моделі, що виправдала себе на практиці та була використана при прийнятті Віденської Конвенції про охорону озонового шару [220, с. 249]. Це передбачало створення рамкової конвенції, що відображає загальну ідею, і розробку відповідних протоколів, які закріплюють конкретні зобов'язання зі скорочення викидів в атмосферу.

Конвенція набула чинності 21 березня 1994 року. На сьогоднішній момент 195 держав є учасниками Конвенції, включаючи Європейський Союз⁴. Оскільки сторонами Конвенції є держави з різним рівнем економічного розвитку, відповідно розвинені держави покликані відігравати провідну роль в процесі протидії шкідливим наслідкам для навколишнього середовища, які виникають в результаті промислової діяльності. У ст. 3 РКЗК ООН зазначено, що захищати кліматичну систему необхідно на основі принципів справедливості та відповідно до загальної, але диференційованої відповідальності і можливостей [87]. Особлива увага в документі приділяється державам, економічне благополуччя яких безпосередньо залежить від доходів, одержуваних у результаті виробництва, переробки, експорту та споживання викопних видів палива (п. 8 (h) ст. 4). На кожну окрему державу накладаються зобов'язання з прийняття національних і регіональних програм, що містять заходи щодо пом'якшення наслідків зміни клімату (п. 1 (a) ст. 4). Також пріоритетним є зобов'язання співпраці з метою поширення та передачі технологій, що сприяють зменшенню антропогенних викидів (п.1 (з) ст.4). Розвинені держави покликані надавати фінансову підтримку країнам, що розвиваються, передавати і надавати доступ до екологічно безпечних технологій і «ноу-хау». Серед країн, що розвиваються, які для виконання зобов'язань за РКЗК ООН, потребують особливої підтримки, вказані ті, для яких перехід до відновлюваних джерел енергії викликає значні труднощі (п.

⁴ Україна підписала і ратифікувала РКЗК ООН в 1997 році.

10 ст. 4). Отже, розвинені держави, усвідомлюючи кількість викидів і шкоду, що завдається навколишньому середовищу, повинні ініціювати і фінансувати відновлювані дії, а країни, що розвиваються, прагнуть покращувати умови життя за допомогою енерго-інтенсивного економічного розвитку з урахуванням стурбованості за стан навколишнього середовища.

Слід, однак, відзначити, що РКЗК ООН містить зобов'язання лише загального характеру і не передбачає механізму зниження рівня викидів парникових газів, так само як і не надає конкретних пропозицій щодо способів і методів, які можуть застосовуватися. Питання про ухвалення додаткового міжнародно-правового акту, який би містив у собі «жорсткі» зобов'язання щодо зменшення викидів, обговорювалося на черговій сесії Конференції сторін Конвенції в м. Кіото (Японія) в 1997 році. В результаті на додаток до РКЗК ООН було прийнято Кіотський протокол (далі – Протокол), який вступив в силу в 2005 році [231].

У Протоколі містяться кількісні зобов'язання щодо скорочення викидів парникових газів для країн, що розвиваються, і промислово розвинених держав, занесених до Додатка I РКЗК ООН. Основна мета Протоколу полягає в тому, щоб держави спільно і окремо забезпечили такий рівень сукупних викидів [31, с. 2], який би не перевищував встановлений відповідно до зобов'язань щодо обмеження та скорочення обсягів викидів, зафіксованих в Додатку В Протоколу [31, с. 24] в період з 2008 по 2012 рр. Дію Кіотського протоколу було продовжено до 2020 року. Це рішення було прийнято на Конференції сторін РКЗК ООН в м. Доха в грудні 2012 року [147]. Відповідно до знову прийнятих угод, кожна держава, яка ратифікувала Протокол, до 2014 року має оцінити рівень своїх зобов'язань за ним і представити в ООН інформацію про можливості його підвищення. Серед країн, що схвалили нову угоду, виявилися 38 індустріально розвинених держав, в тому числі всі держави-члени ЄС. Для України продовження терміну дії протоколу також є важливим. У березні 2012 року на засіданні спеціального підрозділу секретаріату ООН щодо забезпечення дотримання вимог Кіотського

протоколу Україна отримала позитивне рішення у питанні відновлення повноцінної участі в його механізмах [217, с. 63].

Головним для досягнення цілей Протоколу – зниження процентної кількості викидів парникового газу в атмосферу – є те, що сторонам необхідно розробляти національну політику і застосовувати заходи, беручи до уваги існуючі засоби підвищення енергетичної ефективності.

Нововведенням в регулюванні питань охорони навколишнього середовища стало введення нових заходів щодо дотримання зобов'язань. Цими новими заходами є спеціальні механізми гнучкості: 1) проекти спільного впровадження (ст. 6); 2) механізм чистого розвитку (ст. 12); 3) міжнародна торгівля квотами на викиди парникових газів (ст. 17). Шляхом реалізації проектів спільного впровадження держави можуть передавати або купувати одиниці скорочення викидів для виконання кількісних зобов'язань, що значно залучає інвестиції в цей процес. Торгівля квотами дозволяє державам не перевищувати встановлених Протоколом лімітів на викиди парникових газів. А механізм чистого розвитку спрямований на отримання державами «сертифікованих скорочень викидів», тобто в результаті міждержавних проектів в рамках цього механізму скорочення викидів стає більш значним і держави можуть використовувати їх для виконання своїх кількісних зобов'язань.

З цих трьох механізмів найбільш ефективним з точки зору впровадження нових технологій для отримання відновлюваної енергії є механізм чистого розвитку (далі – МЧР). Зазвичай проекти, що реалізуються в рамках МЧР, тягнуть за собою двосторонні угоди, в яких промислово розвинені держави передають свої технології і надають фінансування для їх впровадження державам, що розвиваються, в результаті чого отримують «сертифіковані скорочення викидів» [134, с. 166-183].

Спочатку МЧР замислювався як спеціальний фонд чистого розвитку, який би виділяв кошти для реалізації проектів зі сталого розвитку в найбільш бідніших державах світу. Ця ідея знайшла в підсумку своє втілення в ст. 12

Киотського протоколу, однак термін «фонд» був замінений терміном «механізм». Це було зроблено для того, щоб зберегти ідею об'єднаного сприяння між державами-учасниками Протоколу, а не просто створити черговий новий фонд. І на сьогоднішній момент держави активно підтримують цю ідею: кількість проектів в 2013 році досягло 7000 [224]. Причиною такого широкого поширення проектів є те, що угоди з передачі вуглецевих одиниць укладаються з 2000 року, проекти в рамках інших механізмів гнучкості стали реалізовуватися тільки в 2008 році [55].

Для здійснення проектів необхідно, щоб вони відповідали умовам прийнятності, зазначеним в п. 5 ст. 12 Протоколу:

- одна з держав характеризується високим рівнем економічного розвитку, друга має здійснювати процес переходу до ринкової економіки;
- участь двох держав в проекті повинна бути добровільною;
- підсумки проекту повинні привести до реальних, вимірюваних і довгострокових переваг, пов'язаних із пом'якшенням наслідків зміни клімату;
- скорочення викидів повинне бути додатковим до будь-яких скорочень, які могли б мати місце за відсутності сертифікованого виду діяльності за проектами [253, с. 577-582].

Також в статті 12 Протоколу зазначено, що брати участь в проектах можуть як державні, так і приватні суб'єкти.

Переваги участі в подібного роду проектах для розвинених держав цілком очевидні, тому держави, на території яких реалізується проект, зацікавлені в перевірці відповідності його цілям сталого розвитку. Перевірку здійснює Конференція сторін Протоколу. Держава, на території якої проект реалізується, називається Приймаючою Стороною, обов'язковими умовами для участі якої є ратифікація Киотського протоколу і призначення національного органу по МЧР. У світі реалізується безліч таких проектів: в Китаї, Індії, країнах Латинської Америки, в країнах ЄС, Узбекистані, а також Україні.

Практика реалізації проектів МЧР є прикладом ефективного використання відновлюваних джерел енергії в якості альтернативи тим способам отримання енергії, які завдають значної шкоди навколишньому середовищу. МЧР справив значний вплив на удосконалення національного законодавства у багатьох країнах, а також на розвиток міжнародного права.

У державах на законодавчому рівні за час здійснення проектів був прийнятий ряд нормативних актів, що стосуються впровадження нових енергетичних технологій. Так, в період з 2000 р. по 2010 р. в ряді держав були прийняті і вступили в силу закони про відновлювані джерела енергії. Наприклад, в Австралії, Німеччині та Англії такий закон встановлює систему сертифікації відновлюваних джерел енергії і зобов'язує великих виробників збільшити кількість одержуваної енергії з відновлюваних джерел [226, с. 536]. У 2001 році була встановлена експериментальна схема торгівлі сертифікатами відновлюваної енергії між Норвегією, Фінляндією, Нідерландами, Німеччиною, Італією та Англією [226, с. 538]. Сертифікати відновлюваної енергії дозволяють упевнитися, що енергія була проведена саме з відновлюваного джерела. Згодом ця схема стала прикладом для встановлення торгівлі сертифікатами відновлюваної енергії всередині всього ЄС. Також безліч двосторонніх договорів в рамках проектів дозволяє державам, що розвиваються, імплементувати в своє національне законодавство норми, що регулюють питання використання відновлюваних джерел енергії, які застосовуються в розвинених державах.

У зв'язку з встановленням нового періоду дії Кіотського протоколу, планується внесення змін до процедурних особливостей здійснення проектів механізму чистого розвитку. Говорячи про недоліки МЧР, слід зазначити непередбачуваність рішень при реєстрації проектів і введення в обіг сертифікованих скорочень викидів. Незважаючи на те, що з трьох механізмів, передбачених Кіотським протоколом, МЧР менше всіх піддавався критиці, необхідність реформування очевидна. Остання Конференція сторін РКЗК ООН встановила вимогу до держав передати свої пропозиції щодо перегляду

МЧР. Передбачається, що в подальшому національні системи будуть з'єднані безпосередньо з європейською системою торгівлі викидами і між собою. Це відкриє великі можливості для країн, що розвиваються, і може стати стимулом для більш активного впровадження нових технологій з отримання енергії. Як наслідок, це допоможе сформувати стійкий міжнародний ринок МЧР.

Говорячи про Україну, варто зауважити, що з моменту ратифікації Кіотського протоколу в 2004 році [85] проекти МЧР практично не реалізуються. В нашій державі частіше здійснюються проекти по іншим механізмам гнучкості Протоколу. Україна бере активну участь у міжнародному співробітництві з питань зміни клімату. Підписано низку угод, таких як: Меморандум про взаєморозуміння між урядами України та Канади про співробітництво з питань зміни клімату, включаючи заходи, що проводяться спільно [52]; Меморандум про наміри між урядами України та США про співробітництво з питань зміни клімату [53]; Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством охорони навколишнього природного середовища України та Програмою розвитку ООН про співробітництво в галузі сталого розвитку, навколишнього середовища та енергетики [51].

4 квітня 2007 року було створено Національне агентство екологічних інвестицій України як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямована на виконання вимог РКЗК ООН та впровадження механізмів Протоколу [83].

Таким чином, з продовженням періоду дії протоколу у України з'явилася можливість зміцнити співробітництво з багатьма державами з питань охорони навколишнього середовища і отримати правову та фінансову підтримку для впровадження технологій з отримання енергії більш «чистим» способом.

На сьогоднішній момент правове регулювання використання відновлюваних джерел енергії в якості альтернативи існуючим способам одержання енергії передбачено в міжнародних документах, що стосуються охорони навколишнього середовища. Кіотський протокол і його механізми

гнучкості є унікальним прикладом того, що залучати держави до участі в проектах, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки за допомогою впровадження нових технологій отримання енергії, необхідно не шляхом нав'язування зобов'язань, а шляхом надання можливостей для інвестування. Доказом цього є зростаюча кількість проектів в рамках механізму чистого розвитку. Проте, з огляду на специфіку цих угод, слід вказати, що питання реформування енергетичного комплексу та переходу до відновлюваної енергії порушені в них лише поверхово. Основною метою здійснення цих проектів є зниження кількості викидів в атмосферу і, в разі якщо впровадження нових технологій в подальшому не призведе до цього результату, проект не буде реалізований. В результаті лише обмежена кількість проектів втілюється в життя. Це негативно позначається на поширенні технологій з отримання відновлюваної енергії повсюдно і свідчить про недостатнє правове регулювання використання відновлюваної енергії, передбаченого РКЗК ООН та Кіотським протоколом.

Іншої сферою міжнародно-правового регулювання є енергетичне співробітництво.

Основним міжнародно-правовим документом у сфері енергетики є *Договір до Енергетичної Хартії* (далі – Договір) та *Протокол* до нього. Договір до Енергетичної Хартії – це перша угода, що регулює широке коло питань енергетичної співпраці між великою кількістю держав-учасників [18, с. 6], а Протокол до Енергетичної Хартії з питань енергетичної ефективності і відповідних екологічних аспектів (далі – Протокол) – документ, який вперше торкається питань підвищення продуктивності енергетичного виробництва з урахуванням усунення шкідливого впливу на екологію. Унікальність цього Договору та Протоколу до нього полягає в тому, що він є єдиним у своєму роді багатостороннім міжнародно-правовим документом юридично обов'язкового характеру [18, с. 3].

Поява міжнародно-правових актів у сфері відновлюваної енергетики – процес досить складний і тривалий. Наявні на сьогоднішній день документи

вимагають детального аналізу для виявлення недоліків і усунення їх у подальшому. Саме тому необхідним є докладне дослідження Договору до Енергетичної Хартії та Протоколу.

Підставою для прийняття Договору в 1994 році була Європейська Енергетична Хартія 1991 року (далі – Хартія), яка носить декларативний і політичний характер і була прийнята з метою об'єднання держав Східної та Західної Європи. Ідея про прийняття Хартії виникла в 1990 році. Тоді під час наради Європейської ради в Дубліні Прем'єр-Міністр Нідерландів Рууд Любберс висловив думку про те, що створення спеціального союзу для забезпечення співробітництва в енергетичному секторі могло б посприяти підвищенню економічного зростання в Європі. Любберс говорив про створення Загальноєвропейського Енергетичного співтовариства. Надалі ця ідея отримала популярність як «меморандум Любберса» [32, с. 36]. Держави, в тому числі і СРСР, поставилися до «плану Любберса» як до політичної ініціативи, свого роду «протоколу про наміри» [102, с. 80]. Вміщені в меморандумі пропозиції представляли інтерес для взаємовигідної співпраці між європейськими державами в пріоритетній галузі економіки – енергетичної [183, с. 9]. Європейський рада підтримала цю ідею і запропонував Комісії Європейських співтовариств детально вивчити дане питання і знайти найбільш ефективні шляхи розвитку енергетичної співпраці. Конкретні аспекти міждержавного співробітництва, запропоновані в «плані Любберса», вимагали уточнення. Тому в лютому 1991 року Комісією було запропоновано концепцію Європейської Енергетичної Хартії. Для обговорення Хартії в Брюссель були запрошені країни Східної і Західної Європи, СРСР і неєвропейські країни-члени Організації економічного співробітництва та розвитку, а також представники міжнародних організацій. З огляду на глобалізаційні процеси, подібний міжнародно-правовий акт повністю відповідав потребам міжнародного співтовариства в регулюванні відносин у сфері енергетики. Саме тому логічним завершенням переговорів стало підписання Заключного Документа на конференції в Гаазі в грудні 1991 року.

Так Європейська Енергетична Хартія була прийнята. Держави-учасниці взяли на себе зобов'язання дотримуватися цілей і принципів Хартії, здійснювати і розширювати їх співпрацю шляхом переговорів з метою вироблення Основної Угоди і Протоколів [20]. Однак не слід забувати, що Хартія – це документ, покликаний мотивувати держави до подальшої співпраці, і ніяких конкретних норм, що регламентують механізм міжнародно-правового співробітництва, він не містить.

Тому ключовим завданням стала розробка додаткових документів до Хартії, в яких були б прописані більш детально норми, необхідні для вироблення універсального механізму регулювання в енергетичній сфері. Завданням цих спеціальних документів було створення реальної правової основи для регулювання енергетичної безпеки в світі, враховуючи принципи енергетичної ефективності та принципи сталого розвитку.

Наступним кроком став початок переговорів в рамках Конференції по Хартії щодо Основної угоди – Договору до Енергетичної Хартії, – і Протоколів до нього [20]. Основними сферами регулювання Договору повинні були стати промислова, торгова та інвестиційна. Протоколи повинні були стосуватися питань енергетичної ефективності, ядерної безпеки та вуглеводів, хоча переговори з питання про вуглеводів пізніше були припинені до завершення роботи над Договором до Енергетичної Хартії [156].

За підсумками Конференції в 1994 році був прийнятий текст Договору і Протоколу і підписаний Заключний акт. П'ятдесят одна держава підписала Договір. Всі держави ЄС підписали його окремо, а також Договір був також колективно підписаний Європейським Співтовариством та Євратомом, так що загальне число сторін Договору на той момент складало п'ятдесят три. Однак не всі держави ратифікували Договір, а саме Австралія, Білорусь, Ісландія, Норвегія і Російська Федерація [34, с. 8]. Росія і Білорусь виконували Договір на тимчасовій основі. Білорусь продовжує досі виконувати Договір, а Росія в 2009 році офіційно відмовилася від тимчасового застосування. На

сьогоднішній момент Договір вийшов далеко за рамки європейського регіону, до нього приєдналися Іран, Китай, Пакистан і Корея [20].

Динамічне збільшення кількості учасників підтверджує, що цілі і завдання даного міжнародно-правового акту повністю відповідають особливостям сучасних міжнародних відносин в енергетичній сфері. Стаття 4 Угоди, що визначає його цілі, полягає в тому, що він «встановлює правові рамки з метою надання сприяння довгостроковому співробітництву в галузі енергетики на основі взаємодоповнюваності і взаємної вигоди, відповідно до цілей і принципів Хартії» [18, с. 50]. Практично всі норми, передбачені договором, є обов'язковими для виконання і носять характер «жорсткого» права. Передбачено правовий механізм реалізації прав і обов'язків, а в разі виникнення суперечок існує спеціальна процедура їх розгляду, аналогічна застосовуваній в рамках Генеральної угоди з тарифів і суперечок.

Договір до Енергетичної Хартії складається з 8 частин, включає в себе 14 додатків, п'ять рішень Конференції та 1 Протокол. У Договорі містяться положення, що охоплюють питання торгівлі енергоресурсами, інвестування в енергетичний сектор, конкуренції на ринку енергоресурсів, транзиту, передачі технологій між державами-учасниками. При цьому важливим є те, що об'єкт Договору – це традиційні джерела енергії. Питання навколишнього середовища, включаючи відновлювану енергетику і питання енергетичної ефективності, обмежені статтею 19 (d). Дана стаття вимагає від держав-учасників «приділяти особливу увагу підвищенню енергетичної ефективності, освоювати і використовувати відновлювані джерела енергії, заохочувати застосування більш чистих видів палива і використовувати технології і технологічні засоби, що знижують забруднення» [18, с. 71]. На думку австралійського професора Адріана Бредбука, «стаття 19 (d) може бути розцінена, як перший крок на шляху до розширення сфери використання відновлюваних джерел енергії в міжнародному просторі» [115, с. 22]. Дана стаття – важлива особливість міжнародної угоди. Однак учасники Договору

часто ігнорують її положення, або надають їй мінімальне значення з огляду на те, що не мають достатньо можливостей для розвитку цієї галузі енергетики.

В цілому, проблеми підвищення енергетичної ефективності та охорони навколишнього середовища стали одними з провідних в рамках Європейської Енергетичної Хартії. Свідчить про це те, що Протокол обговорювався, був відкритий для підписання і вступив в силу в той же час, коли і Договір, – 16 квітня 1998 року. Головним завданням Протоколу є формулювання програмних цілей в області підвищення енергетичної ефективності і ослаблення негативного впливу енергетичного циклу на навколишнє середовище в державах [97, с. 180].

Провідні країни Організації економічного співробітництва та розвитку надають державам з перехідною економікою цінні рекомендації щодо стратегії підвищення енергетичної ефективності. Особлива увага приділяється фінансовим питанням, таким як політика ціноутворення, оподаткування та субсидування в енергетиці, безпосередньо стосуються охорони навколишнього середовища та екології. В даний час заходи щодо Протоколу зосереджені на проведенні поглиблених оглядів в області енергетичної ефективності, метою яких є розробка конкретних рекомендацій окремим урядам щодо шляхів вдосконалення їх національних стратегій в галузі енергетичної ефективності. Станом на сьогоднішній день в ряді держав уже були проведені такі огляди. Серед них: Туреччина, Данія, Литва, Естонія, Болгарія та інші [19, с. 16].

Однак головною особливістю Протоколу є його орієнтованість на створення більш чистого навколишнього середовища, реструктуризацію енергетики і більш високий рівень життя. Договір вимагає, щоб кожна держава-учасниця прагнула зводити до мінімуму економічно ефективними методами шкідливий вплив на навколишнє середовище, що є результатом всіх операцій в рамках енергетичного циклу на своїй території [18].

Один із способів досягнення цієї мети – використання відновлюваних джерел енергії. З урахуванням розвитку і впровадження сучасних технологій

в процес виробництва енергії на даному етапі розвитку сучасного суспільства питання енергетичної ефективності нероздільні з використанням відновлюваних джерел енергії. Міжнародне енергетичне агентство і Міжнародна організація зі стандартизації підкреслили це в спільному Меморандумі «Роль міжнародних стандартів у підвищенні енергетичної ефективності і просуванні відновлюваних джерел енергії» [168]. Він був представлений як основоположний документ в контексті підготовки зустрічі «Великої вісімки» в Хайлігендаммі, Німеччина, в червні 2007 року. Меморандум вказує на основні причини необхідності застосування міжнародних стандартів у цій сфері.

Таким чином, незважаючи на те, що в Протоколі відсутня пряма вказівка на використання відновлюваних джерел енергії, всі норми, сфокусовані на регулюванні підвищення енергетичної ефективності, безпосередньо спрямовані і на відновлювані джерела енергії.

Протокол заохочує принципи «повного обліку витрат» (*«fuller reflection of costs»*), «сталого розвитку» (*«improvements and sustainable development»*) і «ефективності витрат» (*«cost-effective measures»*) для розробки політики в галузі енергетичної ефективності і ширшої міжнародної і інституційної співпраці. Цілі Протоколу вказані в пункті 2 статті 2, і до них відносяться: 1) сприяння політиці в галузі енергетичної ефективності, що відповідає сталому розвитку; 2) створення рамкових умов, що спонукають виробників і споживачів використовувати енергію максимально економічно, ефективно і екологічно обґрунтовано, особливо за допомогою організації ефективних ринків енергії і більш повного врахування екологічних витрат і вигід; 3) заохочення співробітництва в галузі енергетичної ефективності [86]. Протокол вимагає від держав заохочувати: впровадження новаторських підходів для фінансування енергетичної ефективності, введення фіскальних і фінансових стимулів для поширення енергетично ефективних технологій, комерційне і торгове співробітництво в області енергетично ефективних і екологічно обґрунтованих технологій в діяльність приватного сектора [86].

Аналіз окремих норм Протоколу, що стосуються необхідності держав-учасниць здійснювати дії в підтримку енергетичної ефективності, показує, що вони мають юридично обов'язкову силу як на національному, так і на міжнародному рівні.

Окремі статті Протоколу вимагають особливої уваги. Статті 3, 5 і 8 стосуються здійснення співробітництва в сфері підвищення енергетичної ефективності, а також приведення у відповідність з міжнародними стандартами норм національного законодавства. Стаття 3 накладає зобов'язання на держави «сприяти один одному в розробці і здійсненні політики, законів і нормативних актів в галузі енергетичної ефективності» [86, с. 165]. Одночасно стаття 8 вказує, що кожна зі сторін «розробляє, виконує і регулярно оновлює програми підвищення енергетичної ефективності, що найбільш відповідають її умовам» [86, с. 165]. З одного боку, може скластися враження про взаємне протиріччя в цих статтях: стаття 3 говорить про міжнародне співробітництво у розробці основних напрямів у політиці держав, а стаття 8 посилається на індивідуальний підхід при складанні програм підвищення енергетичної ефективності. Однак Протокол не дає пояснення різниці між поняттям «політика» в статті 3 і поняттям «програми» в статті 8, так як такого завдання перед ним не стояло. Тому впевнено стверджувати про суперечність не можна.

Пункт 2 статті 3 вимагає від сторін «визначити політику в галузі енергетичної ефективності і встановити належні правові та нормативні рамки з таких питань, як функціонування ринкових механізмів; зниження бар'єрів, що перешкоджають енергетичній ефективності; встановлення механізму фінансування ініціатив; освіта і просвіта; поширення і передача технологій, а також відкритість правових і нормативних рамок» [86, с. 167].

Згідно з пунктом 3 статті 3 держави-учасниці повинні «прагнути домагатися найбільшої вигоди від енергетичної ефективності в рамках всього енергетичного циклу. З цією метою вони повинні максимально компетентно формулювати і здійснювати політику в галузі енергетичної ефективності, і

здійснювати спільні та скоординовані дії на основі ефективності витрат і економічної ефективності, з належним урахуванням екологічних аспектів» [86, с. 165].

При цьому стаття 5 посилається на те, що учасники Протоколу «формулюють стратегії та програмні цілі в області підвищення енергетичної ефективності і тим самим ослаблення впливу на навколишнє середовище енергетичного циклу відповідно до їх власних конкретних енергетичних умов [86, с. 165].

Пункт 2 статті 3 має певні переваги. Він сформульований досить широко і не включає в себе вичерпний перелік дій, на які має бути спрямована політика держав і її правові та нормативні рамки. Отже, цей пункт встановлює загальні зобов'язання для сторін застосовувати заходи на підтримку енергетичної ефективності. Однак, наприклад, пункт 3 тієї ж статті не володіє такими характеристиками, оскільки зобов'язання формулювати національну політику обмежене лише «прагненням домагатися найбільшої вигоди від енергетичної ефективності», і здійснювати політику необхідно «максимально компетентно». Дані формулювання є занадто неясними і нечіткими для того, щоб мати юридично обов'язкову силу.

Також стаття 5 викликає певні сумніви щодо того, як саме держави можуть її застосовувати. Природно, що екологічна і енергетична ситуації не однакові в різних державах, але якщо залишити «формулювання стратегії і програмних цілей в області підвищення енергетичної ефективності» лише на розсуд держав без посилання на певні міжнародні стандарти, це може привести до того, що держави будуть приділяти цьому питання мінімальну увагу. А так як національна політика – це сфера, на яку поширюється суверенітет держави, то це виключає будь-яке втручання з боку інших суб'єктів міжнародного права. Абсолютно ідентичні проблеми виникають і при застосуванні статті 8, в якій зазначено, що тільки програми підвищення енергетичної ефективності «найбільш відповідають умовам», існуючим в державі, повинні нею розроблятися і застосовуватися.

Говорячи про міжнародні зобов'язання, необхідно послатися на пункт 1 статті 3 Протоколу. Він містить в собі положення, яке зобов'язує сторони «співпрацювати, і коли це доцільно, сприяти одна одній в розробці і здійсненні політики, законів і нормативних актів в галузі енергетичної ефективності» [86, с. 166]. Сфери співробітництва держав вказані в Додатку до Протоколу «Ілюстрований, але не вичерпний перелік можливих галузей співробітництва» [86, с. 177]. Багато зарубіжних дослідників, такі як А. Бредбрук, Д. Морган, Д. Стіклі вважають, що цей Додаток містить в собі найбільш повний список заходів з підвищення енергетичної ефективності, будь-коли представлений в міжнародно-правових актах [115, с. 23].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що норми Договору, Протоколу і Додатка до нього відображають процес зміни і удосконалення міжнародно-правового регулювання у відповідності з потребами, продиктованими сучасною енергетичною та екологічною ситуацією в світі. Поява норм, які прямо або побічно регулюють використання відновлюваних джерел енергії, свідчить про встановлення нового порядку в енергетичній сфері. Основна функція Договору та Протоколу – це встановлення єдиного екологічно обґрунтованого механізму регулювання енергетичного співробітництва між державами. Протокол, незважаючи на його недоліки, є на сьогоднішній момент є одним з найбільш прогресивних міжнародно-правових актів з питань використання відновлюваних джерел енергії. Це лише питання часу, коли міжнародне співтовариство підніме питання про необхідність прийняття уніфікованого акту в цій області енергетики, так як вимоги підвищення енергетичної ефективності рано чи пізно поставлять перед світом цю задачу.

2.2. Міжнародне агентство з відновлюваних джерел енергії (ІРЕНА) в системі міжнародного енергетичного співробітництва

В цілому з другої половини ХХ століття проблеми міжнародної енергетичної безпеки та її забезпечення стали залучати підвищену увагу як

вчених, практиків і аналітиків, так і безпосередньо державні органи влади та управління. Безумовно, в першу чергу це пов'язано з ключовою роллю енергетики в забезпеченні життєдіяльності всіх галузей національного господарства будь-якої з країн світу. З іншого боку, ряд об'єктивних і суб'єктивних причин в даний час не дозволяють говорити про захищеність світової спільноти від глобальних енергетичних криз, про міжнародної енергетичної безпеки.

Основним елементом виникнення і збереження нестабільності в світовій системі енергозабезпечення є той факт, що з початку 60-х років минулого століття і по теперішній час чільну роль в світовому енергобалансі займає нафта і природний газ, що використовується практично у всіх галузях економіки.

Поряд з цим, починаючи з кінця XX століття, все велике значення в питанні міжнародно-правового регулювання практично всіх сфер людської діяльності набуває екологічна складова. Ця тенденція природно спостерігається і в питанні співпраці держав в енергетичному секторі. Узгодження енергетичної та екологічної політики держав за своїм масштабом є однією з найбільш серйозних проблем, що стоять перед світовим співтовариством і міжнародним правом. Одним з можливих рішень цієї дилеми є диверсифікація джерел отримання енергії і збільшення частки відновлюваної енергетики в світовому енергобалансі. Такий підхід дозволяє зміцнити систему забезпечення енергетичної безпеки і послабити негативний антропогенний вплив на навколишнє середовище.

У Доповіді Генерального секретаря ООН «Енергетика і транспорт» зазначалося, що нинішній стан і розвиток енергетики є однією з найбільш «складних дилем сталого розвитку» [107]. Сучасна модель забезпечення енергетичної безпеки, коли основою для задоволення енергетичних потреб світового співтовариства служать невідновлювані природні ресурси, чи узгоджується з цією концепцією.

Можливим рішенням, як проблеми зміцнення міжнародної енергетичної безпеки, так і сталого розвитку є використання технологій відновлюваних джерел енергії. Це дозволить знизити рівень залежності світової спільноти від вуглеводнів, диверсифікувати джерела отримання енергії, а також послабити негативний вплив енергетичного сектора на навколишнє середовище.

Використання відновлюваних джерел енергії в світі, незважаючи на економічну кризу, продовжує зростати. Згідно з доповіддю ЮНЕП, число країн, таких нових тенденцій, зросла за останні кілька років удвічі. У 2005 році держав, що підтримують розвиток екологічно чистої енергетики, було 55. Зараз таких країн вже більше 100, в тому числі і країнах, що розвиваються [1].

Особливої актуальності відновлювані джерела енергії набувають в тих регіонах, де рівень доступу до сучасних енергетичних послуг досить низький, а запаси природних відновлюваних джерел енергії досить високі, як, наприклад, в країнах тропічної Африки. Країни Африки потенційно є одним з найбільших світових ринків для відновлюваної енергетики, враховуючи, що більшість населення в країнах цього регіону розсіяно по сільським поселенням, що сприяє застосуванню децентралізованих систем енергопостачання. Саме про розвиток відновлюваної енергетики йдеться в переговорах щодо Угоди про економічне партнерство між ЄС і африканськими країнами.

Ідеї розвитку відновлюваної енергетики не залишаються без уваги і в розвинених країнах [13, с. 36]. Європа і США нарощують енергетичні потужності більшою мірою за рахунок альтернативних джерел – таких, як сонце і вітер. Традиційні енергоносії відступають на задній план. Про це повідомляється в доповіді програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП). У Європі в 2009 році 60% нових енергетичних потужностей було створено за рахунок відновлюваних джерел, а в США цей показник перевищив 50 % [14].

Окремо варто відзначити політику ЄС щодо відновлюваних джерел енергії. У Європейському союзі поставлена мета домогтися. До 2020 р. задоволення 20 % своєї потреби в енергетичних ресурсах з відновлюваних джерел. У 2005 році цей показник дорівнював 8,5 %. Шляхи досягнення цієї мети викладені в Директиві ЄС з відновлюваної енергетики (RED 2009/28/ЄС), прийнятої в 2009 році. Досягнення загального показника в 20 % є середнім показником по ЄС, і кожна держава, що входить до складу ЄС, отримало свої власні цільові показники. При цьому до 2020 р. кожна країна зобов'язана довести частку використання біопалива на транспорті до 10 %. Для виконання поставлених завдань буде потрібно значне збільшення частки споживання біопалива. У кількох країнах ЄС вже вжиті заходи щодо стимулювання використання біопалива, проте після прийняття Директиви RED такі заходи повинні розробити всі країни. Досягнення мети збільшення частки використання біопалива на транспорті до 10 % є непростим завданням, і її рішення зажадає значного збільшення виробництва та імпорту біопалива.

Значних успіхів в освоєнні альтернативних джерел енергії досяг Китай. Рівень приватних і державних інвестицій в цю сферу збільшився в 2009 році на 53 %. Китай за цим показником обігнав США і зайняв перше місце в світі. Всього Піднебесна додала 37 гігават енергетичної потужності за рахунок відновлюваних джерел - більше інших країн.

Як підкреслив Виконавчий директор ЮНЕП Ахім Штайнер, інвестиції в екологічно чисту енергетику продемонстрували «стійкість по відношенню до фінансового спаду». А багато урядів і компанії, за словами Штайнера, вирішили скористатися економічною кризою як приводом для того, щоб почати активно розвивати альтернативну енергетику [1]. У 2009 році найпопулярнішим новим енергоносієм став вітер. Інвестиції в освоєння цього джерела енергії досягли рекордного рівня. У 2010 і наступного року експерти прогнозують ще більше зростання частки альтернативної енергетики в усьому світі.

У США ставиться мета довести частку електроенергії, що виробляється з відновлюваних джерел енергії, до 2020 року до 20-25 %, в ЄС і Китаї - до 20%.

Разом з цим, на міжнародному рівні активно декларується значимість відновлюваної енергетики та необхідність її розвитку. Один зі спеціальних міжнародних документів – «Глобальна енергетична безпека», прийнята в чому за ініціативою Росії «Групою восьми» в Санкт-Петербурзі 16 липня 2006 р. доповіді говориться: «масштабне використання відновлюваних джерел енергії внесе істотний внесок в забезпечення споживачів енергією на довгострокову перспективу, супроводжуючи при цьому негативним впливом на клімат» [14, п. 33]. На саміті Великої вісімки в м. Аквілі (Італія) в 2009 р. Президент Росії Д. А. Медведєв заявив, що «принципово важливий напрямок – це енергетика і екологія, використання «зелених» технологій, створення енергоефективної моделі розвитку економіки» [37, с. 112].

У такій ситуації актуальним стало питання про створення спеціалізованої міжнародної міжурядової організації з питань відновлюваної енергетики. І якраз зараз така організація знаходиться в стадії свого становлення, проте України, незважаючи на свої заяви про значимість даного питання, поки не бере участі в її роботі.

Створення організації проходило багатоступінчастий процес міжнародних переговорів, завершенням якого стала заключна підготовча конференція по створенню Міжнародного агентства з відновлюваних енергій в Мадриді, проведена 23-24 жовтня 2008 р. На ній близько 150 представників від 51 держав узгодили статут і умови фінансування ІРЕНА. Крім того, була досягнута домовленість про запровадження підготовчої комісії в якості юридичної основи для того, щоб Агентство змогло почати свою діяльність в стислі терміни на етапі між підписанням і набуттям чинності, і про критерії та процедури вибору тимчасового місцезнаходження і тимчасового Генерального директора. Тим самим був відкритий шлях до створення Агентства.

Те, що великий інтерес до нього перед усім виявляють нові індустріальні країни та країни, що розвиваються, показує, яке значення в усьому світі надається розвитку сфери відновлюваних енергій в контексті забезпечення сталого енергозабезпечення.

Міжнародне агентство з відновлюваних джерел енергії було офіційно засновано в Бонні (Німеччина) 26 січня 2009 року шляхом прийняття Статуту. Пізніше був обраний тимчасовий Генеральний директор, почалося поступове формування організаційної структури Агентства, визначено його тимчасове місцезнаходження [47]. Тобто ІРЕНА почала працювати вже на початковій стадії свого існування і змогла реалізувати свої перші проекти.

ІРЕНА представляє собою міжнародну міжурядову організацію і згідно зі ст. XIII Статуту має міжнародну правосуб'єктність. Відповідно до ст. II і III Статуту до цілей ІРЕНА відноситься сприяння поширенню, активному впровадженню і постійному використанню всіх видів відновлюваної енергії, отриманої на стійкій основі з відновлюваних джерел енергії. Задля досягнення цієї цілі ІРЕНА втілює, зокрема, такі заходи: поліпшення політичних рамкових умов для відновлюваних джерел енергії шляхом цілеспрямованого політичного консультування; розвиток трансферту технологій і знань в сфері відновлюваних джерел енергії; сприяння нарощуванню потенціалу в галузі відновлюваних енергій.

До теперішнього часу Статут ІРЕНА підписали 67 держав, а 89 держав вже ратифікували його (за даними на 20.03.2012 р.). Згідно зі статтею XIX Статуту, він вступає в силу на 30-ий день після депонування 25-ій ратифікаційної грамоти. Таким чином, Статут ІРЕНА вступив в силу 8 липня 2010 року.

Необхідно відзначити, що серед підписантів значаться як країни-експортери (наприклад, Іран, Кувейт, ОАЕ, Ангола), так і розвинені країни-імпортери (наприклад, Німеччина, Великобританія, Франція) традиційних джерел енергії.

Серед напрямків діяльності агентства:

- складання національних програм по впровадженню технологій використання відновлюваних джерел енергії;
- підтримка освіти, навчання і поширення інформації про відновлювані джерела енергії;
- організація навчання адміністраторів, техніків і фахівців для малих і середніх енергетичних підприємств;
- спільне створення регіональних центрів дослідження, розвитку та обміну досвідом;
- оцінка і аналіз інформації про використовувані технології і вироблення практичних рекомендацій;
- планування фінансового забезпечення програм з використання відновлюваних джерел енергії;
- збір даних і складання статистики.

Агентство буде сприяти створенню відповідних структур у тих країнах і регіонах, де поки не ведеться ніякої роботи по використанню відновлюваних джерел енергії.

За процедурою прийому нових членів Агентство є напівзакритою організацією: рішення про прийом нових членів приймають члени організації в рамках її органів. Членами ІРЕНА можуть бути як держави (при тому тільки члени ООН), так і регіональні міжурядові організації економічної інтеграції. Як передбачено Статутом ІРЕНА, така регіональна організація може стати членом при дотриманні двох умов: 1) хоча б одна держава-член повинна бути членом ІРЕНА, 2) держави-члени повинні передати їй компетенцію принаймні по одному з питань компетенції Агентства. У той же час одночасна реалізація прав організації та її держав-членів в рамках ІРЕНА неможлива (наприклад, при голосуванні) (ст. 6). Спостерігачами в ІРЕНА можуть бути держави, міжурядові та неурядові організації.

На сьогодні єдиним прикладом такої регіональної міжурядової організації економічної інтеграції організації є Європейський Союз. Приєднання ЄС відбувалося протягом 2009-2010 рр., одночасно з процесом

чергової реформи тодішнього Європейського співтовариства шляхом вступу в силу Лісабонського договору, наслідком якої стала їх остаточна трансформація Європейського співтовариства (ЕСО) в ЄС.

Відповідно до Статуту ІРЕНА щорічна робота здійснюється на основі щорічних Робочих програм. ІРЕНА наділена правом здійснювати окремі проекти, які ініціюють і фінансують держави-члени, але при цьому Агентство не має надавати їм матеріальної підтримки (ст. 5).

Агентство має міжнародну правосуб'єктність, а в державах-членах користується статусом юридичної особи («має правоздатність, необхідну для виконання своїх функцій») (ст. 13).

Структура ІРЕНА є стандартною для міжнародних організацій і включає Асамблею, Раду і Секретаріат. Перші два органи можуть створювати допоміжні органи. Асамблея – вищий орган ІРЕНА, що складається з представників усіх членів організації, який проводить щорічні сесії. Вона має право приймати рішення і рекомендації для органів, а також рекомендації по запиту членів. Рішення з процедурних питань приймаються простою більшістю, а за іншими, як зазначено в Статуті «істотним питань» – приймаються консенсусом. Причому консенсус буває загальним або при запереченні не більше двох членів. Консенсусом, серед інших вирішуються питання обрання членів Ради, шляхом консенсусу з запереченнями – приймають міжнародні угоди організації. Діяльність Асамблеї регулюється правилами процедури.

Рада збирається раз на півроку і складається з нефіксованого числа членів від 11 до 21, що має відповідати 1/3 членів організації, за умови рівного географічного представництва. По суті, він є виконавчим органом Агентства, наділеним правом розглядати робочі програми, бюджет, план сесії Асамблеї, готувати звіти, укладати від імені Агентства угоди з державами і міжнародними організаціями, засновувати нові органи.

Персонал Секретаріату ІРЕНА вважається міжнародними службовцями і не повинен отримувати інструкцій від своїх урядів і «інших зовнішніх для Агентства джерел».

Бюджет складається з обов'язкових внесків членів, добровільних внесків та інших додаткових джерел, рішення про які буде прийнято Асамблеєю. Контроль за ефективністю використання коштів здійснює спеціально призначений зовнішній аудитор.

Окремою угодою між членами повинна регулюватися питання привілеїв та імунітетів ІРЕНА.

Вихід членів з ІРЕНА обмежений: 1) лише через п'ять років після вступу Статуту (тобто з 2015 р.); 2) вступає в силу через рік після подачі заяви депозитарію, що пов'язано з виконанням фінансових зобов'язань.

Санкції в формі тимчасового призупинення членства можливі за невикплату фінансових внесків (в обсязі дворічної заборгованості) та за постійне порушення норм Статуту та угод, з ним пов'язаних.

Спори між членами з питань тлумачення і застосування Статуту вирішуються мирним шляхом відповідно до п. 3 ст. 2 і ст. 33 Статуту ООН. Допомогу у вирішенні спорів надає Рада. У Статут ІРЕНА заборонені застереження, що є специфічною рисою екологічних угод останнього часу (Базельська конвенція 1989 року, Рамкова конвенція про зміну клімату 1992 року, Конвенція про біологічне різноманіття 1992 г.).

У червні 2009 року французька подана Елен Пелосс (Helene Pelosse) була обрана тимчасовим Генеральним директором ІРЕНА, а Масдар-Сіті (Абу-Дабі, Об'єднані Арабські Емірати) був обраний тимчасової штаб-квартирою Агентства. Місцем знаходження Інноваційного центру визначено р Бонн (Німеччина), а контактного офісу - Відень (Австрія).

Агентство створювалося своїми членами з прицілом на отримання статусу спеціалізованої установи ООН: «має право укладати від імені Агентства угоди про встановлення відповідних зв'язків з ООН» (ст. 14), але з 2012 року має поки лише статус спостерігача при Генеральній Асамблеї ООН

[76]. У вересні 2009 році Елен Пелосс зустрілася з Генеральним секретарем ООН Пан Гі Муном з метою вивчити майбутні сфери співпраці між ІРЕНА і різними органами ООН та її спеціалізованими установами. ІРЕНА прагне до співпраці з ООН і пов'язаними з нею організаціями в галузі освіти і підготовки кадрів, фінансування, доступу до енергії, наукових досліджень і торгівлі. ІРЕНА вже вступила в співробітництво з ЮНЕП, Університетом ООН, ЮНЕСКО, Світовим банком і ГЕФ, ЮНІДО, ПРООН та СОТ.

Бачення перспектив розвитку відновлюваної енергетики з точки зору ІРЕНА ґрунтується на тому, що світові відновлювані енергетичні ресурси в даний час залишаються багато в чому недоторканими. У міру того, що населення землі до 2050 р за деякими оцінками складе близько 10 млрд, людина, яка перебуває в ембріональному стані відновлювана енергетика може внести істотний внесок в задоволення зростаючої потреби світового співтовариства в енергії. Визнаючи величезний потенціал відновлюваних джерел енергії, держави-члени ІРЕНА об'єдналися для створення міжнародної організації, діяльність якої присвячена заохоченню швидкого розвитку і поширення технологій відновлюваної енергетики по всьому світу.

Завдання ІРЕНА полягає в повсюдному заохоченні застосування і використання всіх форм відновлюваних джерел енергії. Держави-члени зобов'язуються розвивати ідею впровадження відновлюваних технологій в своїй національній політиці, а також заохочувати як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівнях співробітництво і перехід до сталого і безпечного енергозабезпечення.

Статут ІРЕНА передбачає створення традиційної системи органів міжнародної міжурядової організації, а саме: Асамблеї, Ради і Секретаріату, очолюваного Генеральним директором.

У відповідності зі своїм Статутом, ІРЕНА буде:

- займатися збором значущою з точки зору відновлюваних джерел енергії інформації, аналізом і поширенням інформації про поточні проекти у відновлюваній енергетиці, включаючи стимулюючі заходи, що вживаються в

даній області, інформації про доступні у відновлюваній енергетиці технологіях;

- заохочувати міжнародний обмін стратегіями і рамковими умовами розвитку відновлюваної енергетики;
- виконувати відповідні консультативні функції по проектам використання відновлюваних джерел енергії і сприяти їх реалізації;
- надавати інформацію щодо можливих механізмів фінансування проектів в галузі відновлюваної енергетики;
- стимулювати і заохочувати дослідження технологій використання відновлюваних джерел енергії шляхом проведення і фінансування спільних дослідницьких програм;
- надавати інформацію про відповідних технічних стандартах у відновлюваній енергетиці на національному та міжнародному рівнях;
- сприяти громадської обізнаності про вигоди і потенціал відновлюваної енергетики.

Діяльність ІРЕНА будується відповідно до щорічно прийнятими Робочими Програмами. В рамках прийнятих робочих програм ІРЕНА здійснює практичну діяльність з відновлюваної енергетики за такими напрямками.

1. Управління знаннями та технічним співробітництвом. Метою ІРЕНА тут є створення бази знань, заохочення регіонального співробітництва, створення в області відновлюваних джерел енергії платформи для зацікавлених сторін, а також заохочення глобального співробітництва в області технологій. В її рамках діють проекти «Глобальний атлас для сонячної та вітрової енергії», який повинен сприяти вибору оптимального розташування сонячних і вітрових станцій, і «Оцінка готовності відновлюваних джерел», метою якої є цілісна оцінка умов для розгортання відновлюваної енергетики в конкретній країні, і дії, необхідні для подальшого поліпшення цих умов. Вона, за бажанням країни, охоплює всі послуги (транспорт, тепло- і електроенергетику), а також відновлювані джерела

енергії. Програма розрахована на глобальне застосування, але поки практично застосовується тільки в країнах, що розвиваються (Сенегал, Мозамбік), показавши їм привабливі сторони розвитку відновлюваної енергетики (електрифікація сільських районів, реалізація програм підтримки відновлюваних джерел енергії, розширення електричної мережі, створення стійких бізнес-моделей для автономного опалення, розвиток виробництва біопалива без шкоди іншим інтересам).

2. Надання консультацій та нарощування потенціалу. Метою цього напрямку діяльності є зміцнення спроможності країн до розробки і здійснення належної політики з відновлюваної енергетики і підтримка фінансових структур, а також створення людського та інституційного потенціалу, необхідного для швидкого розгортання відновлюваних джерел енергії. В її рамках введені три проекти: Нарощування потенціалу (створення стипендіальної програми і програми підготовки відповідних кадрів), Консультування з питань політики (сприяння створенню робочих місць в сфері відновлюваної енергетики, залучення відповідних бізнес структур до таких процесів) і Фонд розвитку Абу-Дабі (який зараз проходить інтеграцію з ІРЕНА, але в перспективі виступить одним з джерел додаткової фінансової підтримки).

3. Інновації та технології. Агентство діє на виконання ст. 2 Статуту, працюючи на створення основи для розробки і впровадження технологій підтримки та конкурентоспроможності відновлюваних джерел енергії на ринку. Цей напрямок дає консультативну допомогу іншим двом. Програма складається з двох компонентів: надання допомоги урядам, на їхнє прохання, в енергетичному плануванні для більш ефективної та дієвої технології використання відновлюваних джерел енергії та інноваційних стратегій; сприяння більш глибокому розумінню витрат і їх скорочення за рахунок розвитку технологій і ринку для прискорення розгортання відновлюваних джерел енергії [141].

Україна поки не підписала Статут ІРЕНА і ніяк не брала участі в процесі заснування Агентства. Видається за доцільне, що якщо Україна хоче слідувати декларованим принципам розвитку відновлюваної енергетики та диверсифікації джерел отримання енергії, то необхідним умовою для цього є вступ в ІРЕНА і активне участь в його діяльності. Своїм указом президент України Петро Порошенко визнав за доцільне приєднання України до статуту Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії і доручив голові Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України Сергію Савчуку подати заявку на членство в цій організації. Відповідний указ був підписаний 10 травня 2016 року. Цим указом також доручено Кабінету міністрів передбачити сплату членських внесків України до бюджету ІРЕНА в межах бюджетних призначень, передбачених Держагентством з енергоефективності та енергозбереження України.

“Участь України в IRENA дозволить подавати заявки в абудабійській фонд розвитку (ADFD) щодо отримання пільгових кредитів. Україна отримає доступ до інформації щодо використання відновлюваних джерел енергії, результатів новітніх досліджень і передового досвіду”, – розповіли в Мінрегіонбуді [74].

Крім того, в разі приєднання України буде отримувати всю наявну в ІРЕНА інформацію і доступ до прогресивних механізмів фінансування розвитку відновлюваної енергетики, відзначають у відомстві. Участь в ІРЕНА також передбачає отримання практичних порад експертів щодо поліпшення нормативно-правової бази в сфері відновлюваної енергетики та співробітництво з розвиненими державами для розвитку цієї галузі.

Відзначимо, що на початку травня в спільній заяві Ради з енергетики США і Європейського Союзу були схвалені реформи в Україні в енергетичній сфері. Заява оприлюднена на сайті Держдепартаменту США. Зокрема, члени Ради відзначили прогрес у реформуванні компанії НАК «Нафтогаз України». Також вони підтримали рішення уряду України щодо вирівнювання роздрібних цін на природний газ для населення і підприємств

теплокомуненерго і імпортного паритету. Ці кроки і створення незалежного регулятора і закону про ринок електроенергії стали свідченням того, що в Україні поступово здійснюється реформування ринку енергетики. У заяві сказано, що в Україні поступово і успішно йде процес інтеграції в європейський енергетичний ринок. Рада відзначила важливу роль України в транзиті природного газу в Європейський союз. США, ЄС і Канада мають намір співпрацювати з Україною для складання плану на випадок непередбачених обставин взимку, а також розробки заходів щодо підвищення енергобезпеки країни. У заяві зазначено, що Рада «підтримує подальшу спільну роботу над вдосконаленням диверсифікації поставок в ЄС і сусідні країни, в тому числі і над створенням альтернативних ринків енергоресурсів».

Таким чином, в даний час спостерігається перехідний період в переосмисленні концепції «міжнародної енергетичної безпеки». Держави переслідують свої вузькоекономічні інтереси і готові йти на збройні зіткнення для забезпечення своїх енергетичних потреб. Звісно ж, що створення єдиної міжнародної міжурядової енергетичної організації і єдиних міжнародних правил торгівлі енергоносіями з'явиться позитивним стабілізуючим фактором міжнародних відносин і знизить конфліктність між країнами. Створення Міжнародного агентства з відновлюваної енергетики (ІРЕНА) є позитивні моменти в справі створення і підтримки міжнародної енергетичної безпеки в ХХІ ст.

2.3. Досвід правового регулювання використання відновлюваних джерел енергії на регіональному та національному рівнях

Головним недоліком правового регулювання відновлюваних джерел енергії на міжнародному рівні є відсутність конкретних положень, недостатній вплив міжнародних організацій на держави, наслідком чого є рекомендаційний характер актів міжнародних організацій. Більш дієві результати, як показує практика, приносить правове регулювання відновлюваних джерел енергії на регіональному рівні. В даний час ведеться

активна співпраця в рамках ЄС, СНД, ЄврАзЕС, ШОС та інших регіональних організацій.

Питання формування глобальної енергетичної безпеки, пов'язаної з використанням відновлюваних джерел енергії, є одним із головних завдань держав G8 (в дійсний час – G7), якому присвячується ряд самітів за участю держав цього політичного форуму.

Регулювання охорони навколишнього є важливим моментом розвитку енергетичного права ЄС. Правовою основою виробництва енергії з відновлюваних джерел стала Директива 2001/77/ЄС 2001 року, метою якої є сприяння збільшенню внеску відновлюваних джерел в виробництво енергії на внутрішньому ринку електроенергії (ст. 1). Важливими аспектами розвитку енергетичного права ЄС є також питання енергозбереження та енергоефективності. Прикладом сприяння підвищенню енергоефективності є Директива 2004/8 / ЄС Європейського парламенту та Ради від 11 лютого 2004 року про стимулювання когенерації на основі корисного попиту на теплову енергію та доповнення до Директиви 92/42/ЄЕС, метою якої є підвищення енергоефективності та поліпшення надійності постачання енергією шляхом створення правових рамок для заохочення та розвитку високоефективної когенерації, тобто одночасного виробництва теплової та електричної енергії (ст. 1).

Європейському союзу (ЄС) застосовується комплексний підхід до формування нормативно-правової бази в галузі енергетичної ефективності, в тому числі і в області відновлюваних джерел енергії. До основних видів нормативних правових документів, що використовуються в ЄС, належать:

- регламенти, які є повністю обов'язковими і прямо застосовуються тільки ті у всіх державах-членах;
- директиви, які є обов'язковими для держав-членів в частині результатів, які повинні бути досягнуті, і підлягають відображенню в національній правовій базі;

- рішення, які є обов'язковими тільки для тих суб'єктів, яким вони адресовані;
- рекомендації та висновки, які не мають обов'язкового характеру і є декларативними документами;
- стандартам, які застосовуються на добровільних підставах, але ЄС стимулює їх просування.

У 1997 р. була опублікована Біла книга ЄС «Енергія майбутнього: відновлювані джерела енергії». Вона не мала законодавчої сили, але спонукала європейські країни до початку діалогу про можливості відновлюваних джерел енергії.

Основу розвитку і використання відновлюваних джерел енергії в даний час визначають наступні документи:

- Директива 2001/77 / ЄС Європейського парламенту та Ради від 27 вересня 2001 г. по під Держкомвиробництва електрики відновлюваними джерелами енергії на внутрішньому ринку електроенергії;
- Директива 2003/30 / ЄС Європейського парламенту та Ради від 8 травня 2003 року про заохочення використання біопалива або іншого відновлюваного палива на транспорті;
- Директива 2009/28 / ЄС Європейського парламенту та Ради від 23 квітня 2009 р по під тримання застосування енергії від відновлюваних джерел і вносить зміни, що відміняють 2001/77/ЕС і 2003/30/ЕС;
- Рішення Європейської Комісії 2009/548 / ЕС від 30 червня 2009 р встановлює шаблон для Національного плану дій з відновлюваної енергії, відповідно до Директиви 2009/28 / ЕС Європейського парламенту і Ради;
- більше 10 стандартів EN.

Основні напрямки розвитку енергетики ЄС встановлені також і в інших документах ЄС таких як Зелена книга ЄС 2005/265 про енергетичну ефективність або «Роби більше з меншим», і Зелена книга ЄС 2006/105 про європейську стратегію стійкої, конкурентоспроможної та безпечної енергетики. Реалізацією цих документів стало зростання в ЄС відновлюваної

електроенергії, в порівнянні з іншими новими технологіями. Як видно, в ЄС відновлювана енергетика розвивається навіть швидше, ніж вугільна, нафтова чи атомна і справжній підйом стався саме після прийняття Директиви 2001/77/ЄС.

Великий внесок у розвиток правового регулювання раціонального використання альтернативної енергетики внесла Директива 2009/28/ЄС Європейського парламенту та Ради від 23 квітня 2009 р. підтримці застосування енергії від відновлюваних джерел. Виробництво і застосування відновлюваних джерел енергії підтримується цією Директивою з метою скорочення виділень парникових газів та сприяння розвитку чистого транспорту. З цією метою визначаються національні плани і процедури застосування біопалива. До основних секторів економіки, зацікавленим у використанні енергії, що отримується з відновлюваних джерел енергії, відносяться: електропостачання, опалення, охолодження та транспорт. Держави ЄС самі встановлюють пропорційне співвідношення між цими секторами для досягнення своїх цілей. Основні напрямки розвитку відновлюваної енергетики ЄС закріплені також і в інших документах ЄС, таких як: Зелена книга ЄС 2005/265 про енергетичну ефективність або «Роби більше з меншим» і Зелена книга ЄС 2006/105 про європейську стратегію стійкої, конкурентоспроможної та безпечної енергетики.

Держави Європейського Союзу, в питанні правового регулювання відновлюваних джерел енергії визначають три основні мети:

- 1) стійкість. Дана мета полягає в необхідності розробки конкурентоспроможних джерел енергії, в регулюванні енергоспоживання і проведення заходів, спрямованих на призупинення зміни клімату та поліпшення якості повітря;

- 2) конкурентоспроможність. В рамках досягнення даної мети головним є відкриття енергетичного ринку, який повинен бути вигідним для споживачів і для економіки в цілому, сприяючи інвестування в чисте виробництво

електроенергії і її ефективність, зниження впливу високих цін на електроенергію і як наслідок підвищення добробуту громадян ЄС;

3) безпека енергозабезпечення. Тут мається на увазі контроль зростаючої залежності ЄС від імпортованих енергоносіїв за допомогою інтегрованого підходу – зниження попиту, диверсифікація структури енергетики ЄС з великим використанням конкурентоспроможних локальних і альтернативних джерел енергії.

У національних і регіональних енергетичних стратегіях рівні розвитку відновлюваних джерел енергії є одним з ключових показників довгострокового розвитку. Так, Європейський союз має намір до 2020 року збільшити частку відновлюваних джерел енергії до 20 % в своєму енергетичному балансі (Стратегія зростання «Європа 2020»). З точки зору європейців, загальна частка відновлюваних джерел енергії включає в себе використання відновлюваних джерел енергії в електроенергетиці, теплохолодопостачання, а також в секторі транспортного забезпечення. В даний час поставлені ще більш високі цілі. У 2014 році країни-члени ЄС домовилися про те, що до 2030 р. як мінімум 27 % від кінцевого споживання енергії в Євросоюзі має припадати на відновлювані джерела енергії

Для виконання Стратегії зростання «Європа 2020» Директива ЄС 2009/28/ЄС встановила загальні основи зі сприяння використання відновлюваних джерел енергії, в тому числі обов'язкові цілі, що відповідають 20 % від обсягу споживання енергії в країнах-членах ЄС та 10 % від обсягу споживання в транспортному секторі. Ці цілі повинні бути досягнуті до 2020 року. Оскільки вихідне положення, потенціал відновлюваних джерел енергії і структура енергетики кожної держави-члена ЄС відрізняються, то показник споживання відновлюваних джерел енергії в 20 % трансформується в індивідуальні цілі для кожної держави. Разом з тим вимога щодо використання відновлюваних джерел енергії в транспортному секторі є єдиним для всіх країн ЄС – 10 %. Можна констатувати, що Європейська комісія використовує

досить жорстку модель реалізації поставлених завдань Євросоюзу з розвитку відновлюваних джерел енергії.

Досвід ЄС у встановленні цілей, плануванні їх досягнення, стимулювання розвитку та інформаційної підтримки відновлюваних джерел енергії видався цікавим для використання в державах-учасниках СНД на національному рівні, а також при реалізації програм міждержавного співробітництва цих країн в області енергетики, зокрема, відновлюваних джерел енергії. Слід зазначити, що в даний час європейський енергетичний право є найбільш розвиненою правовою системою, положеннями якої регулюються відносини практично у всіх секторах енергетики, а також суміжних областях. Головна особливість зазначеної системи права полягає в тому, що в основу її виникнення і розвитку закладений принцип створення конкурентного енергетичного ринку, орієнтованого на безпеку поставок енергії, охорону навколишнього середовища та захист прав споживачів.

Національні програми розвитку енергетики більшості країн СНД ставлять завдання збільшення частки відновлюваних джерел енергії в своїх енергетичних балансах. Досвід ЄС може бути корисним з урахуванням особливостей сучасного стану і перспектив розвитку енергетики СНД.

У державах-учасниках СНД розвитку відновлюваних джерел енергії до останнього часу приділялося недостатньо уваги. Причин цього багато, в тому числі відносна дорожнеча, відсутність досвіду використання відновлюваних джерел енергії, низький рівень мотивації застосування цих видів енергії, недопрацьовані механізми фінансування, а також складності з інтеграцією відновлюваних джерел енергії в енергетичні системи держав регіону (зокрема, проблеми підключення до мереж). Це призвело до того, що до теперішнього часу частка відновлюваних джерел енергії в сумарному енергетичному балансі СНД становить трохи більше 1 % (без урахування великих ГЕС).

В останні роки ситуація різко змінилася, і в даний час в національних програмах розвитку енергетики більшості держав-учасниць СНД питань використання відновлюваних джерел енергії приділяється особлива увага.

Так, наприклад, Казахстан передбачає досягнення виробництва електроенергії на базі відновлюваних джерел енергії в 2030 р до 18,9-21,8 млрд кВт·г, або до 13-15 % від загального споживання. З метою успішного розвитку відновлюваних джерел енергії в Казахстані 4 липня 2013 був прийнятий Закон «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Республіки Казахстан з питань підтримки використання відновлюваних джерел енергії». Новий Закон спрямований на підтримку як інвесторів, так і споживачів. Зокрема, Законом передбачено:

- 1) введення фіксованих тарифів, що дозволяє Закону виступити гарантією для інвесторів по поверненню вкладених коштів, допомагає внести ясність по величині тарифів від об'єктів відновлюваних джерел енергії;

- 2) розподіл електричної енергії від відновлюваних джерел енергії за допомогою спеціалізованого центру підтримки відновлюваних джерел енергії для всіх споживачів, що гарантує закупівлю електроенергії, виробленої за допомогою відновлюваних джерел енергії, і забезпечує справедливий розподіл витрат на підтримку відновлюваних джерел енергії серед споживачів електроенергії;

- 3) забезпечення прозорості схеми компенсації державою 50 % витрат індивідуального користувача, що не має підключення до мереж, на придбання установок відновлюваних джерел енергії, що дозволить стимулювати розвиток відновлюваних джерел енергії;

- 4) створення умов для індивідуального користувача по можливості реалізації надлишків електричної енергії, що виробляється від відновлюваних джерел енергії, в мережі загального користування.

У Білорусі основним документом в області відновлюваних джерел енергії є Національна програма розвитку місцевих і відновлюваних джерел енергії на період 2011-2015 років. Хоча вона не встановлює конкретних цілей щодо відновлюваних джерел енергії, в документі наголошується на необхідності заміщення традиційних джерел енергії відновлюваними. З метою стимулювання використання відновлюваних джерел енергії застосовується

постанова Міністерства економіки Республіки Білорусь від 30 червня 2011 № 100 «Про тарифи на електричну енергію, вироблену з відновлюваних джерел енергії, і визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Міністерства економіки Республіки Білорусь», яке закріплює заходи використання підвищують / стимулюючих коефіцієнтів.

В Азербайджані в даний час від сплати митних зборів і ПДВ звільнені деякі товари, пов'язані з використанням екологічно дружньої енергії і підвищенням енергетичної ефективності. Протягом 10 років ці пільги будуть надаватися щодо певних імпортованих пристроїв, запасних частин до них і комплектуючих для їх виробництва. Створене Державне агентство по альтернативних та відновлюваних джерел енергії Азербайджану вже розробило і подало на затвердження проект державної стратегії по використанню альтернативних і відновлюваних джерел енергії в 2015-2020 роках.

У 2014 р. почалася розробка спеціальної програми («дорожньої карти») по розвитку відновлюваних джерел енергії на період до 2035 року і в Росії. Підсумком роботи, проведеної за завданням Міненерго Росії і за участю РЕА РФ, ІНЕРД РАН та Інституту енергетики НДУ ВШЕ, стали наступні результати:

- розроблено методологію та проведена оцінка валового, технічного та економічного потенціалу ресурсів відновлюваних джерел енергії, наявності та доступності мережевої інфраструктури, а також можливості заміщення неефективних ізолюваних (локальних) джерел електро- і теплопостачання на генеруючі об'єкти, що функціонують на основі відновлюваних джерел енергії;
- проаналізовані і згруповані технології відновлюваної енергетики за видами відновлюваних джерел енергії, технології комбінованого виробництва енергії з використанням традиційних видів палива та відновлюваних ресурсів, підготовлений прогноз розвитку технологій відновлюваних джерел енергії;
- розроблено методологію та підготовлена оптимізаційна модель оцінки розвитку галузі;

- систематизована у вигляді баз даних інформація про діючі і плановані до будівництва об'єктах генерації на базі відновлюваних джерел енергії;
- розроблений проект «дорожньої карти» розвитку відновлюваних джерел енергії на території Росії до 2035 року з урахуванням принципів економічної ефективності, а також енергетичної безпеки;
- розроблені рекомендації органам влади суб'єктів Росії по впровадженню відновлюваних джерел енергії.

Спроби стимулювати розвиток відновлюваної енергетики в Україні розпочалися практично з часу здобуття нею незалежності. У 2000 р. прийнято Закон України «Про альтернативні види рідкого і газового палива» від 14 січня 2000 р. № 391-XIV, де визначалися основні принципи державної політики у сфері використання альтернативних видів палива, а також передбачалося надання підтримки проектам використання біогенераторного газу й рідкого палива з біомаси, однак конкретні фінансові механізми такої підтримки не були визначені.

У 2003 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про альтернативні джерела енергії» від 20 лютого 2003 р. № 555-IV. У 2006 р. затверджена «Державна програма розвитку виробництва біодизеля на період до 2010 року». Надалі прийнято: Енергетичну стратегію України на період до 2030 р., схвалену розпорядженням КМУ від 15 березня 2006 р. № 145; Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання заходів з енергозбереження» від 16 березня 2007 р. № 760-V; Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення «зеленого» тарифу» від 25 вересня 2008 р. № 601-VI.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння виробництву та використанню біологічних видів палива» від 21 травня 2009 р. № 1114 відкривав шлях «зеленому» пальному, здатному частково замінити традиційні нафтопродукти. Він запроваджував низку стимулів і переваг для виробників біопалива. Зокрема, з січня 2010 р. на 10

років звільнялися від сплати податку на прибуток продавці біопалива і обладнання для його виробництва. Окрім того, для моторного біопалива запроваджується нульова ставка акцизного збору та скасовується ввізне мито на обладнання для виробництва біопалива. Основним «проривом» у політиці підтримки розвитку відновлюваної енергетики стало прийняття «зелених» тарифів. Першим кроком став Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення «зеленого» тарифу», прийнятий Верховною Радою України від 25 вересня 2008 № 601-VI. У подальшому система «зелених» тарифів удосконалювалася внесенням доповнень до Закону України «Про електроенергетику» та розробленням інших підзаконних актів.

Згідно з Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про електроенергетику» щодо стимулювання виробництва електроенергії з альтернативних джерел енергії» від 20 листопада 2012 р. № 5485-VI¹³, зазнала змін ст. 17-1 Закону України «Про електроенергетику», яка визначала коефіцієнти «зелених» тарифів для стимулювання виробництва електроенергії з відновлюваних джерел енергії. Уточнено класифікацію відновлюваних джерел енергії та введено нові коефіцієнти «зеленого» тарифу, зокрема: запроваджено «зелений» тариф на електроенергію, вироблену з біомаси тваринного походження, промислових або побутових відходів, що підлягають біологічному розпаду й утворенню біогазу; введено «зелений» тариф для мікро – міні та малих ГЕС; передбачено запровадження «зеленого» тарифу для окремих черг будівництва електричних станцій, які виробляють енергію з альтернативних джерел, залежно від дати їх введення в експлуатацію; з 2014 р. приватні домогосподарства отримують дозвіл на продаж електроенергії від встановлених на своїх дахах сонячних батарей без ліцензії.

Водночас Закон установлює поступове зниження зелених тарифів після 2014, 2019 та 2024 рр., відповідно на 10, 20 і 30 % від його базової величини. Визначені Законом з 1 квітня 2013 р. коефіцієнти «зеленого» тарифу наведено у додатку 1. Також, Закон доповнено ст. 17-3 «Місцева складова при створенні об'єкта електроенергетики», якою окреслено вимоги щодо розміру місцевої

складової та встановлено порядок її розрахунку для об'єктів електроенергетики, які виробляють електроенергію з відновлюваних джерел енергії та мають намір отримати «зелений» тариф. Для об'єктів електроенергетики, які виробляють електроенергію з відновлюваних джерел енергії (крім доменного та коксівного газів) та будівництво яких розпочате після 1 січня 2012 р., «зелений» тариф застосовують за умови дотримання вимог щодо розміру місцевої складової частини. Її величина для об'єктів електроенергетики, які виробляють електроенергію з енергії вітру, сонячного випромінювання та біомаси, будівництво яких розпочато після 1 січня 2012 р. та які введені в експлуатацію після 1 липня 2013 р., встановлюється на рівні 30 %, а для об'єктів електроенергетики, які виробляють електроенергію з енергії вітру, сонячного випромінювання та біомаси, будівництво яких розпочато після 1 січня 2012 р. та які введені в експлуатацію після 1 липня 2014 р., на рівні 50 %.

Власне, місцева складова є часткою складових елементів об'єкта українського походження, використаних при його створенні. Порядок визначення розміру місцевої складової частини затверджує Національна комісія з регулювання енергетики (НКРЕ). Рішення про встановлення «зеленого» тарифу для кожного конкретного об'єкта відновлюваної енергетики також приймає Національна комісія з регулювання енергетики.

З 16 липня 2015 р. Україні вступили в силу зміни в правове регулювання функціонування електростанцій, що використовують альтернативні (відновлювані) джерела енергії. Відповідний Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення конкурентних умов виробництва електроенергії з альтернативних джерел енергії» № 514-VIII («Закон») був прийнятий Верховною Радою України 4 червня 2015 року.

За словами голови Української асоціації відновлюваної енергетики О. Оржель, до аналізу даного законопроекту були залучені експерти галузі, які вивчили досвід провідних країн світу і інвестиційні можливості вітчизняної

індустрії, а також провели розрахунки економічно обґрунтованих рівнів «зеленого» тарифу. «Компроміс з усіх ключових питань досягнуто, а це значить, що ми отримуємо максимально стійку модель, яка буде функціонувати протягом багатьох років» [2], – додав він.

Зокрема, закон наближає розмір «зеленого» тарифу до середньосвітового рівня, вирішує проблеми надмірного стимулювання виробництва електрики з енергії сонячного випромінювання і недостатнього стимулювання біо- та геотермальної енергетики. «У документі, в порівнянні з раніше діючим законом, знижений” зелений “тариф для сонячних електростанцій. Скасовано і так званий коефіцієнт для пікового періоду часу» [77], - повідомив глава правління Української вітроенергетичної асоціації (УВЕА) А. Конеченков.

Міністр енергетики та вугільної промисловості України В. Демчишин зазначив, що прийняття цього законодавчого акту до кінця року дозволить енергоринку заощадити 1 млрд гривень. «Це суттєві кошти, які дадуть можливість збалансувати ринок енергетики. Більш того, це дасть можливість вирівняти справедливість на ринку альтернативної енергетики», – заявив міністр. Проте, підкреслив він, «не ризику того, що тарифи будуть знижуватися. Даним законопроектом ми зафіксуємо базу на наступні 3-5 років, і це дасть можливість все-таки розвивати цей сегмент, який дуже важливий для української енергетики» [11].

Крім того, Закон скасовує вимогу щодо «місцевої складової» в об'єктах альтернативної енергетики. За словами голови наглядової ради Tokmak Solar Energy О. Репкіна, Закон «не тільки знижує розмір “зеленого” тарифу для сонячних електростанцій, а й відкриває двері для іноземних інвесторів, прибираючи так звану місцеву складову в обладнанні. Тому що, на жаль, за роки функціонування “зеленого” тарифу так і не був на Україні створений виробничий потенціал сонячної генерації. Зниження тарифу, з одного боку, і ліквідація вимог місцевої складової з іншого – впевнений, це буде новий поштовх для розвитку відновлюваної енергетики в Україні» [72].

Законом також вводиться заохочення у вигляді надбавки до «зеленого» тарифу за використання складових українського виробництва при проектуванні і будівництві об'єктів альтернативної енергетики. «Прийнятий Закон фактично змінює правила роботи на ринку відновлюваної енергетики. Це пояснюється в першу чергу тим, що скасовано правило місцевої складової. Дуже важливим в новому Законі є введення стимулюючого коефіцієнта, що застосовується до “зеленого” тарифу при використанні вітчизняного обладнання, в розмірі 5 % (при локалізації 30 %) або 10 % (при локалізації 50 %). Іншими словами, прийнятий Закон відкриває двері в національний ринок світовим виробникам обладнання для відновлюваної енергетики та при цьому стимулює місцевого виробника. Подібні схеми сьогодні успішно працюють в Туреччині, Бразилії, Китаї та ряді інших країн» [3], – пояснив А. Конеченков.

Важливо і те, що Закон дає можливість домогосподарствам продавати надлишки електроенергії, виробленої генеруючими установками, потужності яких не перевищують 30 кВт, за рахунок використання як сонячного випромінювання, так і енергії вітру. Закон також встановлює коефіцієнти «зеленого» тарифу для електроенергії, виробленої сонячними панелями, змонтованими на дахах і фасадах будівель і споруд (без обмеження величини встановленої потужності).

«Зараз Україна в достатній мірі залежить від імпорتنих джерел енергії: газу, вугілля, поставок ядерного палива. Для зміцнення енергетичної безпеки країни важливо зробити вибір: продовжувати фінансувати зовнішні енергоносії або розвивати використання власних джерел енергії. З огляду на те, що відновлювана енергетика з кожним роком дешевшає завдяки зменшенню вартості технологій, можна говорити про значне зростання вкладу “зеленої” електроенергії в енергетичну незалежність України» [73], – резюмував Герман Айнбіндер, директор компанії Wind Power, що володіє найбільшою в Україні Ботієвської вітроелектростанції (ВЕС), потужністю 200 МВт, яка була введена в експлуатацію в 2014 році. Також протягом наступних

двох років Wind Power може відновити будівництво Приморської ВЕС потужністю 200 МВт.

За словами голови Всеукраїнської енергетичної асамблеї Іван Плачков, «В Україні впроваджуються вітчизняні унікальні зразки технологій, які вже завтра стануть технологіями майбутнього і частиною енергетичного потенціалу України». Він нагадав, що в 2006 р., коли затверджувалася «Енергетична стратегія України до 2030 року», очікувалося, що частка відновлюваних джерел в енергетичному балансі складе 7-15 %. Сьогодні ця цифра становить близько 6 %: у 2014 р вітро-, геліо- і електростанціями на біомасі було вироблено 1,7 млрд кВт*год електроенергії, а ще 9 млрд кВт*год забезпечили гідроелектростанції.

Окрім «зеленого» тарифу, в Україні запроваджено ще низку стимулюючих нормативно-законодавчих актів щодо розвитку відновлюваної енергетики та реалізації енергозберігаючих проектів. Особливості оподаткування прибутку підприємств, що працюють у сфері енергозбереження, відновлюваної енергетики та альтернативних видів палива, визначено Податковим кодексом⁵. Так, п. 158.1 ст. 158 Кодексу передбачено звільнення від оподаткування 80 % прибутку підприємств, отриманого від продажу на митній території України товарів власного виробництва згідно з переліком, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28 вересня 2011 р. № 1005. Пунктом 158.2 ст. 158 передбачено звільнення від оподаткування 50 % прибутку, отриманого від здійснення енергоефективних заходів і реалізації енергоефективних проектів підприємств, включених до Державного реєстру підприємств, установ, організацій, які розробляють, упроваджують і використовують енергозберігаючі заходи та енергоефективні проекти. Порядок включення до Державного реєстру затверджено наказом від 1 квітня 2008 р № 49 Національного агентства України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів (НАЕР).

⁵ Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

Пунктом 197.16 ст. 197 передбачено звільнення від оподаткування операцій із ввезення на митну територію України енергозберігаючих матеріалів, обладнання, устаткування та комплектуючих. Перелік таких товарів затверджено постановою КМУ від 14 травня 2008 року № 444 «Питання ввезення на митну територію України енергозберігаючих матеріалів, обладнання, устаткування та комплектуючих». Пунктом 2 підрозділу 2 розділу XX «Перехідні положення» передбачено тимчасове, до 1 січня 2019 р., звільнення від сплати податку на додану вартість операцій із постачання техніки, обладнання, устаткування, визначених ст. 7 Закону України «Про альтернативні види палива», а саме техніки, обладнання, устаткування, що використовуються для реконструкції існуючих і будівництва нових підприємств з виробництва біопалива і для виготовлення та реконструкції технічних і транспортних засобів з метою споживання біопалива, якщо такі товари не виробляються та не мають аналогів в Україні, а також технічних і транспортних засобів, зокрема, самохідних сільськогосподарських машин, що працюють на біопаливі, якщо такі товари не виробляють в Україні.

Порядок увезення на митну територію України техніки, обладнання, устаткування, технічних і транспортних засобів, що використовують для розвитку виробництва і забезпечення споживання біологічних видів палива, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 2011 р. № 581. Пунктом 15 підрозділу 4 розділу XX «Перехідні положення» передбачено звільнення від оподаткування прибутку виробників біопалива, отриманого від його продажу, прибутку підприємств, отриманого ними від діяльності з одночасного виробництва електричної і теплової енергії та/або виробництва теплової енергії з використанням біологічних видів палива, прибутку виробників техніки, обладнання, устаткування, визначених ст. 7 Закону України «Про альтернативні види палива», одержаного від продажу зазначеної техніки, обладнання та устаткування, що вироблені на території України.

Змінами до Податкового кодексу¹⁵, введеними Законом України від 6 вересня 2012 р. № 5211-VI, встановлена нульова ставка податку на прибуток підприємств від продажу відновлюваної електроенергії, починаючи з 1 січня 2013 р. по 31 грудня 2017 р. та зменшені ставки цього податку на подальший період часу.

Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням від 19 червня 2013 р. № 429-р затвердив план заходів з імплементації Директиви 2001/77/ЕС щодо впровадження на внутрішньому ринку електроенергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, і Директиви 2003/30/ЕС щодо впровадження використання біопалива чи інших видів палива з відновлюваних джерел енергії для транспорту.

Таким чином, виконана робота, що дозволяє оцінити економічний потенціал використання, визначити конкурентоспроможні напрямки розвитку і проекти відновлюваних джерел енергії. Отримані напрацювання можуть бути використані при проведенні аналогічних робіт для зацікавлених держав-учасниць СНД з метою оцінки сукупного по СНД економічного потенціалу відновлюваних джерел енергії, а також мультиплікативного ефекту розвитку відновлюваних джерел енергії з урахуванням специфіки країн СНД.

Активність держав-учасниць СНД в галузі розвитку відновлюваних джерел енергії і збіг їх інтересів в цій галузі доцільно підтримати і на міждержавному рівні.

Рішенням Ради глав урядів СНД від 20 листопада 2013 р були схвалені і прийняті Концепція співпраці держав-учасниць СНД в галузі використання відновлюваних джерел енергії і План першочергових заходів щодо її реалізації. В даний час вони успішно реалізуються.

В рамках цієї діяльності в керівних органах СНД обговорюється ряд заходів, спрямованих на підвищення координації та підтримки процесів розвитку відновлюваних джерел енергії в державах-учасниках. Серед цих заходів слід виділити:

- створення Координаційно-аналітичного Центру з розвитку відновлюваних джерел енергії в СНД з відкритою системою зв'язків з національними державними і приватними науковими, виробничими та громадськими організаціями, а також з міждержавними регіональними організаціями;
- проведення регулярного міжнародного Форуму зі співробітництва в розвитку відновлюваних джерел енергії;
- створення єдиного інформаційного ресурсу (Інтернет-порталу) для всебічної інформаційно-методичної підтримки розвитку співпраці країн СНД в галузі відновлюваної енергетики;
- створення Віртуальної мережевої структури підготовки кадрів в області відновлюваних джерел енергії для держав-учасниць СНД (по широкому набору спеціальностей) у співпраці з центрами освіти держав-учасниць СНД і країн далекого зарубіжжя;
- формування мережі наукових центрів держав-учасниць СНД в галузі відновлюваних джерел енергії.

Підтримка розвитку відновлюваних джерел енергії на національному та міждержавному рівнях дозволить забезпечити передумови для створення нових умов розвитку енергетики в рамках СНД. Відновлювані джерела енергії можуть зіграти роль каталізатора розвитку високотехнологічних виробництв в промисловості та інтелектуальної електроенергетиці, підвищити надійність енергопостачання, особливо віддалених регіонів та ізольованих вузлів, а також сприяти зміцненню місцевих бюджетів за рахунок використання власних енергетичних ресурсів і ефективно вирішувати проблеми екології.

Освоєння нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії розглядається в Енергетичній стратегії України на період до 2030 року як важливий фактор підвищення рівня енергетичної безпеки і зниження антропогенного впливу енергетики на навколишнє середовище. Масштабне використання потенціалу нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії в Україні має не тільки внутрішнє, а й міжнародне значення як істотний фактор протидії глобальним

змінам клімату планети, покращання загального стану енергетичної безпеки Європи.

Таким чином, питання енергозбереження та використання відновлюваних джерел енергії виходять сьогодні на перший план в контексті забезпечення енергетичної безпеки України.

Наприклад, в одному з головних нормативно-правових актів у цій сфері, а саме в Законі України “Про основи національної безпеки України”, до напрямів державної політики з питань національної безпеки України в економічній сфері віднесено забезпечення енергетичної безпеки на підставі стабільного функціонування і розвитку паливно-енергетичний комплексу, в тому числі послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення [84].

У розділі 3 Стратегії національної безпеки України, яка була затверджена Указом Президента України від 21 лютого 2007 р. № 105/2007, проголошуються стратегічні пріоритети політики національної безпеки. До таких пріоритетів віднесено і забезпечення енергетичної безпеки країни, в першу чергу шляхом значного підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів [94].

Експерти Міжнародного енергетичного агентства в Огляді енергетичної політики України 2006 р. підкреслюють, що підвищення енергоефективності стає для України головною можливістю зміцнення енергетичної безпеки, скорочення імпорту енергоресурсів, підвищення економічних показників і зменшення негативного впливу на навколишнє середовище [65, с. 17].

Скорочення залежності країни від імпорту нафти і газу також сприятиме використанню відновлюваних джерел енергії. Використання відновлюваних джерел енергії є однією з опцій диверсифікації поставок енергоносіїв.

За даними Міжнародного енергетичного агентства, 100 % світового попиту на енергетичні послуги розподіляються наступним чином:

- 17 % – електроенергія;
- 44 % – тепло низької температури;
- 10 % – тепло високої температури для виробництва;
- 29 % – паливо для транспорту [222, с. 7].

Відновлювані джерела енергії можуть сприяти посиленню надійності поставок всіх перерахованих вище форм енергії. Крім того, використання відновлюваних джерел енергії відповідає екологічним вимогам, а в разі заміни ними викопного палива сприяє зниженню викидів парникових газів і місцевих забруднювачів повітря. Додатково використання відновлюваних джерел енергії надає соціальні та економічні вигоди: створюються нові робочі місця, що сприяє місцевому і регіональному економічному розвитку.

Однак, незважаючи на задекларовані цілі та пріоритети державної політики та гостру необхідність підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів для успішного розвитку економіки країни, значних успіхів у сфері енергозбереження та використання відновлюваних джерел енергії до сих пір досягнуто не було.

Така ситуація частково пояснюється і недоліками правового регулювання відносин, які виникають у зв'язку з використанням відновлюваних джерел енергії та в сфері енергозбереження. Неналежне правове регулювання відносин у цій сфері на законодавчому рівні призвело до прийняття за останні роки великої кількості підзаконних нормативно-правових актів. Однак вони реалізуються неефективно, і багато програмних положень не було реалізовано на практиці.

В Енергетичній стратегії України на період до 2030 року передбачаються основні напрямки розвитку законодавства України в сфері енергозбереження. Зокрема, планується прийняття нової редакції Закону України “Про енергозбереження” – Закону України “Про енергоефективність”, який повинен сприяти:

- вдосконалення порядку нормування питомих витрат енергоносіїв;
- створення системи нових енергетичних стандартів;

- удосконалення системи державної експертизи з енергозбереження;
- запровадження обов'язкової статистичної звітності по використанню енергоресурсів;
- створення єдиного механізму державного контролю в сфері енергозбереження та енергоефективності, не допускаючи дублювання функцій органів державного управління в цих сферах.

Додатково з метою створення умов для економічного стимулювання суб'єктів господарювання до підвищення ефективності використання енергетичних ресурсів передбачається необхідність розробки проектів змін до податкового законодавства в частині обмеження віднесення на валові витрати спожитих суб'єктами господарювання енергоресурсів та встановлення збору за перевитрати енергоресурсів у порівнянні з нормами витрат енергоресурсів. У сфері використання відновлюваних джерел енергії України необхідно розробити широкомасштабну комплексну програму і гарантувати її відповідне впровадження. Міжнародний досвід показує, що країни, які досягли значних успіхів у цій сфері мали цільову урядову політику для їх підтримки [65, с. 347].

При цьому прийнято виділяти три основних напрямки політики, які впливають на розвиток технологій і ринку відновлюваних джерел енергії:

- політика досліджень та інновацій – підтримує розвиток технологій використання відновлюваних джерел енергії від базового і прикладного рівня до демонстраційної фази шляхом бюджетного фінансування або шляхом залучення приватного фінансування;
- політика ринкового просування – спрощує просування технологій на ринку шляхом підвищення обізнаності громадян, конкурентоспроможності технологій, їх технічної ефективності і заохочення виробників і кінцевих споживачів в використанні таких технологій;
- ринкова енергетична політика – забезпечує конкурентну ринкову середу [65, с. 347-348].

Україна ще має з залученням економічних і технічних експертів проаналізувати, яке зі згаданих напрямків підтримки є найбільш доцільним

для неї, і на підставі такого дослідження створити на законодавчому рівні сприятливі умови для інвестування та впровадження у виробництво відповідних технологій, а також забезпечити вільний доступ до електромереж – виробникам енергії з відновлюваних джерел енергії.

При вдосконаленні законодавства України в сфері енергозбереження та використання відновлюваних джерел енергії слід також пам'ятати про міжнародні зобов'язання України щодо адаптації її національного законодавства до законодавства Європейського союзу. Необхідність адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу безпосередньо в сфері раціонального використання та збереження енергії передбачена в Законі України “Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу” [82].

Адаптація законодавства України до законодавства Європейського союзу в цій сфері дозволить Україні не тільки виконати умови Копенгагенських критеріїв, але і дозволить використовувати досвід держав-членів Європейського союзу щодо забезпечення енергетичної безпеки. Перейняття такого досвіду буде корисним, оскільки Україна, як і держави-члени Європейського союзу, є країною, яка залежить від імпорту традиційних енергоносіїв.

При цьому в багатьох країнах існує практика об'єднання політики в сфері енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії в рамках загальної енергетичної стратегії, оскільки об'єднання заходів зі стимулювання енергоефективності з заходами по використанню відновлюваних джерел енергії забезпечує більш високу економічну, соціальну і екологічну ефективність і таким чином досягається синергетичний ефект [28].

Як заходи щодо підвищення енергоефективності, так і заходи щодо стимулювання використання відновлюваних джерел енергії сприяють забезпеченню надійності енергопостачань і відповідно до зменшення залежності від імпорту традиційних енергоносіїв, а також зменшення викидів

парникових газів. Крім того, основні перешкоди для підвищення енергоефективності та збільшення частки використання відновлюваних джерел енергії є схожими. Це субсидовані ціни на традиційні енергоносії, неефективне регулювання, відсутність інформації, інституційні перешкоди, складний доступ до фінансування.

З метою подолання цих перешкод рекомендується передбачити в національному законодавстві правові норми в двох розглянутих сферах щодо:

- комплексного використання енергетичної сертифікації;
- податкових пільг для інвестиційної діяльності;
- спеціальних інструментів кредитування;
- фінансування третіми особами;
- інформування та навчання [28].

Таким чином, комплексна реалізація відповідних заходів у сфері енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії в рамках єдиної енергетичної стратегії може стати важливою складовою забезпечення енергетичної безпеки, диверсифікації джерел енергопостачань і досягнення інших цілей в енергетиці. Також заходи в сфері енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії є важливим елементом екологічної політики, і особливо політики в сфері зміни клімату. Розвиток енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії також сприяє виконанню зобов'язань по скороченню викидів парникових газів згідно з Кіотським протоколом.

Учасники ринку обладнання відновлюваної енергетики, що зароджується в Україні, працюють сьогодні в важких умовах. Як і інші сектори економіки, відновлювальна енергетика зустрічає серйозні перешкоди інвестування, включаючи недостатню прозорість, що не відбивають собівартість ціни на енергію, слабкий фінансовий сектор. Відсутність спеціальної національної стратегії використання відновлюваних джерел енергії, адекватної нормативно-правової бази для проектів відновлюваної енергетики ще більше обмежує розвиток ринків обладнання відновлюваної

енергетики. Поліпшення загального інвестиційного клімату шляхом продовження економічної, фінансової, законодавчої та податкової реформ є життєво необхідним. Важливо також підтримувати і розширювати реформи в електроенергетичному секторі, ліквідувати субсидії традиційним джерелам енергії.

У міру розвитку ринку обладнання відновлюваних джерел енергії: котелів на біомасі, вітрових турбін у віддалених районах, сонячних водонагрівачів, малих гідроелектростанцій та геотермальних установок, – будуть виникати нові ринки для обладнання відновлюваної енергетики, створюючи нові можливості для конкуренції. Кожна технологія відновлюваних джерел енергії вимагає специфічних заходів для полегшення її виходу на ринок, в зв'язку з цим для реформування енергетичного сектора економіки України необхідно вивчення досвіду зарубіжних держав, що займають лідируючі позиції в сфері розвитку відновлюваної енергетики.

Типовий приклад стратегії, якої дотримувалися багато країн МЕА для розвитку ринку обладнання відновлюваної енергетики, містить три основні етапи: прийняття стратегії розвитку відновлюваної енергетики (постановка завдання); прийняття законодавчої бази (встановлення ринкової структури); визначення механізмів реалізації (встановлення правил).

Міжнародний досвід показує, що інтегрований підхід в енергетичній політиці, заснований на попиті і пропозиції, що заохочує ефективні і екологічно чисті технології, найбільш сприятливий для розвитку відновлюваної енергетики. Збільшення попиту на відновлювану енергетику стає найбільшим в тих країнах, які зробили освоєння відновлюваних джерел енергії одним з найважливіших пріоритетів своєї національної енергетичної стратегії.

Висновки до розділу 2.

1. За останні десятиліття значно змінився підхід до міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища. Неухильно зростає кількість міжнародно-правових актів, що стосуються різних аспектів стабілізації екологічної ситуації в світі. Можна зробити висновок про те, що встановився новий період в міжнародному праві навколишнього середовища.

2. На сьогоднішній момент правове регулювання використання відновлюваних джерел енергії в якості альтернативи існуючим способам одержання енергії передбачено в міжнародних документах, що стосуються охорони навколишнього середовища. Кіотський протокол і його механізми гнучкості є унікальним прикладом того, що залучати держави для участі в проектах, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки за допомогою впровадження нових технологій отримання енергії, необхідно не шляхом нав'язування зобов'язань, а шляхом надання можливостей для інвестування.

3. При встановленні правового режиму захисту кліматичної системи необхідно базуватися на принципах справедливості та загальної, але диференційованої відповідальності і можливостей. Особливу роль в процесі зменшення негативного впливу на навколишнє середовище грають промислово розвинені держави, які повинні співпрацювати з державами, що розвиваються, для вжиття заходів щодо надання додаткових фінансових ресурсів і передачі технологій. Дане зобов'язання було включено практично в усі міжнародно-правові акти, що стосуються зміни клімату та охорони навколишнього середовища.

4. Основним міжнародно-правовим документом у сфері енергетики є Договір до Енергетичної Хартії (далі – Договір) та Протокол до нього. Договір до Енергетичної Хартії – це перша угода, що регулює широке коло питань енергетичної співпраці між великою кількістю держав-учасників, а Протокол до Енергетичної Хартії з питань енергетичної ефективності і відповідних екологічних аспектів (далі – Протокол) – документ, який вперше

торкається питань підвищення продуктивності енергетичного виробництва з урахуванням усунення шкідливого впливу на екологію. Унікальність цього Договору та Протоколу до неї полягає в тому, що він є єдиним у своєму роді багатостороннім міжнародно-правовим документом юридично обов'язкового характеру.

5. Незважаючи на те, що в Протоколі відсутня пряма вказівка на використання відновлюваних джерел енергії, всі норми, сфокусовані на регулюванні підвищення енергетичної ефективності, безпосередньо спрямовані і на відновлювані джерела енергії. Протокол заохочує принципи «повного обліку витрат» («*fuller reflection of costs*»), «сталого розвитку» («*improvements and sustainable development*») і «ефективності витрат» («*cost-effective measures*») для розробки політики в галузі енергетичної ефективності і ширшої міжнародної і інституційної співпраці.

6. Норми Договору, Протоколу і Додатка до нього відображають процес зміни і удосконалення міжнародно-правового регулювання у відповідності з потребами, продиктованими сучасною енергетичною та екологічною ситуацією в світі. Поява норм, які прямо або побічно регулюють використання відновлюваних джерел енергії, свідчить про встановлення нового порядку в енергетичній сфері. Основна функція Договору та Протоколу – це встановлення єдиного екологічно обґрунтованого механізму регулювання енергетичного співробітництва між державами. Протокол, незважаючи на його недоліки, є на сьогоднішній момент одним з найбільш прогресивних міжнародно-правових актів з питань використання відновлюваних джерел енергії.

7. Безліч двосторонніх договорів в рамках проектів дозволяє державам, що розвиваються, імплементувати в своє національне законодавство норми, що регулюють питання використання відновлюваних джерел енергії, які застосовуються в розвинених державах. У Україні з'явилася можливість зміцнити співробітництво з багатьма державами з питань охорони навколишнього середовища і отримати правову та фінансову

підтримку для впровадження технологій з отримання енергії більш «чистим» способом.

8. В даний час спостерігається перехідний період в переосмисленні концепції «міжнародної енергетичної безпеки». Створення єдиної міжнародної міждержавної енергетичної організації і єдиних міжнародних правил торгівлі енергоносіями з'явиться позитивним стабілізуючим фактором міжнародних відносин і знизить конфліктність між країнами. Заснування Міжнародного агентства з відновлюваної енергетики (ІРЕНА) є позитивні моменти в справі створення і підтримки міжнародної енергетичної безпеки в ХХІ ст.

9. Головним недоліком правового регулювання відновлюваних джерел енергії на міжнародному рівні є відсутність конкретних положень, недостатній вплив міжнародних організацій на держави, наслідком чого є рекомендаційний характер законодавчих актів міжнародних організацій. Більш дієві результати, як показує практика, приносить правове регулювання відновлюваних джерел енергії на регіональному рівні. В даний час ведеться активна співпраця в рамках ЄС, СНД, ЄврАзЕС, ШОС та інших регіональних організацій.

10. Підтримка розвитку відновлюваних джерел енергії на національному та міждержавному рівнях дозволить забезпечити передумови для створення нових умов розвитку енергетики. Відновлювані джерела енергії можуть зіграти роль каталізатора розвитку високотехнологічних виробництв в промисловості та інтелектуальної електроенергетиці, підвищити надійність енергопостачання, особливо віддалених регіонів та ізолюваних вузлів, а також сприяти зміцненню місцевих бюджетів за рахунок використання власних енергетичних ресурсів і ефективно вирішувати проблеми екології.

11. Безліч двосторонніх договорів дозволяє державам, що розвиваються, імплементувати в своє національне законодавство норми, що регулюють питання використання відновлюваних джерел енергії, які застосовуються в розвинених державах. У України з'явилася можливість

зміцнити співробітництво з багатьма державами з питань охорони навколишнього середовища і отримати правову та фінансову підтримку для впровадження технологій з отримання енергії більш «чистим» способом.

12. При вдосконаленні законодавства України в сфері енергозбереження та використання відновлюваних джерел енергії слід також пам'ятати про міжнародні зобов'язання України – зокрема, щодо адаптації її національного законодавства до законодавства Європейського Союзу. Комплексна реалізація відповідних заходів у сфері енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії в рамках єдиної енергетичної стратегії може стати важливою складовою забезпечення енергетичної безпеки, диверсифікації джерел енергопостачань і досягнення інших цілей в енергетиці. Також заходи в сфері енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії є важливим елементом екологічної політики, і особливо політики в сфері зміни клімату. Розвиток енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії також сприяє виконанню зобов'язань по скороченню викидів парникових газів згідно з Кіотським протоколом.

РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ В СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ВІДНОВЛЮВАНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ В РАМКАХ СОТ

3.1. Нормативи права СОТ щодо закріплення використання відновлюваних джерел енергії

Багатостороння торговельна система, що склалася на засадах права Світової організації торгівлі, спрямована на лібералізацію транскордонної торгівлі шляхом усунення якомога більшої кількості торгових бар'єрів – таких, як тарифи, кількісні обмеження і торгові відхилення, – що в цілому відповідає політичним і економічним інтересам держав-членів СОТ. Приєднуючись до системи міжнародної торгівлі, що склалася на засадах права Світової організації торгівлі, суверенні держави приймають на себе відповідні міжнародні зобов'язання, але з іншої сторони, уряди держав стикаються із завданням вирішення набагато більш широкого кола інтересів, ніж ті, які стосуються торгівлі. В цьому відношенні, деякі заходи, які вживають держави-члени СОТ з метою вирішення якоїсь суб'єктивної політичної мети, можуть ущемити зобов'язання перед членами СОТ в рамках їх членства в СОТ в спосіб, який не відповідає правилам СОТ.

Диверсифікація глобальних джерел енергопостачання таким чином, щоб все більше і більше енергії отримувати з відновлюваних джерел, може мати далекосяжні геоекономічні та геостратегічні наслідки, в тому числі стримування викидів парникових газів до рівня, який усунув би дорожчу майбутню компенсацію; збереження екосистем, популяції рослин і тварин, які ними підтримуються; підвищення енергетичної безпеки держав, які виступають імпортерами енергії; і міжнародних відносин, які менш схильні до енергетичної політики – як бачимо, спектр наслідків використання відновлюваних джерел енергії надзвичайно широкий. У зв'язку з цим актуальним є розгляд заходів з метою сприяння розвитку та впровадження

відновлюваних джерел енергії, які можуть здійснюватися відповідно до правил багатосторонньої системи торгівлі в рамках СОТ.

Попри це, політичні реалії такі, що держави-постачальники енергії зацікавлені в збереженні статус-кво щодо примату традиційних джерел енергії, що створює певні перешкоди для цілеспрямованих заходів щодо захисту навколишнього середовища. Але в глобальній енергетичній структурі існують і інші чинники, що перешкоджають поширенню відновлюваних джерел енергії, такі як широко поширені субсидії на паливо, які мають наслідки для звичайного попиту на енергію і, отже, гальмують рух в бік більш екологічно чистої глобальної схеми енергопостачання. Слід зазначити, що такі звичайні енергетичні субсидії допускаються в рамках системи СОТ.

В останні роки спостерігається збільшення субсидій, спрямованих на стимулювання використання відновлюваних джерел енергії. Глобальні показники субсидій в секторі відновлюваних джерел енергії зросла з 39 млрд доларів США в 2007 році до 66 млрд доларів США до 2010 р. За прогнозами МЕА, субсидування відновлюваних джерел енергії зросте до 250 мільярдів доларів США. Наприклад, морська вітроенергетика може стати конкурентоспроможною до 2020 року в країнах ЄС і до 2030 року в Китаї, досягнувши показників продуктивності, еквівалентну близько 3,4 гігатон палива, використання якого пов'язане з викидами CO₂.

Починаючи з 1995 року СОТ є основним компонентом міжнародної системи торгівлі. СОТ забезпечує ступінь керованості товарообігом між державами-членами Організації, накладаючи на них зобов'язання щодо дотримання норм СОТ. Відзначимо, що система СОТ не є прямо пов'язаною ні з торгівлею енергією в цілому, ні з торгівлею відновлюваними джерелами енергії зокрема. Проте норми права СОТ потенційно можуть застосовуватися і, як правило, застосовуються бездискримінаційно до всієї транскордонної торгівлі за участю членів СОТ, в тому числі торгівлі, пов'язаної з енергетикою. Отже, транскордонна торгівля в сфері відновлюваних джерел енергії товарів і

послуг, до якої залучений принаймні один член СОТ, потенційно потрапляє в сферу дії права СОТ.

Система СОТ за своєю природою спрямована на досягнення мети лібералізації торгівлі, в першу чергу, шляхом заохочення доступу до ринку. Крім того, склалася багата прецедентна практика СОТ з роз'яснення змісту і застосування правил СОТ, що запобігають невинуватим дискримінаційним та недобросовісним торговельним обмежувальним заходам. З появою СОТ, міжнародна система торгівлі стала більш балансувати, зокрема, і для цілей охорони навколишнього середовища [187, с. 1-37; 195].

Система СОТ не передбачає будь-яких спеціальних правил енергетичної торгівлі взагалі або торгівлі відновлюваними джерелами енергії зокрема, тому будь-які сектори торгівлі підпадають під загальні положення сфери регулювання права СОТ. Отже, норми права СОТ застосовні до регулювання відносин і вирішення спорів, що виникають у зв'язку з торгівлею відновлюваними джерелами енергії. Проте ключова мета, яка лежить в основі просування відновлюваних джерел енергії, а саме – охорона навколишнього середовища – може значно визначити режим правового регулювання торгівлі з їх поширення.

В рамках СОТ неодноразово висловлювалися пропозиції щодо прийняття спеціальної багатосторонньої угоди, присвяченої питанням торгівлі енергоресурсами [138, с. 211-244]. На нашу думку, в основу проекту такого договору може бути покладено Договір до Енергетичної Хартії (ДЕХ) – міжнародний договір, що відносяться до різних аспектів, включаючи торгівлю, інвестиції та охорону навколишнього середовища, відповідних енергетичних секторів договірних сторін. ДЕХ цілком обґрунтовано може розглядатися як міждержавна угода, яка виникла з системи ГАТТ / СОТ, враховуючи, що ДЕХ був укладений в порядку альтернативи безуспішним раніше зусиллям з підготовки в рамках СОТ угоди в сфері енергетики [252].

Зважаючи на відсутність спеціальної угоди з енергетики, правові основи регулювання міжнародної торгівлі енергією, включаючи

транскордонну торгівлю відновлюваними джерелами енергії, становлять багатосторонні угоди системи СОТ. Крім того, правила торгівлі, які передбачаються багатосторонніми угодами, також доповнюються положеннями, які передбачаються «груповими», або плурілатеральними, угодами, за умови приєднання до них відповідної держави-члена СОТ. Прикладом такої плурілатеральної угоди є Угода про державні закупки, приєднання до якої є факультативним, відповідно, її положення можуть застосовуватися в тих випадках, скажімо, коли держава-член СОТ, яка є стороною Угоди про державні закупки, порушує заходи регулювання, що сприяють більшій прозорості та конкуренції в секторі державних закупках.

У свою чергу, заходи, спрямовані на стимулювання використання відновлюваних джерел енергії, можуть бути дуже різними [158, с. 20-26]. Наприклад, положення, які заохочують використання місцевих складових і компонентів в якості умови субсидування відновлюваних джерел енергії, містять статті III ГАТТ та Угоди про пов'язані з торгівлею інвестиційні заходи (Угода ТРИМС) [98], які є обов'язковими для всіх держав-членів СОТ автоматично в силу самого членства в СОТ. Зокрема, саме це положення стало одним з ключових під час розгляду Канадської програми в сфері відновлюваної енергетики як такої, що порушує правила СОТ [123]. Отже, питання, що виникають у зв'язку з узгодженням заохочення відновлюваних джерел енергії до зобов'язань СОТ, часто охоплюють заходи регулювання імпорту.

Наприклад, заходи з розвитку відновлюваних джерел енергії можуть полягати в фінансовій підтримці учасників ринку шляхом субсидування (частково або повністю) вартості технологій виробництва електроенергії з відновлюваних джерел енергії для цілей домашніх господарств. Цей приклад дозволяє проілюструвати застосування норм СОТ. Так, норми СОТ щодо підтримки розвитку відновлюваної енергетики для домогосподарств не перешкоджають в її наданні урядами держав. Однак в разі субсидування урядом окремого сектора енергетики, шляхом надання йому підтримки таким

чином, що це може завдати шкоди промисловості іншої держави-члена СОТ, такі заходи підтримки будуть розцінені як порушення правил СОТ. З іншого боку, для правильної правової оцінки необхідно вивчити всі відповідні аспекти заходів підтримки розвитку відновлюваних джерел енергії, з тим щоб встановити, завдали вони шкоду іноземній промисловості або, навпаки, були допустимими відповідно до положень права СОТ. Угода про субсидії та компенсаційні заходи визначає, що розуміється під субсидіями, проводить типологію субсидій, зараховуючи їх до заборонених, допустимим або оскаржуваних, а також перераховує доступні засоби правового захисту [186, с. 136-150].

Ще одним прикладом несумісності з правилами СОТ є надання урядом фінансової підтримки тільки такими домогосподарствам, які застосовують вітчизняні технології виробництва або використання відновлювані джерела енергії, враховуючи, що такі заходи будуть явно на користь вітчизняних виробників / учасників ринку, ставлячи таким чином в не вигідне становище ідентичні або взаємозамінні імпортовані товари в порівнянні з товарами вітчизняного виробництва. Такі заходи навряд чи можуть бути дозволені відповідно до загальних винятків (передбачених статтею XX ГАТТ), оскільки дискримінаційні заходи імпортованих товарів можуть насправді служити заходами протекціонізму, прикритими під приводом захисту навколишнього середовища.

Очевидно, що саме міжнародні договори є основним джерелом права СОТ, оскільки вони закріплюють основні права і обов'язки членів СОТ [54, с. 47]. Головним джерелом права СОТ є Маркерська угода про створення СОТ, укладена 15 квітня 1994 року і яка набрала чинності 1 січня 1995 р. Угода складається з 16 статей, а також інших угод, які є додатками до цієї Угоди. Так, Додаток 1А містить більше десяти угод, що регулюють торгівлю товарами (включаючи Генеральну угоду з тарифів і торгівлі), Додаток 1В містить Генеральну угоду про торгівлю послугами, Додаток 1С – Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності. У додатку 2 і 3 включені,

відповідно, Домовленість про правила і процедури вирішення спорів і Механізм огляду торговельної політики, які містять процедурні норми. Відповідно до ст. II:2 Угоди про створення СОТ, угоди, включені в додатки 1, 2 і 3 є невід'ємною частиною Угоди про створення СОТ і є обов'язковими до виконання всіма членами СОТ [45].

Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ) є однією з найбільш важливих угод СОТ, що встановлюють основні правила щодо торгівлі товарами. В результаті Уругвайського раунду ГАТТ 1947 був замінений новою угодою – ГАТТ 1994 року. Однак, незважаючи на те, що формально ГАТТ 1947 не має юридичної сили, його положення залишаються складовою частиною нової угоди. Оновлена угода ГАТТ 1994 – це не єдина угода, вона являє собою сукупність більше двохсот угод, протоколів і т.п. Відповідно до пара. 1 ГАТТ-1994, ГАТТ 1994 містить: 1) положення ГАТТ 1947; 2) положення юридичних документів, що вступили в силу в період дії ГАТТ 1947 р. до вступу в силу Угоди про створення СОТ (протоколи з тарифних зобов'язань, отримання членства і т.п.); 3) домовленості про тлумачення окремих положень ГАТТ; 4) Маракеський протокол ГАТТ 1994 р. [12].

Крім перерахованих вище угод СОТ, які є обов'язковими для всіх членів даної організації, Угода про створення СОТ містить також Додаток 4. Угоди, включені в нього, також розглядаються як невід'ємна частина Угоди про створення СОТ, проте вони є обов'язковими лише для тих членів СОТ, які приєдналися до них. Отже, приєднання до них не можна розглядати як обов'язкову умову вступу в СОТ. Проте, як справедливо зазначає І. В. Зенкін, держава може вступити до СОТ лише на умовах, узгоджених між нею та іншими членами СОТ, таким чином, ніщо не заважає зажадати від держави приєднання до будь-якого факультативного договору в якості умови вступу в цю організацію [25, с. 31-32].

Деякі з умов СОТ також містять пряме відсилання до інших міжнародних договорів. Зокрема, ст. I:3 Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС) містить відсилання до Паризької конвенції

(1967 р.), Бернської конвенції (1971 р.), Договору про інтелектуальну власність щодо інтегральних мікросхем, а Угода про субсидії та компенсаційні заходи – до угоди з керівництва офіційних кредитів на підтримку експорту, прийнятого Організацією економічного співробітництва і розвитку. У справі *United States – Section 110 (5) Copyright act* група експертів зазначила, що члени СОТ зобов'язані дотримуватися інкорпорованих положень Бернської конвенції: «положення Бернської конвенції (1971), включаючи положення статей 11 bis (1) (iii) і 11 (1) (ii), стали частиною угоди ТРІПС та як положення цієї угоди повинні розглядатися як такі, що застосовуються до членів СОТ» [247]. Таким чином, міжнародні договори, які не є угодами СОТ, але відсилання до положень яких міститься в угодах СОТ, також є джерелами права СОТ.

Необхідно враховувати, що Орган врегулювання суперечок СОТ своїми рішеннями може дати правову оцінку діям держави виключно щодо їх відповідності угодам СОТ. Так, відповідно до ст. 1 Домовленості про правила і процедури вирішення спорів Органу врегулювання суперечок СОТ розглядає спори тільки щодо угод СОТ, а відповідно до ст. 19 Домовленостей рішення Органу врегулювання суперечок є рекомендацією щодо приведення заходів відповідно до вимог, передбачених угодами СОТ. Відповідно, міжнародні договори, які не є угодами СОТ і положення яких не інкорпоровані в угоди СОТ, не створюють прав та обов'язків для членів СОТ як таких, і з цієї точки зору їх, очевидно, не слід розглядати як джерела права СОТ. Проте, вони можуть використовуватися при тлумаченні норм СОТ [193, с. 9-10]. Зокрема, Апеляційний орган в справі *US – Gasoline* зазначив, що норми СОТ «не слід розглядати в повній ізоляції від публічного міжнародного права» [244, с. 3]. Ст. 3 Домовленостей про правила і процедури вирішення спорів в СОТ вимагає тлумачити угоди СОТ відповідно до загальних правил тлумачення, зокрема, передбачених Віденською конвенцією про право міжнародних договорів. Пункт 3 ст. 31 даної Конвенції передбачає, що міжнародний договір повинен тлумачитися в контексті з «іншими нормами міжнародного права, які

застосовуються між учасниками». Так, у справі *US – Shrimp* Апеляційний орган при визначенні терміну «невідновлювані природні ресурси» взяв до уваги положення Конвенції про біологічне різноманіття, яка не є угодою СОТ [246].

Використання міжнародного звичаю передбачено ст. 3 (2) Домовленості про правила і процедури вирішення спорів, відповідно до якої метою системи врегулювання суперечок в СОТ є, зокрема, прояснення існуючих положень угод СОТ «відповідно до звичаєвих правил тлумачення міжнародного публічного права». Отже, норми, що стосуються тлумачення, є на сьогодні єдиним прикладом інкорпорації міжнародного звичаю в право СОТ. Можливість використання інших міжнародних звичаїв неодноразово розглядалася групами експертів і Апеляційним органом. Показовим є рішення групи експертів у справі *Korea – Procurement*, де було зазначено: «міжнародний звичай широко застосовується в економічних відносинах між членами СОТ. Він застосовується у випадках, якщо сторони не виключили себе з нього. Іншими словами, в разі відсутності конфлікту або невідповідності, або положення в угодах СОТ, яке передбачає інше, ми вважаємо, що міжнародний звичай застосовується до угод СОТ і до процесу прийняття угоди в рамках СОТ» [184]. Таким чином, міжнародний звичай буде джерелом права СОТ, якщо він містить права і обов'язки додаткові до тих, які вже сформульовані в угодах СОТ і інкорпоровані в них і не суперечать їм. Апеляційний орган неодноразово застосовував міжнародний звичай у своїх рішеннях. Зокрема, щодо представництва приватним адвокатом (*EC – Bananas III* [155]) і внутрішньодержавного права (*India - Patents (US)* [170]).

Головним завданням загальних принципів права є заповнення прогалин у міжнародному праві. Вони можуть застосовуватися для регулювання міжнародних відносин, тільки якщо вони не суперечать їх природі [96, с. 180]. Групи експертів і Апеляційний орган неодноразово посилалися на загальні принципи права для обґрунтування свого рішення (наприклад, принцип

належної правової процедури, принцип пропорційності, принцип неретроактивності).

Рішення групи експертів і Апеляційного органу обов'язкові тільки для сторін спору і не є прецедентами. У рішенні у справі *Japan – AlcoholicBeverages II* Апеляційний орган провів паралель з практикою Міжнародного суду ООН: «Слід зазначити, що статут Міжнародного суду правосуддя містить чітке положення, статтю 59, яка має такий же ефект. Це не перешкоджає розвитку судової практики, яка в значній мірі покладається на попередні рішення ... Прийняті рішення груп експертів є важливою частиною ГАТТ. Вони часто беруться до уваги наступними групами експертів. Це створює законні очікування для членів СОТ і, таким чином, повинні прийматися до уваги у випадках, коли вони відносяться до суперечки» [180]. Дійсно, в переважній більшості випадків рішення груп експертів містять посилення на рішення Апеляційного органу, а Апеляційний орган переважно бере до уваги свої попередні рішення. У цьому сенсі рішення групи експертів і Апеляційного органу можна розглядати як певний «необов'язковий прецедент» [206, с. 401].

Правова доктрина відіграла важливу роль у становленні міжнародного права і традиційно розглядається як одне з важливих джерел міжнародного права. Як справедливо зазначав В. М. Корецький, «наука міжнародного права не просто констатує застосування тих чи інших правових норм. Збираючи і вивчаючи норми, вона не простий свідок, що засвідчує існування норм ... вона готує, сприяє формулювання норм міжнародного права, вона збирає їх (піддаючи критичній перевірці), уточнює, кристалізує їх, вводить відточеними в якійсь мірі в міжнародний обіг і тим самим сприяє їх закріпленню» [38, с. 235]. Однак в цілому в міжнародному праві зменшується тенденція звернення до вчених для тлумачення норм міжнародного права. Цю функцію досить успішно перебрали на себе міжнародні суди, комітети міжнародних організацій [57, с. 140]. У доповідях груп експертів та Апеляційного органу СОТ нечасто зустрічаються посилення на думку вчених. В деякій мірі це

можна пояснити тим, що в роботі групи експертів беруть участь переважно юристи-практики та фахівці з досвідом адміністративної роботи, а не представники академічної науки [54, с. 57]. Незважаючи на те, що в останні роки правова доктрина стала використовуватися частіше, вона, тим не менш, залишається допоміжний засіб, яке використовують для тлумачення норм права [196, с. 86]. Найчастіше групи експертів і Апеляційний орган посилаються на праці Дж. Джексона, К. Хігет, М. Казі, Я. Броунли, Ф. Росслер, Е. Петерсманна, Д. Камерона, Д. Абучара.

Питання про правову природу рішень міжнародних органів та організацій довгий час залишався дискусійним в міжнародному праві (від категоричного невизнання до безумовного визнання). Сьогодні в науці міжнародного права переважно виходять з того, що рішення міжнародних органів та організацій є допоміжними, неосновними джерелами міжнародного права. Однак в СОТ загальноприйнятою вважається позиція, що рішення органів цієї організації, які дають офіційне тлумачення норм СОТ, є джерелами права СОТ [114, с. 56]. Відповідно до ст. IX:2 Угоди про створення СОТ виняткові повноваження щодо тлумачення положень СОТ належать Конференції міністрів і Генеральній раді СОТ. Такі рішення приймаються більшістю в три чверті голосів членів СОТ. Тлумачення, які дають дані органи, прийнято розглядати як офіційне тлумачення норм СОТ [150, с. 803]. Відповідно такі рішення створюють права та обов'язки для членів СОТ і є обов'язковими для виконання. Решта рішення органів СОТ формально не є юридично обов'язковими для виконання, однак, як правило, групи експертів і Апеляційний орган слідують цим рішенням. Так, у справі *India – Quantitative Restrictions*, група експертів зазначила, що оскільки комітет по балансу платежів вже розглянув це питання, вони підуть його рішенням [171].

Таким чином, право СОТ являє собою досить розвинену і складну ієрархічно вибудовану систему норм. З одного боку, це цілком самодостатня система, побудована на угодах СОТ, а також рішеннях груп експертів, Органу

з апеляції та інших органів цієї організації, які шляхом тлумачення і застосування розвивають і удосконалюють цю систему.

По суті, система ГАТТ / СОТ стосується лібералізації торгівлі. Її поява відбулася незабаром після закінчення Другої світової війни в рамках більш широких зусиль по формалізації міждержавного співробітництва з розвитку ринку під час холодної війни. ГАТТ було досягнуто в контексті валютно-фінансової конференції Організації Об'єднаних Націй 1944 року в Бреттон-Вудсі, штат Нью-Гемпшир (США), а також інституцій Бреттон-Вудської системи – Міжнародного валютного фонду та Міжнародного банку реконструкції та розвитку (широко відомих як Всесвітній банк). У цьому сенсі, спрямованість на лібералізацію ринку та торгівлі є сутнісною і системною, в той час як всі інші політичні цілі продиктовані зовнішніми міркуваннями.

В рамках режиму ГАТТ основним засобом для врахування інших цілей політики – в тому числі охорона навколишнього середовища – була *стаття XX ГАТТ*. Це положення містить загальні виключення з зобов'язань ГАТТ / СОТ, що, в разі їх застосування, може виправдати відступлення з боку членів СОТ. Підстави для відступу в цілях охорони навколишнього середовища є: стаття XX (b) щодо заходів, необхідних для захисту життя або здоров'я людини, тварин і рослин; і стаття XX (g) – заходів щодо збереження невідновлюваних природних ресурсів [109, с. 489].

Угода про застосування санітарних та фітосанітарних заходів додатково розглядає взаємозв'язок між торговими зобов'язаннями СОТ і цілями захисту навколишнього середовища. Вона визнає, що держави-члени СОТ мають право вживати санітарні та фітосанітарні заходи, необхідні для захисту життя чи здоров'я людей, тварин або рослин, за умови, що такі заходи не суперечать положенням цієї Угоди (п. 1 ст. 2). У той же час держави-члени СОТ повинні забезпечити, щоб заходи, які ними вживаються, не створювали свавільної або не виправданої дискримінації між державами-членами, в яких існують ідентичні чи аналогічні умови, включаючи їх власну територію і територію інших членів, а також не служили прихованим обмеженням

міжнародної торгівлі. Крім того, держава, яка вживає заходи, що узгоджуються з міжнародними стандартами чи рекомендаціями, необхідними для захисту життя чи здоров'я людей, тварин або рослин і не суперечать відповідним положенням цієї Угоди та ГАТТ 1994, повинна забезпечити відповідне наукове обґрунтування таких торгових обмежувальних заходів (статті 3.2 і 3.3). Проте Угода дає свободу дій членам СОТ вжити заходів, що пропонують більш високу ступінь захисту, ніж передбачені міжнародними стандартами. Іншими словами, держави-члени СОТ можуть визначити рівень ризику, який вони готові на себе взяти.

Іншим важливим договором системи СОТ, що передбачає заходи з широкого спектру політичних цілей, є *Угода про технічні бар'єри в торгівлі (ТБТ)*. Загальне зобов'язання відповідно до Угоди про технічні бар'єри в торгівлі полягає в тому, що технічні регламенти, прийняті державами-членами СОТ, не можуть бути надмірно обмежувальними, застосовуватися дискримінаційно чи іншим чином використовуватися неправильно. Угода по технічні бар'єри в торгівлі не передбачають підстав для відступу від торгових правил в тому сенсі, як це робить стаття XX ГАТТ, проте вона допускає, що перелік законних цілей, що дозволяють члену СОТ відступити від вимог технічного регулювання, не є вичерпним (ст. 2.2.). В одному з пунктів преамбули підкреслюється, що члени СОТ зберігають свої права щодо охорони навколишнього середовища. Більш того, Угода про технічні бар'єри в торгівлі систематично посилається на Угоду про застосування санітарних та фітосанітарних заходів щодо заходів, які більш адекватно підпадають під дію останньої. У зв'язку з цим Габріель Марсо вважає, що Угода про технічні бар'єри в торгівлі потенційно може бути більш зручною, ніж стаття XX ГАТТ [195, с. 311].

Ще однією угодою системи СОТ, яка містить положення про охорону навколишнього середовища, є *Угода про субсидії та компенсаційні заходи*, яка допускає субсидії, що безпосередньо пов'язані зі створення більш екологічно чистих, в порівнянні з існуючими, промислових об'єктів. Крім того,

відповідно до статті 8 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, урядові субсидії, наприклад, досліджень щодо заохочення і розвитку відновлюваних джерел енергії, можуть бути допустимими за певних умов, поки вони не є заходами протекціонізму під прикриттям «енвайронменталізму». Проте застосування стаття 8 минуло в 1999 році, а новий список допустимих субсидій так і не був погоджений.

Отже, визначаючи нормативні рамки міжнародної торгівлі, право СОТ виступає як центральна ланка міжнародного торгового права. За допомогою права СОТ – через систему принципів, норм, угод – частина внутрішньодержавної компетенції (в тому що стосується, наприклад, тарифних і нетарифних режимів імпорту) ставиться під міжнародно-правове регулювання в рамках міжнародної торгової системи. Право СОТ своїм головним результатом, ефектом і метою має зниження адміністративних / економічних кордонів держав на шляху товарів та послуг. Через право СОТ відбувається універсалізація міжнародного торгового права і уніфікація систем внутрішнього права держав-учасників СОТ. Тепер внутрішнє право має “підлаштовуватися” під норми права СОТ (міжнародного торгового права). Можна говорити про примат права СОТ над дотриманням національного законодавства.

Як зазначає В. М. Шумілов, «Поява спочатку ГАТТ (Генеральна угода з тарифів і торгівлі), а потім і Світової організації торгівлі (СОТ) знаменувало собою – і завершило – процес переходу держав з двостороннього на багатостороннє регулювання міжнародної торгівлі. В системі СОТ пріоритет в способах і методах захисту національних інтересів відданий виключно багатостороннім правилам (а не одностороннім або вузькогруповим діям держав)» [103, с. 91].

Слід очікувати, що в сферу регулювання СОТ рано чи пізно будуть включені в зв'язку з міжнародною торгівлею такі питання, як правила конкуренції, екологічні та соціальні / трудові стандарти. За висловом

В.М. Шумілова, по суті, СОТ перетворюється в свого роду світове “міністерство торгівлі” [103, с. 93].

Норми “права СОТ” мають більшу точність і правову силу, ніж норми колишнього ГАТТ. Однак досягнуті в СОТ рівень і глибина регулювання багатьох питань вже не здаються задовільними. Тому немає сумнівів, що переважна частина пакету права СОТ буде переглянута, скоригована і доповнена.

Право СОТ – ієрархічно: в нього закладені принципи вирішення можливих колізій між окремими угодами права СОТ. Так, в разі колізії Угоди про заснування СОТ (стаття XVI, п. 3) з нормою ГАТТ пріоритет віддається нормі ГАТТ. Іншими словами, текст ГАТТ співвідноситься з правом СОТ, як *lex specialis* з *lex generalis*. У випадку колізії між нормою ГАТТ і нормою іншого багатосторонньої торгівельної угоди верховенство матиме остання.

В рамках СОТ спостерігається не тільки уніфікація, а й певна диференціація міжнародно-правових режимів. Більшість багатосторонніх угод з пакета права СОТ повністю інтегровані в СОТ і є обов’язковими для всіх її членів (п. 2 ст. II Угоди про заснування СОТ). Але чотири угоди (багатосторонні угоди з обмеженим числом учасників) лише частково інтегровані в систему СОТ, оскільки створюють права та обов’язки тільки для членів, які взяли ці угоди (п. 3 ст. II). Таким чином, поряд із загальним режимом всередині правопорядку СОТ, з’явився спеціальний міжнародно-правовий режим цих чотирьох угод. Отже, в окремих сферах у рамках права СОТ використовується особливий – спеціальний – набір методів регулювання, наприклад метод потоварного або посекторального регулювання товарних ринків.

Диференціація міжнародно-правового режиму в рамках СОТ торкнулася не тільки предметного, але і суб’єктного складу. Йдеться про те, що право СОТ фактично і юридично закріпило преференційний правовий статус для країн, що розвиваються, і в цьому сенсі воно йде попереду в

створенні і розвитку комплексного міжнародно-правового інституту “права економічного розвитку”.

Отже, розвиток права СОТ знаходиться на передньому краї того шляху, яким треба буде пройти міжнародним правом в цілому. Право СОТ вплетено в глобальну правову систему і є тим її компонентом, що найбільш активно розвивається.

У зв'язку з зазначеним, можна зробити висновок, що багатостороння торгова система СОТ, крім основних цілей лібералізації торгівлі, служить також і досягненню інших, неосновних, цілей – таких як охорона навколишнього середовища, залишаючи для держав-членів СОТ необхідний політичний простір для проведення більш широкого кола політичних цілей, в тому числі тих, які пов'язані з енергетикою та охороною навколишнього середовища.

Зростання інтересу до енергетики у Світовій організації торгівлі викликано рядом факторів. Перш за все, останнім часом до цієї організації приєдналися кілька країн, які є великими гравцями світового ринку енергоносіїв (Саудівська Аравія – 2005 р., Україна – 2008 р., Росія – 2012 р., Казахстан – 2015 р.), ведуть переговори по приєднанню Алжир, Іран, Ірак, Лівія. Крім того, стали загострюватися конфлікти, пов'язані із зростанням потреби в енергоносіях, посиленням конкуренції в енергетиці, практикою обмеження експорту і забезпеченням енергетичної безпеки. У багатьох країнах відбувається зниження ролі держави в енергетичній сфері та підвищення ролі приватних компаній, в тому числі міжнародних. Все це збільшує потребу в упорядкуванні правил світової торгівлі, пов'язаних з енергетикою.

І, звичайно, важливим фактором є усвідомлення світовою спільнотою загрозливих масштабів деградації глобального навколишнього середовища і зміни клімату. Для вирішення цих проблем, зокрема, переходу до відновлюваних джерел енергії та підвищення енергоефективності, потрібні термінові заходи з використанням різних інструментів, у тому числі торгових.

Нові виклики для міжнародної торгової системи пов'язані і з розвитком таких нових видів енергії, як біопаливо.

Хоча в СОТ немає спеціальної угоди з енергетики, до енергетичних товарів і послуг застосовуються такі ж норми СОТ, як і до інших товарів і послуг, в тому числі принципи недискримінації, доступу на ринок і положення таких базових угод СОТ, як Генеральна угода з тарифів і торгівлі, Генеральна угода про торгівлю послугами, Угода про субсидії та компенсаційні заходи, Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності.

Спірні випадки, пов'язані з торгівлею енергією, так само як і з торгівлею в інших секторах, можуть бути розглянуті в Органі СОТ з вирішення спорів. Так, один з перших спорів СОТ був пов'язаний з позовом Венесуели і Бразилії, які постраждали від введення нових технічних норм в США і подальшого зниження експорту бензину в цю країну (*United States – Standards for Reformulated and Conventional Gasoline, DS2*). Крім того, з енергетичних питань останнім часом спостерігався ряд нових конфліктів, в яких сторони апелювали до правил СОТ: позов Японії проти Канади щодо заходів стимулювання розвитку відновлюваної енергії (*Canada – Certain Measures Affecting the Renewable Energy Generation Sector, DS412*), США проти Китаю по заходах підтримки вітрової енергетики (*China – Measures concerning wind power equipment, DS419*).

Питання, пов'язані з енергетикою, обговорюються і на переговорах раунду Доха. Так, ця тема звучить в обговореннях щодо зняття тарифних і нетарифних бар'єрів у торгівлі екологічними товарами та послугами, щодо торгівлі послугами, щодо сільського господарства.

Однак, як вважають фахівці, в цілому регулювання цієї важливої галузі – як в СОТ, так і в системі міжнародних організацій – сильно фрагментоване, не відповідає вимогам часу і необхідності вирішення економічних і екологічних проблем людства, не забезпечуючи загального правового режиму енергетичної торгівлі і, таким чином, не сприяє глобальній енергетичній безпеці. Крім того, більш скоординована система глобального управління

енергетичною торгівлею, на нашу думку, сприятиме керованості і передбачуваності енергетичних потоків, дозволяючи уникати непотрібних судових суперечок, – все це вимагає ретельної оцінки елементів і механізмів нинішнього глобального режиму управління торгівлею енергією.

Для заповнення прогалин все частіше обговорюється ідея підготовки до СОТ нової угоди – угоди про стійку енергетику (угода). Експерти Інституту всесвітньої торгівлі (Берн) вважають, що в майбутній угоді повинні бути відображені наступні моменти [151]:

- Енергетика повинна розглядатися як інтегрований сектор, і угода має регулювати як товари, так і послуги в енергетичному секторі.

При цьому потрібна нова класифікація енергетичних послуг. Крім того, угода повинна охоплювати як викопні, так і відновлювані джерела енергії, включаючи нафту, газ, вугілля, біомасу, електрику, атомну енергію, сонячну і вітрову енергію, енергію припливів і відливів, а також біопаливо. Всі ці види енергії повинні регулюватися одними і тими ж нормами. Необхідно також визначити правила конкуренції та державних закупівель.

- Необхідно уточнити правила субсидування.

Проблеми усунення неефективних субсидій зараз широко обговорюються в світі, зокрема, в зв'язку з процесом зі сталого розвитку «Ріо+20» і пошуком шляхів переходу до «зеленої» економіки. Повинно бути проведено відмінність між субсидіями на відновлювані і невідновлювані джерела енергії, особливо з огляду на їх різний внесок в процес зміни клімату. В даний час в світі на субсидії на викопне паливо витрачаються величезні гроші, в той час як підтримка відновлюваних джерел енергії набагато скромніша. Більш того, заходи щодо отримання субсидій виробництва відновлюваної енергії можуть бути оскаржені на основі правил СОТ. Ця диспропорція в рівнях підтримки різних видів енергії, що чинять різний вплив на стан навколишнього середовища, повинна бути усунена в новій угоді зі сталої енергетики. Крім того, в рамках угоди повинні бути розроблені правила для торгівлі викидами парникових газів.

- Повинна бути вирішена проблема обмежень у виробництві та експорті енергії.

Це пов'язано, зокрема, з таким складним питанням, як діяльність Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК). Все більше число членів ОПЕК стає членами СОТ.

У преамбулі Маракешської угоди про створення Світової організації торгівлі відзначається, що розширення виробництва і торгівлі товарами та послугами слід заохочувати таким чином, щоб оптимально використовувати світові ресурси. У той же час визнання суверенітету країни над своїми природними ресурсами є одним з основоположних принципів міжнародного права. З огляду на це, існують різні точки зору на те, чи суперечить діяльність ОПЕК і контроль виробництва правилам СОТ. США вважають, що діяльність ОПЕК суперечить духу і цілям ГАТТ, тоді як країни-члени ОПЕК вважають, що існування подібних організацій правомірно на підставі Хартії економічних прав і обов'язків держав (не є юридично обов'язковим документом). На думку більшості західних країн, організації виробників не можуть бути незаконними, однак окремі їх дії – можуть. У будь-якому випадку, головною проблемою є відповідність контролю за виробництвом енергоносіїв нормам СОТ.

- Торговий режим повинен бути узгоджений з режимом в області зміни клімату.

Тут мова йде, перш за все, про виконання Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату (РКЗК), прийнятої на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро в 1992 р., і Кіотського протоколу до неї. Мета конвенції полягає в стабілізації викидів парникових газів, що сприяють глобальній зміні клімату. Конвенцію підписали 190 країн, переважна більшість з яких є членами СОТ. Хоча ні РКЗК, ні Кіотський протокол не містять положень, що стосуються торгівлі, для виконання зобов'язань за ними країни вживають заходів, які вчиняють той чи інший вплив на торгівлю. Більш того, вдосконалення правил СОТ могло б сприяти ефективному виконанню РКЗК.

Зокрема, необхідно «озеленення» державних закупівель для стимулювання виробництва енергетичних товарів і послуг, що відповідають принципам сталого розвитку. Однак для цього додатково потрібно вдосконалити Угоду СОТ про державні закупки.

Експерти Міжнародного центру з торгівлі та сталого розвитку (МЦТУР) вважають, що угода, пов'язана з регулюванням торгівлі енергією, може бути підготовлено в одному з наступних трьох форматів [182, с. 9]:

- 1) за типом необов'язкової для всіх членів СОТ Угоди з інформаційних технологій (УІТ);
- 2) за типом необов'язкової для всіх членів СОТ Угоди про державні закупки (УДЗ);
- 3) угода буде розроблена за межами СОТ, а потім включена в систему СОТ.

УІТ є виключно механізмом зниження тарифів. Хоча ця Угода передбачає розгляд нетарифних бар'єрів, щодо них не прийнято жодних юридичних зобов'язань. Щоб стати учасником Угоди, необхідно 1) прийняти зобов'язання за всім списком товарів; 2) всі тарифи повинні бути зведені до нуля; 3) всі інші мита та збори повинні бути фіксовані на нульовій позначці. Угоди по типу УДЗ можуть бути включені в Додаток 4 Угоди про заснування СОТ. Це можна зробити тільки через рішення Міністерської конференції або Генеральної ради, – а, отже, теоретично можуть бути заблоковані будь-яким членом СОТ.

Буде потрібно також визначення взаємозв'язку між новою угодою і існуючими угодами СОТ, в тому числі Домовленістю про правила і процедури вирішення спорів.

Однак ясно, що підготовка угоди зі сталої енергетики – справа не найближчого майбутнього. Мандату на проведення переговорів за цією угодою немає, і зусилля країн-членів СОТ зосереджені зараз на пошуку виходу з кризи нинішнього раунду Доха, переговори щодо якого стикаються з величезними труднощами і невідомо, коли вони завершаться (а скептики

сумніваються, чи завершаться взагалі). Тим часом, міжнародне співтовариство дивиться в майбутнє, за межі раунду Доха. Неформальні консультації з торговими представниками в Женеві про можливі пріоритетних темах нового раунду переговорів СОТ виявили одностайна думка: наступний раунд буде Раундом енергетики.

З моменту укладення в 1947 році Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) потреби в енергії, так само як і ціни на енергоносії різко зросли. Наприклад, ціна за барель сирої нафти становила 20 доларів США в нинішніх цінах [185]. Незважаючи на це, глобальну торговельну угоду для енергетичного сектора як і раніше не прийнято. У зв'язку з цим роль СОТ в забезпеченні традиційної енергетичної безпеки визначається як “випадкова, хоча і не незначна” [188, с. 13], але, з іншого боку, СОТ грає значно серйознішу роль в контексті відновлюваних джерел енергії. З огляду на те, що торгівля відновлюваними джерелами енергії функціонує в загальній системі енергоринку (більшу частину якого задовольняють традиційні джерела енергії, такі як газ і нафта) і, відповідно, загального торговельного режиму (підтримуваного в тому числі шляхом субсидування), щоб стати конкурентними, розвиток і поширення відновлюваних джерел енергії вимагає значної підтримки і стимулювання, які можуть бути забезпечені загальною політикою в сфері відновлюваних джерел енергії, сумісної з правилами в СОТ [257].

Оскільки програми «зеленого тарифу» стикаються з проблемами сумісності з положеннями Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, була запропонована альтернатива системи СОТ [163], яка передбачала створення Зеленого кліматичного фонду ООН в рамках системи РКЗК. Якщо вони не носять явно дискримінаційний характер, будь-яким субсидіям, що надаються Фонду, може бути дозволено повну відмову від правил СОТ.

Створений з метою надання допомоги країнам, що розвиваються, в пом'якшенні наслідків зміни клімату та адаптації до них, Фонд діє швидко і працює на місцях. Цей незалежний екологічний Фонд фінансує пропоновані

країнами, що розвиваються, проекти і забезпечує прозорість управління в ході їх реалізації. Загальне керівництво діяльністю Фонду покладено на сформовану в 2012 році міжнародну раду директорів, 24 члена якої в рівній мірі представляють розвинені країни.

Кошти надходять в основному з розвинених країн. США взяли на себе зобов'язання виділити на потреби фонду 3 млрд доларів і в березні 2015 року вже зробили перший внесок в розмірі 500 млн доларів. Свій внесок вносять фінансові партнери з приватного бізнесу. Певні кошти надходять від продажу “зелених облігацій”. Як донори виступають і некомерційні організації. Так, Асупен, некомерційна організація, що проголосила своєю метою боротьбу з бідністю, взяла на себе відповідальність за здійснення проекту в Східній Африці.

На підтримку можуть розраховувати країни, що розвиваються, які підписали Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату. Пріоритетними є проекти, в ході яких надається допомога громадам, які найбільше постраждали від наслідків зміни клімату. За словами засновника організації Асупен інвестиційного банкіра Жаклін Новограц, реалізовані Зеленим кліматичним фондом проекти – це “проекти побудови світу, в якому всі ми зберігаємо гідність і який є воістину стійким”⁶.

Фінансування енергетичної безпеки має здійснюватися також шляхом контролю викидів парникових газів. Як вважає Джозеф Стігліц, нездатність оштрафувати за викиди вуглецю розцінюється як “прихована субсидія» [112, с. 302]. Атмосфера в межах кордону держави є її ресурс, щодо якої вона має право власності. Держава зобов'язана здійснювати різні ініціативи щодо її захисту, в тому числі контроль викидів парникових газів і пов'язаних з ними штрафів. Будь-яка нездатність зробити це може розглядатися як “фінансове сприяння” у відповідності зі статтею 1.1 (а) (1) (II) Угоди про субсидії та

⁶ Див. детальніше: Глобальные экологические проблемы // Международный научно-популярный журнал Icarus&Daedalus (системный анализ: проблемы и решения). – 2017. – Вип. 3. – С. 18-24.

компенсаційні заходи. Дохід від таких негативних субсидій може фінансувати перехід на відновлювані джерела енергії. Навіть якщо така бездіяльність не вважається субсидією в рамках Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, національні уряди можуть побічно добитися контролю викидів парникових газів шляхом перерозподілу ресурсів від викопних видів субсидій на адресу програм з розвитку технологій використання відновлюваних джерел енергії. Про потенціал такого перерозподілу можна судити за масштабом субсидій розробки та освоєння викопного палива, світовий розмір яких склав 1,9 трлн доларів США в 2011 році [153].

Колишній генеральний директор СОТ Паскаль Ламі визнав потенціал для такого кроку, коли він проголосив реформування субсидування викопного палива і торгових аспектів, пов'язаних з відновлюваною енергією, як найбільш важливих, але поки ще недостатньо розроблених питань в рамках СОТ [152]. Дейл Ендрю з Організації економічного співробітництва та розвитку також вказує на те, що повна оплата викопних видів палива неминуче створить конкурентне поле для відновлюваних джерел енергії і сприятиме енергетичній безпеці [152]. У зв'язку з цим, угода в енергетичному секторі може заповнити прогалину в системі СОТ і допомогти забезпечити глобальну енергетичну доступність.

Основні перешкоди до розширення масштабів діяльності і поширення відновлюваних джерел енергії відносяться до інфраструктурних витрат, які роблять виробництво енергії неконкурентоспроможним у порівнянні з виробництвом енергії на основі традиційних джерел енергії. Цей бар'єр, безумовно, посилюється давньою системою субсидування традиційних джерел енергії. Більш того, субсидії традиційних джерел енергії – в розмірі до 90 % від енергетичних субсидій, які, до речі, негативно впливають на екосистему, – фактично допустимі в рамках системи СОТ. Можна припустити, що енергетичні субсидії будуть предметом судового розгляду в СОТ, враховуючи, що ці заходи досить популярні між державами, а також те, що попит на традиційні джерела енергії існує в значній мірі внаслідок такого субсидування.

Наприклад, якщо було б менше субсидування традиційних джерел енергії, відновлювані джерела енергії, можливо, були б більш конкурентоспроможними і, отже, більш життєздатними. З іншого боку, це могло б позбавити більшу частину населення доступу до доступних джерел енергії і позначилося б на рівні життя.

На наш погляд, основні перешкоди до поширення використання відновлюваних джерел енергії не є нормативними / інституційними самі по собі. Швидше, вони є економічними. Єдиною системною “перешкодою”, що передбачається СОТ, є вимога, щоб під заходами, що застосовуються, не ховалася політика протекціонізму. Система СОТ може пристосувати сумлінні недискримінаційні заходи, які сприяють розширенню застосування відновлюваних джерел енергії. Зрештою, система СОТ допускає застосування субсидій традиційних джерел енергії, які, звичайно, не ґрунтується на загальних винятках з правил СОТ. Проте, система СОТ є значно гнучкою по відношенню до зовнішніх факторів, таких як цілі охорони навколишнього середовища, подальша лібералізація торгівлі залишається головним завданням системи СОТ. З іншого боку, лібералізація торгівлі все частіше обумовлена цілями охорони навколишнього середовища.

Варто визнати, що застосування існуючих положення системи СОТ для узгодження заходів, спрямованих на стимулювання використання відновлюваних джерел енергії, малозастосовне для їх заохочення. У зв’язку з цим більш вагомими виглядають аргументи на користь розробки та прийняття окремої спеціальної угоди. Проте, така угода може містити роз’яснення чи навіть повторювати правове регулювання існуючої нормативної бази. Альтернативним варіантом може бути прийняття Конференцією міністрів СОТ керівництва, що б містило керівні принципи в рамках існуючого правового регулювання. Таке керівництво може містити ілюстративну таблицю з прикладами заходів сприяння використання відновлюваних джерел енергії та їх кваліфікації як відповідних вимогам СОТ або таких, що їм суперечать [158, с. 41].

У той же час, Л. Нельсен в якості вирішення запропонував прийняття угоди, яка охоплювала б тільки ті субсидії в Угоді про субсидії та компенсаційні заходи, які підтримують використання відновлюваних джерел енергії і екологічно чисті технології [201, с. 151]. На думку Л. Нельсена, така домовленість, «природно, повинна включати в себе обмеження розміру субсидії таким чином, щоб ціни не вийшли б занадто перекрученими, але певне мінімальне субсидування може бути дозволено. Ці субсидії не можуть бути пов'язані з несумісними з правилами СОТ вимогами місцевого контенту або заходами імпортозаміщення – таким чином зелені тарифи не розглядалися б як заперечні субсидії за умови, що вони надаються в рівній мірі екологічно чистим технологіям незалежно від того, де вони виробляються» [201, с. 151].

Отже, на нашу думку, перешкоди на шляху просування відновлюваних джерел енергії обумовлені не стільки існуючими нормативними рамками багатосторонньої торговельної системи, скільки впливають з економіки, що лежить в основі енергії.

3.2. Нормативи права СОТ щодо регулювання ринку торгівлі обладнанням для виробництва енергії з відновлюваних джерел

Як зазначалося, лівова частка світового споживання енергії припадає на викопні види палива. Диверсифікація джерел глобального енергопостачання, спрямована на більш широке використання відновлюваних джерел енергії, може мати значні геоекономічні та геостратегічні наслідки [178, с. 4-26; 158, с. 11-18], зокрема: скорочення викидів парникових газів до рівня, який міг би запобігти більш дорогим збиткам в майбутньому; збереження екосистем нашої планети, захист добробуту людини, популяції рослин і тварин; підвищення енергетичної безпеки держав і груп держав, які є чистими імпортерами енергії; становлення міжнародних відносин, що менше залежні від енергетичних факторів. Торгівля може відігравати вирішальну роль в цьому контексті, враховуючи, що торговельна політика може бути спрямована на заохочення і підтримку відновлюваних технологій. Проте, така

політика також викликала більшу кількість суперечок в рамках СОТ. Можна стверджувати, що, отже, є необхідність вивчити правила СОТ і працювати в напрямку усунення будь-яких системних “перешкод” для розширення масштабів використання відновлюваних джерел енергії.

Деякі заходи, такі як зелений тариф для використання відновлюваних джерел енергії, ставали предметом спору в СОТ з питання їх узгодженості з субсидіями і заходами відповідно до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, а також національними зобов’язаннями в рамках Генеральної угоди з тарифів і торгівлі та Угоди про пов’язані з торгівлею інвестиційні заходи. У зв’язку з цим виникає питання, чи є СОТ, як “орган, який зосереджений на результатах переговорів” [264], ефективним механізмом для вирішення суперечок, які можуть виникнути у зв’язку з використанням відновлюваних джерел енергії?

Незважаючи на протиріччя, в останні роки спостерігається збільшення субсидій, спрямованих на стимулювання використання відновлюваних джерел енергії. Глобальні показники субсидій в секторі відновлюваних джерел енергії зросла з 39 млрд доларів США в 2007 році до 66 млрд доларів США до 2010 р. [255, с. 6] Хоча це зростання є позитивним знаком, ці цифри тьмяніють у порівнянні з жахливими розмірами субсидій на викопні види палива. У той же час частка відновлюваних джерел енергії неухильно зростає, зокрема завдяки підтримці використання чистих технологій. Так, згідно з позитивними прогнозами, електроенергія, що генерується вітровими станціями, повинна стати конкурентоспроможною до 2020 року в ЄС і до 2030 року в Китаї, дозволивши зробити обсяги енергії, одержувані при спалюванні 3,4 млрд тон вуглеводневої палива [255, с. 6].

В умовах фрагментарного регулювання використання відновлюваних джерел енергії, СОТ відіграє важливу роль, оскільки відповідно до правил СОТ може бути змінена політика в сторону переходу до сприяння використанню відновлюваних джерел енергії. СОТ є одним з небагатьох дійсно ефективних багатосторонніх інститутів, здатних дієво реалізовувати

свій правовий мандат завдяки ефективній системі вирішення спорів. Крім того, енергію не можна порівняти з торгівлею іншими товарами: вона гостро необхідна і є джерелом великої геополітичної напруженості і загрози безпеці. Динаміка міжнародної торгової системи, в якій здійснює свою діяльність СОТ, допомагає в значній мірі Організації вирішити це важливе політичне питання. Міжнародна торгівля займає центральне місце в системі глобального управління енергетикою, в зв'язку з чим вона має широкі в усіх напрямках наслідки для глобальної енергетичної безпеки та управління.

Торгівля в області відновлюваної енергії охоплює як виробництво, так і передачу технологій і, отже, включає в себе регулювання як товарів, так і послуг [194]. Технологічні вимоги енергетичного сектора також відводять життєво важливе значення питанням інтелектуальної власності, які є складовою частиною системи СОТ відповідно до Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС). Таким чином, інституціональний механізм СОТ має велику роль в забезпеченні глобального управління екологічно чистої енергетикою.

Незважаючи на те, що галузь виробництва обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел з'явилася не так давно, саме устаткування як товар уже починаючи з початку 21 століття стало предметом міжнародної торгівлі, а світовий ринок обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел в грошовому вираженні безперервно зростає донині. Не варто забувати і про те, що в багатьох країнах галузь виробництва обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел з самого початку її існування посилено підтримується державою, в першу чергу, через високу технологічність цього обладнання, розробка і виробництво якого вимагає колосальних грошових вкладень і інших заходів підтримки.

Однак не варто забувати про те, що, як тільки обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел стає предметом торгівлі в рамках багатосторонньої торговельної системи, тут же вступають в дію різноманітні угоди між країнами, створені з різними цілями, але незмінно контролюючі

широке коло аспектів виробництва і продажу обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел. Більш того, коли мова заходить про Світову організацію торгівлі, головною метою якої є лібералізація торгівлі по всьому світу, подальший розвиток галузі торгівлі обладнанням для виробництва енергії з відновлюваних джерел не цілком визначено, тому що угоди, прийняті в рамках цієї організації, можуть ставити під сумнів правомірність застосування тих чи інших заходів підтримки галузі з боку держави.

З кожним роком попит на енергію в світі зростає, особливо в країнах, що розвиваються, тому що саме вони є основним джерелом зростання чисельного населення Землі, а також відрізняються високими темпами зростання економічного розвитку, що сприяє зростанню енергоспоживання в світі. У разі якщо традиційні джерела енергії, такі як нафта, природний газ, вугілля, продовжать служити основним паливом для енерговиробництва в більшості країн, що розвиваються, викид шкідливих газів в атмосферу буде посилюватися, що лише збільшить шкоду від зміни клімату.

Відновлювана енергетика в даному випадку є одним із способів зведення до мінімуму наслідків зміни клімату на планеті. Більш того, недавні дослідження в галузі відновлюваної енергетики показали, що виробнича вартість обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел за останні 20 років знизилася в середньому на 70%. Тому для найменш розвинених країн, що відрізняються від країн з більш високим доходом вкрай низьким енергоспоживанням через нерозвиненість інфраструктури, установка малих систем енергодобичі з виробництва енергії з відновлюваних джерел є і способом забезпечення населення необхідними для існування умовами, підвищуючи, тим самим, рівень життя і сприяючи економічному розвитку.

У багатьох доповідях спеціалізованих установ ООН, задіяних в роботі з досягнення Цілей розвитку тисячоліття, йдеться про важливу роль міжнародної торгівлі як акселератора інновацій і зниження вартості виробництва «зелених технологій». Однак думки наукових кіл з цього приводу розділилися. Так, існує оптимістичний прогноз, згідно з яким середні витрати

на виробництво одиниці продукції в галузі відновлюваної енергетики з часом будуть зменшуватися через нарощування досвіду у відповідному виробництві. З іншого боку, частина вчених приділяють увагу субсидування цієї сфери, наголошуючи на тому, що віддача від інвестицій ще довгий час буде вкрай мала.

У теоретичних роботах з торгівлі та її впливу на навколишнє середовище часто зустрічається висновок про те, що посилення участі країн, що розвиваються, в міжнародній торгівлі буде лише сприяти збільшенню шкідливих викидів, тому що розвинені країни, намагаючись уникнути серйозного внутрішнього регулювання, продовжать переносити забруднюючі атмосферу виробництва в країни, що розвиваються. Однак, згідно з останніми дослідженнями Національного бюро економічних досліджень США (NBER), торгівля з країнами, що розвиваються, сприяє розвитку «зеленої економіки».

У випадку з міжнародною торгівлею устаткуванням для відновлюваної енергетики, країни, що розвиваються, виступають як ключові постачальники дешевого обладнання для установки енергосистем в розвинених країнах, що сприяє виробництву і споживанню енергії з відновлюваних джерел. Далі, якщо виробництво «зеленої енергії» стане досить дешевим, країни, що розвиваються, самі почнуть перехід від традиційних джерел енергії до відновлюваних джерел енергії, використовуючи обладнання, вироблене ними самостійно.

Галузь відновлюваної енергетики можна розділити на три частини: підгалузь, що займається розробкою технологій, на основі яких, в свою чергу, інша підгалузь виробляє обладнання, яке потім надходить до третьої групи компаній, що займаються безпосередньо виробництвом самої енергії з відновлюваних джерел. Лідируючими країнами в сфері розробки технологій відновлюваної енергетики є розвинені країни, такі як Німеччина, Японія, Сполучені Штати Америки та Нідерланди, через політику активного патентування інновацій в цій сфері. Варто також відзначити, що серед всіх відновлюваних джерел, найбільшою популярністю за останні 20 років стали

користуватися вітряна і сонячна енергія, володіючи найвищими встановленими потужностями в США, Китаї, Німеччині, Італії, Японії, Іспанії та Індії.

Зростанню сфери виробництва енергії з відновлюваних джерел сприяла державна політика країн, спрямована на підтримку цього виробництва і подальшого споживання енергії.

Розглядаючи цей ринок в рамках міжнародної торгової системи, варто пам'ятати про існування регулюючих механізмів, які, в тому числі, обмежують і протекціонізм з боку держави. Одним словом, між розвитком ринку обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел і торговельною системою існує протиріччя, що полягає, в даному випадку, в обмеженій дії регулюючих механізмів торгової системи.

Виробництво обладнання для видобутку енергії з відновлюваних джерел як галузь в масштабі світової торгівлі з'явилося не так давно. У зв'язку з цим в першу чергу, необхідно визначити, що саме в рамках міжнародної торгової системи розуміється під обладнанням для виробництва енергії з відновлюваних джерел. У термінології багатьох міжнародних організацій (ОЕСР, СОТ та ін.) існує поняття «екологічний товар» (в англ. *Environmental good*), який за визначенням є товаром, що будь-яким чином сприяє підтримці навколишнього середовища.

Варто також відзначити, що різні міжнародні організації в різний час публікували різні за змістом класифікаційні списки екологічних товарів, що, в деякому роді, сприяє невизначеності в процесі оцінки ринку обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел, яке, по суті, відноситься до цих товарів. Основне завдання створення списку екологічних товарів полягає в забезпеченні більш сприятливого тарифного регулювання цих товарів, яке, в свою чергу, могло сприяти економічному розвитку країн.

У 2009 році в рамках Доха раунду переговорів в СОТ група країн, об'єднавшись під загальною назвою «Друзі екологічних товарів», представили до розгляду список товарів, що складається з 153 найменувань з кодами

Гармонізованої системи. Роком пізніше надійшли одноразові запити від Японії та Філіппін з доповненнями до вищезгаданого списку товарів. Документом від 22 березня 2010 року № TN/TE/19 Комітетом з торгівлі та навколишнього середовища в рамках додаткової сесії всі три списки товарів були схвалені [216].

Критерієм відбору зі списку екологічних товарів обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел є класифікація, яка визначає відповідні товари як товари категорії «Відновлювана енергія» (Renewable energy goods). Загальна кількість шестизначних тарифних ліній (кодів ГС), що потрапляють під відповідну класифікацію – 32.

Списки товарів, сформовані країнами-членами СОТ, є частиною підготовки до майбутніх сесій, на яких фіналізуватиметься Угода з екологічних товарів (*Environmental Goods Agreement*). В кінці 2015 року за результатами зборів Комітету з торгівлі та навколишнього середовища було повідомлено про вихід підготовки Угоди з екологічних товарів на фінальну стадію. Також було повідомлено і про завершення переговорів щодо включення певних товарів в список екологічних товарів, до яких в рамках цієї Угоди будуть застосовується знижені тарифні ставки. Однак на момент 2016 роки не було випущено жодного офіційного документа, що підтверджує узгодження подібного списку.

В рамках міжнародної торгової системи подібне обладнання відноситься до так званих «екологічних товарів». Можна зробити висновок про те, що в останні 15 років світовий ринок обладнання розвивався і нарощував свою капіталізацію, що логічно наводить на припущення про існування об'єктивних причин, що сприяли цьому розвитку.

У зв'язку з тим, що список «екологічних товарів» за версією СОТ є «свіжим» і складається з більшої кількості кодів, саме він є найбільш наближеною версією переліку обладнання, який увійде до Угоди з екологічних товарів СОТ, що в перспективі здатне позитивно вплинути на розвиток світового ринку обладнання в цілому.

Станом на 2015 рік країнам, що розвиваються, належить 40 % світового експорту обладнання, хоча ще на початку 21 століття їх частка була менше в два рази⁷.

Звертаючись до історії питання розвитку правового регулювання торгівлі екологічними товарами, варто згадати Міністерську декларацію в рамках дорійські раунду переговорів в СОТ (листопад 2001 р.), а саме Параграф 31, в якому, зокрема, йдеться про «... скасування тарифних і нетарифних бар'єрів по відношенню до екологічних товарів і послуг» [149]. Іншими словами, країни-члени СОТ ще в 2001 році прийняли рішення одним з фокусів майбутньої діяльності в рамках Дохійського раунду здійснити серйозні кроки щодо лібералізації торгівлі «екологічними товарами» з метою підтримки навколишнього середовища і розвитку даної галузі світової торгівлі.

Однак незважаючи на просування в даному питанні, в рамках СОТ все ще існують деякого роду невизначеності, коли мова заходить про енергетичний сектор. Так, наприклад, до цих пір немає достатньо поширеного і конкретного юридичного визначення поняття «енергія», що, по суті, призводить до неточностей у визначенні «торгівлі енергетичними товарами і послугами» в угодах СОТ, таких як ГАТТ і ГАТС, в першу чергу.

Розглядаючи ринок обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел, об'єктом права є саме устаткування, яке може бути розцінене як товар. Тому, в цьому випадку, розглядати варто саме ГАТТ як угоду, що регулює міжнародну торгівлю товарами.

Основні принципи, описані в ГАТТ, знаходять своє відображення і в інших угодах СОТ і застосовні до всіх видів товарів в сьогоденні і в майбутньому, а, значить, можна застосувати й до обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел. Ці принципи, крім іншого, включають в себе

⁷ За даними Intracen : International trade statistics 2001-2017 / International Trade Center. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.intracen.org/itc/market-info-tools/trade-statistics>.

заборону на дискримінацію «схожих товарів», як між імпортованими товарами, так і в разі, коли мова йде про імпортовані і локальні товари. Тут особливу увагу слід приділити поняттю «подібності» двох товарів. У розумінні деяких вчених, диференціальне відношення може застосовуватися по відношенню до товарів навіть за видом енергетичного ресурсу, до якого цей товар має безпосереднє відношення, що у випадку з обладнанням для виробництва енергії з відновлюваних джерел може бути актуальним при вирішенні торгових суперечок.

Більш того, всі положення, що стосуються заходів по обмеженню експорту та імпорту, як у формі тарифу, так і в формі кількісного обмеження, можуть бути застосовані до «екологічних товарів». У той час як кількісні обмеження, наприклад, квоти, регулюються вкрай строго, тарифи можуть застосовуватися більш вільно в рамках певних лімітів. Тому ГАТТ не забороняє встановлення тарифів: так, у статті II йдеться про те, що країни в межах певних лімітів можуть встановлювати тарифи на свій розсуд.

Також варто відзначити, що, згідно зі статтею XX, обмежувальні заходи стосовно експорту та імпорту можуть бути застосовані, навіть якщо вони не відповідають положенням ГАТТ. Це можливо, якщо, згідно з параграфом (b), «заходи не задовольняють вимогам СОТ, але необхідні для захисту людей, тварин і рослин», а також, відповідно до параграфу g), «... відносяться до проблеми виснаження природних ресурсів». В практиці вирішення торговельних спорів до цієї частини угоди зверталися в суперечках, пов'язаних з виснаженням морських ресурсів, зокрема, популяції певного виду риб. Однак з огляду на той факт, що під природними ресурсами можуть розумітися і відновлювані джерела енергії, то, теоретично, країна-член СОТ може вводити обмежувальні заходи щодо експорту та імпорту, апелюючи цими винятками і надаючи, тим самим, вплив на розвиток ринку «екологічних товарів», а значить, і устаткування для виробництва енергії з відновлюваних джерел.

Ще одною угодою, яка може бути застосована до торгівлі обладнанням, є Угода про субсидії та компенсаційні заходи. Як відомо, характер бізнес-заходів, які держава надає енергетичному сектору, вкрай різноманітний. Зокрема, різні види субсидій існують в розрізі рівнів виробничого процесу товару. Так, наприклад, субсидії в сфері наукових досліджень обмежуються не так сильно, як виробничі субсидії. Тому говорячи, наприклад, про зміцнення позицій країн, що розвиваються, на світовому ринку обладнання, стоїть розрізняти ці види субсидій, і до субсидій у сфері досліджень і розробки нових технологій відноситься скоріше як до можливості для розвитку галузі всередині країни, а не як до обмежувальної, або навіть забороненої, міри підтримки торгівлі в рамках СОТ.

Спираючись на думку дослідників даного питання, звернемося до розгляду форм обмеження торгівлі у вигляді тарифу як до найбільш простого у відстеженні інструменту торговельного регулювання. Тарифне регулювання є досить прозорим методом обмеження імпорту і експорту, і, більш того, саме воно є головним питанням переговорів в рамках обговорення Угоди з екологічних товарів, до яких відноситься обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел.

Іншими словами, з точки зору оцінки перспектив розвитку ринку обладнання в рамках міжнародної торгової системи, логічніше розглядати заходи, які з великою ймовірністю в майбутньому стануть більш сприятливими в контексті зниження обмежень на імпорт, що, в результаті, і буде означати наявність передумов до розвитку імпорту (звідси і експорту, а, значить, і ринку в цілому).

Тому однією з можливостей для збільшення обсягів світової торгівлі обладнанням є зниження тарифів, що застосовуються до товарів, які імпортуються. Саме з цією метою в липні 2014 року 14 країн-членів СОТ, включаючи США, Китай, Японію, Європейський Союз, зібралися для початку першого раунду переговорів щодо Угоди з екологічних товарів. Також було оголошено, що в подальшому будь-яка країна-член СОТ може приєднатися до

обговорення цієї Угоди. Країни, які беруть участь в даних переговорах, прийнято називати «Друзями екологічних товарів». Спочатку було прийнято рішення про формування списку «екологічних товарів» на основі вже існуючих списків АТЕС і ОЕСР. Однак уже в 2015 році ряд країн виступили з пропозицією про розширення цього списку. У розширений список увійшли 153 групи товарів, кожній з яких відповідає шестизначний код ГС. Протягом 2015 року до обговорення долучилися Ізраїль, Туреччина та Ісландія.

У липні 2016 року «друзі екологічних товарів» зібралися на чотирнадцятому за рахунком раунді переговорів, де представили один одному останні варіанти списку «екологічних товарів», який повинен увійти в підсумкову Угоду. Однак рішення з приводу його узгодження прийнято не було. Виходить, що на сьогоднішній день немає офіційного підтвердження ні списку «екологічних товарів» за версією «друзів», ні узгодження елімінації існуючих тарифів з будь-яких тарифних ліній Гармонізованої системи. Тому саму Угоду з екологічних товарів на даному етапі можна назвати перспективою розвитку ринку обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел. Також варто відзначити, що Україна як країна-член СОТ не приймає участі в багатосторонніх переговорах щодо Угоди з екологічних товарів, тобто не відноситься, на даний момент, до «Друзів екологічних товарів». У зв'язку з цим вважаємо доцільним приєднання нашої країни до цього процесу.

В умовах відсутності більш-менш конкретних правил торгівлі технологіями відновлюваної енергетики, значний вплив на торгівлю обладнанням для виробництва енергії з відновлюваних джерел здійснює державна політика провідних в даній сфері держав світу – перед усім, США і Китаю.

США є лідером за обсягами експорту обладнання у 2015 році серед розвинених країн, в той час як Китай займає в цьому рейтингу перше місце і, відповідно, лідирує серед країн, що розвиваються. Більш того, за останні 15 років простежується тенденція до постійного нарощування цими країнами

обсягів експорту обладнання від року до року, що, наприклад, може говорити про те, що в майбутньому США і Китай продовжать нарощувати обсяги експорту. Іншими словами, за останні роки в цих країнах сформувалися передумови для подібного розвитку, такі як заходи підтримки з боку держави, які необхідно виявити, а також оцінити їх приналежність до галузі регулювання міжнародними торговими угодами.

Китай як країна, що розвивається, з високою собівартістю енергії налаштований вкрай серйозно щодо пошуку варіантів зниження цієї вартості, причому не остання роль віддається і відновлюваній енергії. Спираючись на дванадцятий П'ятирічний план, уряд Китаю в 2012 році виділив сім стратегічно важливих нових галузей економіки [64]. Однією з семи галузей є «нова енергія», до якої відноситься енергія, що отримується з відновлюваних джерел. Стратегія Китаю спрямована на створення і розвиток «національних лідерів», або компаній, які, по-перше, здатні конкурувати з іноземними компаніями на локальному ринку, і, по-друге, також здатні виробляти товар на експорт.

Цілком логічно, що багато іноземних компаній, що виробляють обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел, стурбовані легітимністю державної підтримки Китаю в рамках міжнародних торгових угод, і, зокрема, угод СОТ [191]. Більш того, непрозорість фінансової складової цієї підтримки не дозволяє визначити, яка допомога за якою програмою здійснюється [128].

Галузеві експерти з США вважають, що частина субсидій, що надходять в галузь виробництва обладнання в Китаї, не афішуються, тобто є прихованими субсидіями, що, на їхню думку, сприяє жорсткій ціновій конкуренції на внутрішньому ринку США і нарощуванню Китаєм частки ринку в США, причому вельми нечесним, з точки зору угод СОТ, способом [119].

До інших видів підтримки галузі виробництва обладнання в Китаї можна віднести податкові програми, механізми ціноутворення і різного роду

винагороди. Так, наприклад, раніше в галузі було зменшено податок на прибуток організації, збільшено фінансування державних наукових програм розробки нових технологій, а також інших програм, пов'язаних з галуззю [119].

Логічно припустити, що подібна підтримка галузі з боку держави, що багато в чому пояснює нарощування обсягів експорту обладнання Китаєм, повинна викликати ряд питань з боку торгових партнерів в рамках СОТ, які, в разі застосування крайніх заходів, мають привести до торгового спору. Тому досить дивним є той факт, що на сьогоднішній день по відношенню до Китаю в рамках СОТ було ініційовано тільки два спору, предметом яких є «екологічні товари», причому в обох позивачем виступають США. Варто відзначити, що в відношенні до США число ініційованих суперечок, що стосуються торгівлі обладнанням для виробництва енергії з відновлюваних джерел, також мале, і позивачем, в свою чергу, за ним виступає Китай. Тобто два найбільших гравця на міжнародному ринку обладнання намагаються вести цивілізований діалог і протистояти нечесній поведінці з боку опонента за допомогою апарату вирішення спорів СОТ, що, можливо, говорить про досить ефективний підхід Організації до протидії порушенням Угод СОТ.

У 2010 році розслідування Торгового Представництва Сполучених Штатів Америки послужило підставою для ініціювання торгового спору № DS419, що охоплює набір заходів державної підтримки Китаю в галузі технологій вітряної енергії [121]. У 2011 році США провели консультації з представниками Китаю, в ході яких основна увага з боку позивача приділялася субсидування цієї галузі. Представники Сполучених Штатів наполягали на тому, що субсидії, що надаються виробникам вітряних турбін в рамках програми «Спеціалізованого фонду», є забороненими згідно зі статтею 3 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи. За результатами консультацій Китай формально анулював юридичну підставу існування цієї програми.

У 2012 році країни помінялися місцями. 25 травня 2012 року Китай запросив початок консультацій з представниками США щодо результатів ряду

розслідувань по компенсаційним митам, що запроваджувалися США в період з 2007 р. по 2012 р. Об'єктом цих розслідувань, зокрема, з'явилися сонячні панелі і вітряні турбіни, які стосуються устаткування для виробництва енергії з відновлюваних джерел. Основна претензія з боку Китаю полягала в тому, що, на думку представників країни, орган, який проводив дані розслідування в США, неправильно визначив або ж не мав достатньої доказової бази для визначення державних корпорацій як «публічних органів», що призвело до неправомірного застосування компенсаційних мит з боку США до імпортованих товарів з Китаю згідно зі статтею 1.1 Пункт (а) (1) Угоди про субсидії та компенсаційні заходи [241].

Згідно зі звітом групи експертів, факт юридичного правоволодіння організації державою не обов'язково означає, що вона є «публічним органом». Тому група експертів визнала неможливим підтвердити правильність застосовуваного підходу США в 12 з 17 розслідувань по компенсаційним митам щодо Китаю.

Група експертів також постановила, що в 7 розслідуваннях з 12 Міністерство торгівлі США необґрунтовано порахувало, що доступ до субсидій, що розглядаються в рамках цих розслідувань, обмежений рамками певних територій відповідно до статті 2.2 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи.

Що стосується товарів, до яких, за рішенням спеціальної групи експертів, Міністерство торгівлі США неправомірно застосувало компенсаційні мита, Сполучені Штати зобов'язали усунути дані мита в термін до 1 квітня 2016 року. Офіційним звітом від 15 квітня 2016 року сторони спору повідомили орган вирішення спорів про виконання раніше викладених приписів.

Проаналізувавши торговельні спори за участю Китаю та США, можна зробити висновок про існування в цих країнах заходів державної підтримки, яка, згідно з Угодами СОТ, може при певних умовах приводити до нечесної боротьби на міжнародному ринку. Однак варто зазначити, що країни,

незважаючи на можливе виникнення подібних розглядів в рамках СОТ, все ж йдуть шляхом надання державної підтримки виробникам в цій галузі. Можна припустити, що, в даному випадку, країни мотивовані усвідомленням наявності періоду часу, протягом якого такі заходи будуть продовжувати існувати, поки вони офіційно не будуть визнані забороненими відповідно до Угод СОТ. Іншими словами, буде існувати проміжок часу, в якому можна постаратися поліпшити конкурентоспроможність товарів локального виробництва на міжнародному ринку навіть за допомогою заходів підтримки, які можуть бути кваліфіковані як такі, що неправомірно застосовуються, країнами в рамках Угод СОТ.

Крім заходів державної підтримки Китаю і торговельних суперечок, предметом яких вони з'явилися, також варто розглянути і політику Сполучених Штатів щодо галузі виробництва обладнання, тому що вона є ілюстрацією дещо іншого підходу.

Для початку важливо відзначити, що, на відміну від Китаю, США не дає цій галузі пріоритете такого рівня і особливо не виділяє її серед інших галузей виробництва, що вже наводить на думку про інший підхід до здійснення державної підтримки. Крім цього, державне фінансування галузі нестабільно через необхідність узгодження бюджетів окремих штатів і розподілів коштів між ними, що іноді є досить довгим процесом, що гальмує субсидування галузі [251, с. 112, 114]. Свій внесок в процес робить і прихильність більшості інвесторів до низької ризиковості активів, що не властиве галузі високотехнологічного обладнання для малорозвинених в використанні відновлюваних джерел енергії.

Однак, повертаючись до державних заходів підтримки в США, варто виділити гарантії за позиками, що надаються державою, як міра підтримки програм розвитку галузі виробництва обладнання, а також виробництва енергії з відновлюваних джерел і її подальшого споживання. У 2011 році американська компанія Соліндра (*Solyndra*), що спеціалізується на виробництві сонячної енергії, збанкрутувала, володіючи при цьому майже

мільйонною одноразовою гарантією по позиці від уряду, яка була видана їй за згодою Міністра енергетики США [56]. Більш того, сумарний борг компанії на момент визнання банкрутства становив майже 527 млн. доларів США [251, с. 114]. Після цієї події в Штатах з'явилася думка про те, що гарантії по позиці є вкрай неефективним заходом підтримки галузі з боку держави і лише призводять до витрачання грошей бюджету. Однак подібний висновок вкрай поспішний. Справа в тому, що пізніше Міністр енергетики США зізнався в тому, що рішення про продовження гарантії по кредитах компанії було прийнято, навіть незважаючи на фінансові проблеми компанії і порушення термінів кредитних виплат з боку Соліндри [251, с. 114]. Тому покладати невдачу компанії на неефективність заходів державної підтримки, в даному випадку, вкрай необґрунтовано.

Таким чином, розглянувши вплив політики держави на галузь виробництва обладнання на прикладі лідерів ринку, США і Китаю, можна зробити ряд висновків. Перш за все, в обох країнах держава активно підтримує галузь виробництва обладнання, оперуючи різними її видами, такими як, наприклад, субсидії і гарантії за позиками. Однак підхід до формування пакету заходів підтримки у країн різний. У той час як Китай виділяє галузь як одну з семи стратегічно важливих для досягнення економічного зростання (згадаємо про П'ятирічний план розвитку), Сполучені Штати не схильні фокусуватися на галузі подібним чином. Уряд США підтримує галузь, розглядаючи її як частину своєї програми з охорони навколишнього середовища і не більше. Цілком можливо, що саме ця різниця в підходах здійснила ключовий вплив на зміни розстановки сил на міжнародному ринку обладнання.

Враховуючи незадовільний стан правового регулювання питань торгівлі в сфері відновлюваної енергетики, прийняття Угоди з екологічних товарів СОТ може справити позитивний вплив на розвиток ринку обладнання, і, відповідно, виступати в якості перспективи розвитку цього ринку. На думку Генерального директора СОТ Роберто Азеведо, ймовірність підписання Угоди вкрай велика [145]. Тому, розглядаючи Угоду як перспективу в рамках даного

дослідження, можна зробити спробу оцінки її впливу на розвиток ринку обладнання.

Як вже було зазначено раніше, на порядку денному у «Друзів екологічних товарів» є, в першу чергу, скасування імпорتنих тарифів країнами-учасницями Угоди, причому в односторонньому порядку, щоб не порушувати принцип найбільшого сприяння. Тому оцінивши, наприклад, величину середнього тарифу в різних країнах, можна буде зробити висновок про неоднорідність структури тарифних бар'єрів, і, отже, відмінностей в ефектах від повного скасування цих бар'єрів.

У зв'язку з тим, що багатосторонні переговори щодо Угоди з екологічних товарів ще не закінчені, і більшість ключових рішень ще попереду, можна припустити, що в підсумкову Угоду увійде не тільки зниження імпорتنих тарифів, але і домовленості сторін з нетарифних бар'єрів торгівлі. Це підтверджується і офіційною позицією ЄС за даною Угодою, в якій, зокрема, зазначено, що «... амбіційний план ЄС включає в себе і пропозиція по додаванню послуг, пов'язаних з експортом екологічних товарів, до Угоди, а також заходів щодо зниження нетарифних бар'єрів торгівлі, таких як технічні вимоги та обмеження інвестицій» [234].

Резюмуючи все вищесказане, можна стверджувати, що Угода з екологічних товарів СОТ може бути перспективою розвитку ринку обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел в разі, якщо буде включати в себе не тільки заходи щодо зниження імпорتنих тарифів, а й заходи щодо зниження нетарифних бар'єрів.

3.3. Правовий режим субсидування СОТ сфери відновлюваної енергетики

Зв'язок між енергією і зміною клімату включає в себе ряд питань торгівлі, таких як екологічно чисті енергетичні субсидії, податки на викиди вуглецю, а також встановлення лімітів викидів вуглекислого газу. До сих пір загальним для вирішення ролі енергетики в пом'якшенні наслідків зміни клімату був пошук шляхів скорочення викидів, які продукує спалювання

викопного палива. Проте більш цілісний підхід, спрямований на розвиток зеленої енергетики, може виявитися більш ефективним в довгостроковій перспективі. Іншими словами, необхідна більш ефективна система управління торгівлею енергією. Міжнародна торгівля в області енергетики охоплює ряд ключових областей торгової політики, включаючи торгівлю, інвестиції, рівень економічного розвитку та охорону навколишнього середовища, і в даний час міжнародне співтовариство не забезпечує ефективне управління нею [188, с. 42].

Сучасна система торгівлі енергією є багато в чому фрагментарною, не забезпечуючи загального правового режиму енергетичної торгівлі, і, таким чином, не сприяє глобальній енергетичній безпеці. Крім того, більш скоординована система глобального управління енергетичною торгівлею, на нашу думку, сприятиме керованості і передбачуваності енергетичних потоків, дозволяючи уникати непотрібних судових суперечок, – все це вимагає ретельної оцінки елементів і механізмів нинішньої глобальної режиму управління торгівлею енергією.

Відновлювана енергія становить невелику частку глобального енергетичного балансу. Проте, беручи до уваги екологічні наслідки використання енергії, одержуваної з викопного палива, а також волатильність традиційного енергетичного ринку, має сенс зменшити споживання викопного палива і перенаправити зусилля в напрямку отримання енергії з відновлюваних джерел. Проте високі витрати виробництва є істотним гальмом його розвитку, тому в умовах відсутності механізмів підтримки виробництво відновлюваної енергії є нерентабельним. Крім того, за оцінками International Energy Agency, рівень субсидування викопних видів палива складає більше однієї шостої обсягу субсидій відновлюваних джерел енергії [176], в зв'язку з чим створення надійної системи субсидій відновлюваних джерел енергії є все більш актуальним.

Відновлювана енергетика має вирішальне значення для боротьби зі зміною клімату, проте міжнародно-правова інфраструктура, на жаль, слабо

пристосована до її розвитку⁸. Одним з кращих способів ефективного розвитку даного сектора є субсидування розвитку та використання відновлюваних технологій та джерел енергії⁹. У той же час необґрунтовані державні субсидії можуть завдати шкоди промисловості іншої країни. Саме тому СОТ приділяє пильну увагу питанням субсидування, які породжують численні міждержавні суперечки в торгівельній практиці.

Прикладом такої недавньої ситуації є субсидії, що надаються Китаєм своїм сонячним експортерам, запровадження яких нібито призвело до банкрутства виробників сонячних технологій в Сполучених Штатах Америки та Європейському Союзі, підірвавши сектор відновлюваної енергетики цих країн. Як бачимо, субсидії, що надаються відновлюваній енергетиці, породжують конфлікт двох наслідків: з одного боку, вони покликані сприяти розвитку відновлюваної енергетики, але з іншого – повинні забезпечити запобігання недобросовісній торговій практиці.

Слід зазначити, що механізм субсидування, запропонований Світовою організацією торгівлі, в цілому ефективно регулює більшість субсидій, проте, на нашу думку, він не передбачив врахування специфіки відновлюваних енергетичних субсидій. Так, Угода про субсидії та компенсаційні заходи СОТ, що становить ядро механізму СОТ щодо отримання субсидій, розглядає

⁸ Міжнародні зобов'язання зі зміни клімату та глобального потепління закріплені в тексті Кіотського протоколу, який був прийнятий в 1997 році. Протокол встановлює певні кількісні зобов'язання щодо обмеження та скорочення викидів країн, що підписали Протокол, з метою сприяння сталому розвитку: загальний обсяг викидів нижчий за заданий в Протоколі відсоток викидів в базовому періоді і тим самим сприяти досягненню глобальної мети по скороченню викидів. Кіотський протокол став першою глобальною угодою про охорону навколишнього середовища, заснованою на ринковому механізмі регулювання - механізмі міжнародної торгівлі квотами на викиди парникових газів.

⁹ За даними Міжурядової групи експертів зі зміни клімату, одним з найефективніших стимулів для заохочення скорочення викидів парникових газів є цінова підтримка, пов'язана з виробництвом відновлюваних джерел енергії, яка, як правило, встановлюється на привабливих рівнях. Див .: Спеціальна доповідь МГЕЗК з відновлюваних джерел енергії і пом'якшення впливів на зміну клімату (СДВІЕ). // https://ipcc.ch/pdf/special-reports/srren/srren_report_ru.pdf.

Міжурядова група експертів зі зміни клімату (МГЕЗК) була створена в 1988 році з метою надання всеосяжної оцінки стану науково-технічних і соціально-економічних знань про зміну клімату, його причини, потенційні наслідки і стратегіях реагування.

субсидії в сфері відновлюваної енергетики поряд з іншими субсидіями, без урахування «неторгового» екологічного змісту перших. Відзначимо, що таке «екологічне» ігнорування є нетиповим для СОТ. Зокрема, стаття XX ГАТТ спеціально обумовлює, що: «<...> ніщо в цій Угоді не повинно тлумачитися таким чином, щоб перешкоджати введенню ... будь-якою стороною заходів, <...> що відносяться до запобігання виснаженню природних ресурсів, якщо такі заходи застосовуються разом з обмеженням внутрішнього виробництва або споживання» (п. (g) ч. 1 ст. XX). Однак Угода про субсидії та компенсаційні заходи СОТ не передбачає будь-яких винятків, які встановлювалися б з метою охорони навколишнього середовища [160], що, на нашу думку, не сприяє знаходженню балансу між інтересами торгівлі та охорони навколишнього середовища.

У зв'язку з цим проаналізуємо систему угод СОТ (зокрема, Угоду про сільське господарство СОТ) і, використовуючи визначення субсидій, що передбачається Угодою про субсидії та компенсаційні заходи СОТ, спробуємо виключити деякі форми підтримки відновлюваних джерел енергії – зокрема, «зелений тариф» (англ. – *Feed-in Tariffs*), – з режиму субсидування СОТ повністю. Цим же цілям може слугувати і більш гнучке тлумачення статті XX ГАТТ.

Інвестиції в відновлювані джерела енергії є основною стратегією для вирішення проблеми зміни клімату. Згідно з авторитетною Доповіддю Стерна «Економіка зміни клімату», зміна клімату є «найсерйознішою і масштабною загрозою ринку, яка будь-коли спостерігалась» [104]. Економіст зазначає, що використання відновлюваних джерел енергії принесе суспільству вигоди, які економісти називають «позитивними зовнішніми ефектами». Звичайно, поточна ціна відновлюваних джерел енергії не дозволяє взяти до уваги ці переваги, оскільки вона вище соціально прийнятної [221]. З іншого боку, викопні види палива покладають на суспільство витрати – зокрема кліматичні зміни, – які економісти називають «негативними зовнішніми ефектами» [233]. Але, в свою чергу, ціна традиційних видів палива також не дозволяє прийняти

до уваги ці витрати суспільства, оскільки ціна їх нижче соціально прийнятних. У такій ситуації стандартною економічною відповіддю, що дозволяє виправити співвідношення економічних факторів (а саме: вартості відновлюваних джерел енергії та ціни викопних видів палива) з користю для суспільства є урядове втручання, яке включає в себе запровадження коригуючих податків (так звані податки Пігу [10, с. 551-553]) на викиди вуглецю, а також субсидії на розвиток відновлюваної енергетики, призначені для усунення несправедливості, або економічних диспропорцій [205, с. с. 632]. З цією метою уряди використовують різні заходи, щоб економічними інструментами заохочувати компанії інвестувати в відновлювані джерела енергії або споживачів купувати відновлювані джерела енергії, серед яких: гранти, кредити, податкові пільги, а також цінова політика – зокрема, так званий «зелений тариф» [211, с. 32]. Два з цих заходів: «зелений тариф» і вимоги місцевої складової, – привели до суперечок про їх вплив на відновлювану енергетику інших країн, розглянутих в рамках СОТ.

«Зелений тариф» (тариф на підключення) являє собою економічний і політичний механізм, призначений для залучення інвестицій в технології використання відновлюваних джерел енергії [140, с. 956] і має на меті забезпечення стабільності цін і попиту на відновлювані джерела енергії, на які можуть розраховувати виробники. З метою вирішення цих завдань, уряди по всьому світу запропонували застосування «зелених тарифів» для заохочення використання і розвитку відновлюваних джерел енергії і підвищення зеленої енергоефективності, збільшення виробництва, а також розвитку наукових досліджень і розробок в області екологічно чистих технологій. Крім того, завдяки підтримці та просуванню технологій використання відновлюваних джерел енергії, будуть створюватися нові ринки, а також нові і стійкі робочі місця.

В основі механізму зеленого тарифу лежать три основні чинники: гарантія підключення до мережі; довгостроковий контракт на покупку всієї виробленої відновлюваної електроенергії; надбавка до вартості виробленої

електроенергії [198]. Так, відповідно до Закону України «Про електроенергетику» № 575/97-ВР від 16 жовтня 1997 року, «зелений» тариф є спеціальним тарифом, за яким закуповується електроенергія, вироблена з використанням альтернативних джерел енергії. Зелений тариф не поширюється на електроенергію, вироблену з коксового і доменного газу, гідроелектростанціями. Як правило, надбавка до виробленої електроенергії виплачується протягом досить тривалого періоду (10-25 років), тим самим гарантуючи повернення вкладених в проект інвестицій і отримання прибутку. «Зелений» тариф виявився дуже ефективним, особливо в частині широкого пакету заходів підтримки «зеленої» енергетики, який також включає в себе податкові пільги, «м'які» позики та інвестиційні стимули технологій відновлюваних джерел енергії [118].

Вимога місцевої складової – вимога про використання обладнання і послуг місцевих організацій при будівництві об'єктів відновлюваної енергетики. Суть правила – електростанція на відновлюваних джерелах енергії повинна бути побудована з використанням місцевих матеріалів, комплектуючих або обладнання для того, щоб електроенергія, яка нею генерується, оплачувалася за «зеленим» тарифом. Наявність такого механізму стимулює зарубіжні компанії переносити в державу виробництво обладнання для відновлюваної енергетики з інших країн або створювати нові потужності. Правило місцевої складової сприяє розвитку вітчизняної промисловості, створенню нових робочих місць і є по своїй суті стимулом розвитку індустрії відновлюваної енергетики: створюються нові виробництва, які є джерелом надходжень до бюджетів і з'являються нові робочі місця. Широко визнано, що такі вимоги вважаються ефективними для досягнення цілей промислової політики, оскільки сприяють швидкому розвитку вітчизняної промисловості. Відповідно, уряди використовують ці вимоги для забезпечення сталого розвитку стратегічних галузей, в тому числі – відновлюваних джерел енергії¹⁰.

¹⁰ В Україні правило місцевої складової було встановлено в 2009 році одночасно з введенням «зелених» тарифів – одного з найбільш поширених механізмів стимулювання

Вимоги місцевої складової до відновлюваних джерел енергії може бути частиною заходів промислового розвитку, такі як субсидії, інвестиційні угоди, партнерства і спільні підприємства з іноземними суб'єктами. Найбільш успішно правила місцевої складової використовував Китай. Завдяки загальній політиці «Купуй китайське»¹¹, що підтримує місцевих виробників, місцеві компанії в даний час постачають близько сімдесяти п'яти відсотків нових вітрових турбін. Вперше втілені у вітровій енергетиці, дані правила поширені сьогодні Китаєм на всі проекти з відновлюваних джерел енергії¹².

В міжнародній торгівельній практиці в цілях сприяння економічному і соціальному розвитку держав вдаються до використання субсидій принаймні з шістнадцятого століття. Проте субсидії часто несприятливо впливають і завдають шкоди економіці і промисловості сусідніх держав [256]. Крім того, субсидії порушують конкурентні засади, оскільки забезпечують вітчизняних виробників значними перевагами в порівнянні з іноземними конкурентами. Нарешті, субсидії, що застосовується однією державою, можуть викликати дії

розвитку відновлюваної енергетики в світі. Наявність такого механізму стимулює зарубіжні компанії переносити в Україну виробництво обладнання для відновлюваної енергетики з інших країн або створювати нові потужності. Зокрема, в 2010 році запорізький «Завод напівпровідників» відновив виробництво полікремнію – основного матеріалу для фотоелектричних модулів. Американська компанія Progeny Solar в минулому році перенесла лінію по збірці таких модулів з Китаю в Україну і тепер збирає їх у Львівській області. Крім того, в 2012 році на потужностях машинобудівних підприємств Донецької області почали виготовляти комплектуючі та збирати сучасні вітрогенератори за ліцензією німецької компанії Fuhrlaender. / Ліквідація правила місцевої складової негативно вплине на енергетику України, – експер. // Lb.Ua: обране для всіх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://economics.lb.ua/state/2013/11/11/239948_likvidatsiya_pravila_mestnoy.html.

¹¹ Так звана політика «Купуй китайське», що міститься в директиві китайської Комісії з національного розвитку і реформ, що займається економічним плануванням, вимагає від влади на місцях не дискримінувати місцеві компанії при укладанні вигідних контрактів на поставки в рамках програми зі стимулювання економіки.

¹² Закон КНР про відновлювану енергетику забезпечує основу для урядового втручання в сектор відновлюваних джерел енергії для того, щоб збільшити виробництво відновлюваних джерел і розвитку китайської промисловості. В рамках китайської політики в сфері відновлюваної енергетики центральна роль відводиться місцевим виробництва. Стаття 24 говорить, що «Уряд встановлює спеціальний фонд для розвитку відновлюваних джерел енергії в цілях підтримки ... (5) місцевого виробництва обладнання для освоєння і використання відновлюваних джерел енергії». // Renewable Energy Law of the People's Republic of China (Adopted at the 14th Meeting of the Standing Committee of the Tenth National People's Congress on February 28, 2005) // http://www.npc.gov.cn/englishnpc/Law /2007-12/13/content_1384096.htm.

іншої держави щодо субсидування своєї промисловості або прийняття відповідних заходів, блокуючи імпорт, що може спонукати першу державу збільшити субсидування, запустивши таким чином своєрідну «гонку субсидій», в результаті поставивши обидві держави в гірше положення, ніж те, що існувало раніше.

Для вирішення цих проблем, стаття XVI оригінального ГАТТ 1947 року передбачала деякі керівництва по субсидіях. Проте початкова стаття XVI була обмежена. Якщо будь-яка сторона надає чи застосовує будь-які субсидії, включаючи будь-яку форму підтримання доходу чи ціни, прямим або непрямим результатом якої є збільшення експорту будь-якого товару з її території або до зменшення імпорту будь-якого товару на її територію, то вона повинна повідомити сторонам в письмовій формі про обсяг та характер субсидування, про передбачений вплив субсидування на кількість товару або товарів, яких торкається субсидуванням, які імпортуються на її території чи експортуються з її території, і про обставини, які призвели до необхідності субсидування. У всіх випадках, коли буде визнано, що будь-яке таке субсидування завдає чи створює загрозу спричинення серйозної шкоди інтересам будь-якої іншої договірної сторони, то сторона, що надає субсидію, повинна на вимогу обговорити з іншою зацікавленою стороною чи сторонами можливість обмеження субсидування.

Режим міжнародно-правового регулювання субсидій почав серйозно розвиватися зі створенням в 1995 році СОТ. Марракешська угода про заснування Світової організації торгівлі інкорпоровала статтю XVI в новий режим міжнародної торгівлі і передбачила три нових джерел регулювання субсидій: Угода про субсидії та компенсаційні заходи СОТ – для промислових субсидій; Угода про сільське господарство СОТ – для сільськогосподарських субсидій; а також нову систему вирішення спорів, що створює так зване прецедентне право, що не має обов'язкового характеру, але дозволяє з'ясувати, як мають бути інтерпретовані вищезгадані угоди.

СОТ в принципі визнає право держав надавати субсидії національному виробнику, переслідуючи різні торгово-політичні цілі. Система СОТ регулює тільки ті випадки субсидування, які спотворюють умови конкуренції в міжнародній торгівлі. Основні принципи і підходи до даної проблеми були докладно розроблені в Угоді про субсидії та компенсаційні заходи, положення якої відносяться до промислової продукції.

Слід зазначити, що Угода про субсидії та компенсаційні заходи не регулює всі заходи державної підтримки промисловості, а фокусується виключно на підтримці уряду, яка спотворює міжнародну конкуренцію. Різні субсидії орієнтовані на різні рівні виробництва і можуть переслідувати різні цілі, що означає, що вони мають різнорідний вплив на торгівлю; відповідно, нормативний підхід СОТ також варіюється [239]. Звідси, Угода про субсидії та компенсаційні заходи поділяє промислові субсидії, що надаються державами, на заборонені і допустимі. Для їх характеристики загальноприйнято використовувати принцип сигналу світлофора. Відповідно, заборонені субсидії називають червоними субсидіями; допустимі, але такі, що караються, субсидії – жовтими; допустимі і такі, що не караються, субсидії – зеленими субсидіями.

До заборонених субсидій (так званий “червоний кошик”) відносяться експортні субсидії та субсидії, спрямовані на заохочення використання місцевих товарів на шкоду товарам, що імпортуються. Додаток І до Угоди наводить приблизний перелік експортних субсидій, серед яких: прямі експортні субсидії; програми утримання валюти; виплати премій за експорт; внутрішні транспортні та фрахтові тарифи при експортних відвантаженнях, що надаються або встановлюються на умовах більш вигідних, ніж при відвантаженнях на внутрішньому ринку¹³. Відзначимо, що ГАТТ-1947 забороняло надання експортних промислових субсидій тільки розвиненим

¹³ Так, наприклад, в 2001 році Органом з вирішення спорів СОТ було винесено рішення відповідно до позову ЄС, який постановив, що американське законодавство про податкові пільги експортерам є прихованою формою експортних субсидій.

країнам, але після Уругвайського раунду дане положення діє і для країн, що розвиваються, яким було надано восьмирічний перехідний період¹⁴ для внесення зміни в практику субсидування. Однак найменш розвинені країни¹⁵ мають право субсидувати експорт.

Допустимі субсидії (так званий “жовтий кошик”), в свою чергу, прийнято розділяти на дві категорії: “карані” і “некарані”.

До “караних” субсидій відносяться ті випадки субсидування, коли імпорт субсидованих товарів приводить до негативного впливу на торгівлю в країні-імпортері, внаслідок чого країна-імпортер має право вжити заходів у відповідь (такі заходи можуть мати форму компенсаційних мит) з метою захисту національного виробника. Країна-імпортер повинна довести факт того, що субсидування імпорту завдало серйозної шкоди або прямо загрожує серйозною шкодою національної промисловості. Крім того, дана держава має право винести питання на розгляд Органу з врегулювання торговельних спорів і домогтися скасування або зміни системи субсидування держави експорту.

Для поділу субсидій в рамках “жовтого кошика” (коли застосування субсидії допускається, але це може мати негативний ефект) Угода використовує критерій специфічності для поділу субсидій даного виду на карані і некарані. Субсидія є специфічною, якщо вона надається: підприємству або групі підприємств; промисловому сектору або групі секторів; певному географічному регіону. Так, низькі внутрішні ціни на енергоносії є субсидією, але оскільки вона надається всім підприємствам – значить, не є специфічною.

Допустимі та такі, що не караються, субсидії (“зелений кошик”) – фактично дозволені субсидії, що не дають підставу для розгляду. До таких субсидій відноситься фінансування науково-дослідних робіт і впровадження результатів; дотації регіонам, які перебувають в несприятливих умовах; кошти, що направляються на охорону навколишнього середовища. Однак про

¹⁴ Протягом цього періоду країни, що розвиваються, не мають право збільшувати розмір своїх експортних субсидій.

¹⁵ Найменш розвинені країни – країни, чий ВВП на душу населення менше 1000 дол. США.

програми надання субсидій слід повідомляти Комітет із субсидій і компенсаційних заходів, створений згідно з Угодою. Крім того, якщо допустима субсидія тягне за собою “серйозні несприятливі наслідки” для національної галузі виробництва будь-якого члена СОТ, завдаючи їй “шкоди, яку важко усунути”, то даний член СОТ може ініціювати консультації в рамках Комітету, який має право дозволити застосовувати контрзаходи пропорційно заподіяним збиткам.

Відзначимо, що СОТ, як правило, більш прихильно ставитися до субсидій, які можливо порушують правила торгівлі, але були надані в цілях попередньо схваленої політики, наприклад, в цілях дослідницької діяльності. У той же час СОТ завжди строга в оцінці субсидій, які спотворюють торгівлю, таких як експортні субсидії та вимоги місцевої складової [213, с. 97-206].

Угода про субсидії та компенсаційні заходи досягає зазначеної політики шляхом впровадження диференційованого регулювання. По-перше, стаття 1 Угоди визначає субсидію як фінансове сприяння урядом або будь-яким державним органом (в Угоді – «уряд») в межах території члена, що ставить національних виробників в більш вигідне становище. Стаття 2 Угоди визначає «специфічні» субсидії, які обмежені наданням певним підприємствам. Тільки специфічні субсидії є предметом регулювання Угоди про субсидії та компенсаційні заходи; інші види урядової підтримки, які не відповідають вимогам специфічності, виходять за рамки Угоди.

Після того, як була встановлена адресна субсидія, вона потрапляє в одну із зазначених вище трьох категорій: заборонені, допустимі або дозволені, – кожній з яких характерний свій власний набір правил.

Стаття 3 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи визначає заборонені субсидії як субсидії, що пов’язані законом або фактично¹⁶ в якості

¹⁶ Ця норма виконується при наявності фактів, які свідчать про те, що надання субсидії, не будучи легально обумовлене показниками експорту, насправді пов’язане з фактичним або очікуваним експортом або експортною виручкою. Сам по собі факт, що субсидія надається підприємству, яке займається експортом, не може сам по собі бути підставою для того, щоб вважати її експортною субсидією у розумінні цього положення.

єдиної або одної з умов з результатами експорту – іншими словами, спрямовані виключно на експортний контингент, – а також з використанням вітчизняних товарів на перевагу імпортованим, тобто вимога місцевої складової. Одним із прикладів є розглянута вище запущена в 2006 році в Китаї програма «Концесія вітрової енергетики» (*Wind Power Concession*), згідно з якою надання субсидії на вітрові електростанції обумовлено використанням компонентів китайського виробництва – 70 % комплектуючих вітрової турбіни повинні виготовлюватися в Китаї. В результаті цих заходів до 2007 р. мінімальний індекс локалізації на рівні 70 % вже дотримувався абсолютно у всіх китайських вітрових парках. Слід зауважити, що формально дана вимога не була обов’язковою, але використання її як головного критерію оцінки проекту *de facto* зробило її обов’язковою.

В оцінках СОТ, заборонені субсидії розглядаються як «подвійна міра підтримки» і торговим спотворенням *per se*¹⁷. Саме тому правило місцевої складової, а також експортні субсидії отримують на рівні СОТ сувору оцінку: загальна заборона. Тим не менш, як політичне питання, зобов’язання використовувати певні місцеві ресурси є ефективним інструментом як для промислових, так і екологічних цілей [137].

Стаття 6 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи регулює допустимі субсидій, які не є торговими спотвореннями *per se*, але тим не менше насправді можуть мати несприятливі наслідки для іншої держави-члена СОТ. В якості можливого прикладу можна навести кредитні гарантії для придбання електромобіля, які не спотворюють торгівлю самі по собі, але які можуть дати національним виробникам електромобілів переваги, які можуть нашкодити іноземним виробникам електромобілів. Тим не менш, важливо відзначити, що СОТ буде розглядати субсидію як допустиму, якщо держава-

¹⁷ Більшість країн, що розвиваються, і найменш розвинених країн вбачають у експортні субсидії і вимозі місцевої складової важливий фактор їх індустріалізації і розвитку національної промисловості, в той час як промислово розвинені країни завжди розглядали ці заходи державної підтримки як такі, що по суті спотворює торгівлю.

заявник доведе, що субсидія здійснює фактичний негативний вплив на її інтереси.

Стаття 8 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи спочатку передбачала третю категорію субсидій – так звані дозволені субсидії. Такі субсидії були визнані недієвими, незалежно від їх впливу на територію іншої держави-члена, і включали субсидії інноваційних розробок, підтримку несприятливих регіонів, а також допомогу у сприянні адаптації до екологічних вимог. Дозволені субсидії сплили в 2000 році.

Угода з сільського господарства СОТ розділяє режим субсидій по сільськогосподарській і промисловій продукції [218]. У вигляді уточнень в Додатку 1 до Угоди до сільськогосподарської продукції належать вироби, перераховані в розділах з 1 по 24 Гармонізованої системи опису та кодування товарів. На відміну від заборони всіх експортних субсидій, передбаченої Угодою про субсидії та компенсаційні заходи СОТ, Угода з сільського господарства допускає їх в деяких випадках. Угода з сільського господарства дотримується, на нашу думку, більш ефективного підходу до заборон: не потрібно підтвердження негативний вплив заходів; все що має значення – чи узгоджується субсидія з положеннями Угоди.

Основна мета Угоди з сільського господарства спрямована на поступове зниження «підтримки і захисту сільського господарства» в рамках всеосяжної стратегії, яка охоплює три стовпи, або напрямки діяльності: доступ до ринків, внутрішня підтримка і експортні субсидії¹⁸.

Угода з сільського господарства класифікує субсидії на три «кошики»: бурштиновий, синій і зелений – в залежності від їх впливу на виробництво і

¹⁸ Скорочення внутрішньої підтримки в сільськогосподарському секторі, як і раніше в центрі Порядку денного в галузі розвитку (Доха). Схвалена в основному країнами, що розвиваються, необхідність подальшого зниження підтримки сільського господарства відображена і в прийнятому в липні 2008 року в Женеві пакеті і розглядається в якості важливого плацдарму на переговорах в Досі. Див. : Doha Development Agenda: Doha Work Programme-The July 2008 package, WORLD TRADE ORG., https://www.wto.org/english/tratop_e/dda_e/meet08_e.htm.

торгівлю¹⁹. Бурштиновий кошик включає в себе форми підтримки, які повинні бути поступово припинені державами-членами; проте не потрібно, щоб країни, які надають таку підтримку під час базового періоду, усунули їх повністю, але скоріше вжили заходів щодо їх зменшення.

Такі країни також погодилися обмежити їх річну загальну суму витрат на внутрішню підтримку, відображену в так званому «агрегированному показнику підтримки» («АПП»)²⁰. Синій кошик містить програми обмеження виробництва, не заборонені відповідно до Угоди [111]. Зобов'язання щодо скорочення не стосуються тих субсидій, які заподіюють мінімальні спотворення торгівлі або виробництва і охоплюються зеленим кошиком.

Виникає питання, чим є зелений тариф. У певному сенсі, зелений тариф може бути пояснений як певного роду надбавка, як правило, вище ринкової ставки, що надається виробникам зеленої енергії, з гарантуванням забезпечення покупки електроенергії. Іншими словами, встановлення зеленого тарифу є суттєвою гарантією з боку уряду в забезпеченні виробникам зеленої енергії певного рівня закупівлі. Таким чином, зелений тариф може розглядатися в якості державної субсидії відповідно до статті 1 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, оскільки вони надають “фінансове сприяння”. Проте, питання субсидій в рамках Угоди про субсидії та компенсаційні заходи вимагає дотримання комплексу умов, викладених в цій Угоді.

¹⁹ Бурштиновий кошик включає в себе субсидії, які найбільш безпосередньо пов'язані з рівнем виробництва; синій кошик містить програми обмеження виробництва, які до сих пір спотворюють торгівлю; і зелений кошик охоплює заходи, які викликають мінімальні спотворень торгівлі або виробництва.

²⁰ АПП визначено в статті 1 (а) Угоди про сільське господарство СОТ як «річний рівень підтримки у грошовому вираженні по відношенню до будь-якого сільськогосподарського продукту, призначеного для виробників базового сільськогосподарського товару, або підтримки, не пов'язаної з конкретним товаром, для сільськогосподарських виробників в цілому, за винятком підтримки, наданої за програмами, які розглядаються як звільнені від зобов'язань щодо скорочення згідно з Додатком 2 до цієї Угоди».

По-перше, для того щоб кваліфікувати «зелений тариф» в якості субсидії має мати місце “фінансове сприяння” у відповідності зі статтею 1.1 (а) (1) Угоди про субсидії та компенсаційні заходи.

М. Вільке визначає три випадки кваліфікації зеленого тарифу в якості субсидії відповідно до статті 1 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи [254]: (1) в разі надання “фінансового сприяння” у формі державних коштів, що спрямовуються на виконання зеленого тарифу – відповідно до статті 1.1 (а) (1) (III) Угоди про субсидії та компенсаційні заходи; (2) коли програма фінансується урядом, але виконується приватною особою – «зелений тариф» розглядається як субсидії відповідно до статті 1.1 (а) (1) (IV) Угоди про субсидії та компенсаційні заходи; (3) коли приватна особа виконує зелений тариф, а уряд збільшує ресурси за рахунок перерозподілу різних витрат – це субсидії відповідно до статті 1.1 (а) (1) (IV) Угоди про субсидії та компенсаційні заходи.

Крім того, відповідно до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи субсидії можуть забезпечуватися або державним органом, або приватною особою, яка здійснює повноваження, «які зазвичай покладаються на уряд, причому на умовах, які фактично не відрізняються від звичайної практики урядів» (ст. 1.1(а)(1)(IV) Угоди). Як зазначив Орган з апеляції в справі *US – Anti-Dumping and Countervailing Duties*, що це не просто «контроль», але здійснення «відповідної компетенції та відповідальності», які дозволяють розглядати діяльність приватних осіб в тій же якості, що публічного органу [163]. Іншими словами, уряд має уповноважити приватну особу на виконання функцій, які зазвичай покладаються на уряд. Прикладом можуть служити Канадські справи з відновлюваних джерел енергії [203] – в цих справах на незалежну неприбуткову корпорацію *Ontario Power Authority*, яка діяла відповідно до мандату Міністерства енергетики та інфраструктури Онтаріо, була покладена відповідальність за адміністрування Програми «зеленого тарифу» шляхом надання стандартного набору правил, стандартних контрактів і стандартного ціноутворення. Однак Корпорація не мала

повноважень структурувати програму або керувати приватними особами. *Ontario Power Authority* не входила до складу Міністерства енергетики і не була державною установою Міністерства охорони навколишнього середовища Онтаріо, проте виконуючи в більшості випадків функції державного органу.

Друга вимога для розгляду в якості субсидії – наявність “вигоди”, яка передбачає виникнення певних переваг в порівнянні зі звичайними умовами. «Зелений тариф» гарантує покупку електроенергії за цінами, вищими за ринкові і укладення нестандартно довгострокових договорів – обидві ці гарантії виходять за рамки звичайних ринкових умов і, отже, представляють вигоду. Однак слід враховувати, що ринкові умови в галузі промисловості, в якій застосовуються субсидії, вже можуть бути перекошені, і, як зазначалося, ринки традиційних енергоресурсів є високо субсидованими, тому субсидії відновлюваної енергетики в деякому сенсі компенсують вже існуючі ринкові спотворення [230, с. 24]. Крім того, відновлювана електроенергетика стикається з додатковими проблемами технологічного характеру і витратами, пов’язаними з інтеграцією в існуючу електричну мережу (які не виникають у традиційної енергетики), в зв’язку з чим потрібні додаткові заходи з її підтримки [214].

В цьому відношенні цікава позиція висловлена в справах *Canada – Renewables*, згідно з якою Орган з апеляції СОТ наголосив на необхідності враховувати ринкові критерії у визначенні «вигоди». Орган з апеляції вказав, що при встановленні наявності переваги на відповідному ринку необхідно враховувати попит і пропозицію. Орган з апеляції порахував, що саме діяльність уряду призвела до створення ринку відновлюваної електроенергії і, таким чином, урядові дії не представляли собою субсидування, оскільки без такого втручання ринок відновлюваної енергії просто б не існував. Таким чином Орган з апеляції визнав суверенне право диверсифікувати ринок енергоресурсів з метою довгострокової політики в сфері енергетичної безпеки. Хоча дане рішення визнає істотними міркування енергетичної безпеки, воно в той же час відкриває і інші двері. З огляду на те, що з точки зору споживання

відновлювані і традиційні джерела енергії розглядаються як взаємозамінні продукти, такий підхід може створити нові умови субсидування шкідливих традиційних (крім нафти і газу) видів енергії – наприклад, сланцевого газу, – обумовлюючи державну підтримку їх розробки, беручи до уваги високий рівень початкових експлуатаційних витрат. Такий підхід може завдати шкоди в довгостроковій перспективі, оскільки субсидування розробки екологічно шкідливих традиційних джерел енергетики в збиток екологічно чистих видів енергії призведе до зниження рівня частки відновлюваних джерел енергії в енергетичному балансі. У зв'язку з цим, на нашу думку, надання субсидій має бути прямо обумовлено підтримкою і заохоченням розвитку чистої енергетики, що таким чином також відповідає цілям сталого розвитку, що отримали свій відбиток у преамбулі Марракешської угоди.

Відносно встановлення специфічності відповідно до статті 2 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, важливе значення має питання, чи поширюється зелений тариф на всіх виробники електроенергії, які використовують відновлювані джерела енергії – в цьому випадку він не буде субсидією, так як він поширюється без диференціації.

У разі допустимих, але караних субсидій, повинні бути доведені несприятливі наслідки від субсидій. Таким чином, в скарзі постачальника традиційної енергії повинні міститися докази несприятливого впливу на галузь введених субсидій відновлюваних джерел енергії [121; 123]. Але оскільки, як зазначалося вище, ринок енергетики є сильно фрагментованим і спотвореним, в силу цього встановлення негативного впливу введення зеленого тарифу є вкрай скрутним.

Таким чином, відповідь на питання, чи можна кваліфікувати зелений тариф в якості субсидії відповідно до статті 1 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, не є однозначним і багато в чому залежить від структури зеленого тарифу, чи містить він вимогу місцевого контенту або обмеження на експорт.

Цікаво відзначити, що останнім часом суперечки, які передавалися в СОТ, стосувалися вимоги місцевої складової в складі зеленого тарифу. Перше рішення СОТ з цього питання, в справі *Canada – Renewables* [121], не містило відповіді на питання, чи був зелений тариф субсидією, але постановило, що вимога місцевої складової носить дискримінаційний характер по відношенню до імпорту. Слідуючи цьому рішенню, США почали консультації з Індією [169]. Індія в своїй програмі «Національна Сонячна місія імені Джавахарлала Неру» передбачила вимогу вітчизняного походження для того, щоб виробники могли претендувати на переваги довгострокових тарифних ставок. Консультації США спричинили претензії Індії, яка поставила під сумнів вимогу місцевої складової, щонайменше, в законодавстві п'яти штатів США [199].

За цими спорами послідувала скарга США проти китайського вітроенергетичного обладнання у 2011 році, в якій США почали консультації з Китаєм з приводу вимоги використання місцевого обладнання для того, щоб мати право на отримання підтримки відповідно до програми зеленого тарифу Китаю. США висунули антидемпінгові звинувачення проти китайської сонячної і вітрової промисловості, які користувалися перевагами внутрішніх субсидій [142]. Звичайно, політичні та національні мотиви з приводу розвитку внутрішніх ринків превалюють над справжніми екологічними міркуваннями і сприянням забезпеченню глобальної енергетичної безпеки. Проте, можна стверджувати, що вимога локалізації сприяє створенню місцевої енергетичної безпеки і привертає широку суспільну підтримку, яка заснована на сприйнятті національної політики і створенні нових робочих місць. Ці аспекти мають вирішальне значення, якщо враховувати, що введення зелених тарифів ляже, в першу чергу, на споживача як кінцевого платника рахунків за витрати на відновлювані джерела енергії. Наприклад, Німеччина озвучила пропозиції щодо скорочення субсидій в сфері енергетики, що викликало побоювання втрати конкурентоспроможності внаслідок буму в галузі сланцевого газу в

США [166]. Рахунки за електроенергію в Німеччині є одними з найвищих в світі.

У країнах, що розвиваються, відсутність соціальних стимулів може ускладнити програми уряду з розвитку відновлюваних джерел енергії. Що стосується справи Китаю в його суперечці з США, було висловлено думку, що, беручи до уваги рівень забруднення повітря в Китаї і його величезні енергетичні потреби, вкрай важливо, щоб Китай розвивав сильну вітчизняну промисловість в області відновлюваних джерел енергії [162]. Однак такий підхід можливий лише щодо кількох інших великих країн з економікою, що розвивається (наприклад, країн БРІКС – Бразилії, Росії, Індії, Китаю та ПАР), які мають потенціал для такого економічного зростання. Крім того, що вимоги локалізації (місцевої складової) порушують правила СОТ, спірним є питання, якою мірою вимоги місцевої складової ефективні в розвитку вітчизняної промисловості, що є конкурентною на світовому відкритому ринку. З 99 держав світу, які передбачають програми «зеленого тарифу» станом на 2013 рік, більшість з них не передбачають вимоги місцевого контенту [125, с. 2]. У зв'язку з цим програми з розвитку зеленої енергетики, які містять вимоги місцевого контенту, повинні бути розцінені як відхилення від правил вільного ринку.

3.4. Юридична практика СОТ з вирішення спорів, що виникають в сфері відновлюваної енергетики

Крім Угоди про субсидії та компенсаційні заходи і Угоди з сільського господарства, Марракешська угода, яка заснувала СОТ, також ввела в дію Домовленість про правила і процедури врегулювання суперечок в СОТ, звану також Розумінням щодо правил і процедур вирішення спорів. Вона створила об'єднану систему вирішення спорів для всіх багатосторонніх угод, що входять до СОТ. Її основа – Орган з вирішення спорів, який отримав право створювати спеціальні групи експертів (групи експертів) для розгляду спорів та підготовки рекомендацій; приймати доповіді спеціальних груп;

здійснювати спостереження за виконанням їх рекомендацій; дозволяти припинення поступок та інших зобов'язань щодо тих країн, які порушують умови угод, що входять в систему СОТ. У порівнянні з ГАТТ система вирішення спорів отримала велику жорсткість в напрямку реалізації прийнятих рекомендацій, разом з тим, щоб уникнути тупикових ситуацій вона зберегла ряд балансуючих елементів. У зв'язку з цим доцільно підкреслити, що головний принцип вирішення спорів (який перейшов з практики ГАТТ) полягає в тому, що диспут переноситься в Орган з вирішення спорів урядом сторони спору тільки після того, як зусилля знайти рішення в двосторонніх консультаціях зазнали невдачі.

Система врегулювання спорів СОТ є центральним елементом, що забезпечує безпеку і передбачуваність багатосторонньої торговельної системи, а швидке вирішення спорів є необхідною для ефективного існування СОТ.

До системи вирішення спорів входять такі основні елементи:

- заснування Органу з вирішення спорів для розгляду спірних питань. Цю функцію виконує Генеральна рада СОТ, збираючись спеціально як Орган з вирішення спорів;
- створення Органу з апеляцій в складі семи визнаних експертів для розгляду апеляцій на рішення груп експертів;
- надання Органу з вирішення спорів прав з контролю за виконанням рекомендацій;
- автоматичне прийняття Органом з вирішення спорів звіту спеціальної групи (якщо тільки доповідь не буде відкинута шляхом консенсусу).

Сторона спору, претензії якої визнані справедливими, може автоматично призупинити дію поступок, якщо інша сторона не виконає рекомендації протягом встановленого періоду часу.

Як бачимо, в рамках СОТ була створена дієва система для вирішення торговельних суперечок, що передбачає двохстадійний механізм розгляду: в рамках спеціальних груп експертів і в Органі з апеляцій. Групи експертів

складаються з трьох експертів і спеціально створюються для розгляду конкретного спору. Вони мають право вирішити питання права і факту і приймати рішення (що називається «доповіддю групи»), яке є обов'язковим для сторін. Доповідь групи експертів може бути оскаржена в Орган з апеляцій СОР – постійний орган, що складається з семи членів, правомочний вирішувати питання права СОР. Однак Орган з апеляцій не має повноважень щодо повернення справи в групу експертів для вирішення питань факту, внаслідок чого деякі випадки можуть залишитися невирішеними. Відзначимо також, що доповіді групи експертів і Органу з апеляцій не є обов'язковими подібно прецедентній практиці в загальному праві. Проте групи експертів і Орган з апеляцій часто покладаються на останні доповіді як переконливий прецедент, представляючи свого роду розвиток прецедентного права.

Слід сказати, що відповідно до положень Угоди про субсидії та компенсаційні заходи було ініційовано всього п'ять суперечок, пов'язаних з відновлюваними джерелами енергії, і лише за двома з них була зроблена доповідь експертної групи та Органу з апеляції, що дозволяють пролити світло на підходи СОР до таких видів державної підтримки. Спори, пов'язані з відновлюваними джерелами енергії, відповідно до Угоди з сільського господарства розпочаті не були.

Випереджаючи нижченаведений аналіз, відзначимо, що і група експертів, і Орган з апеляції інтерпретували Угоду про субсидії та компенсаційні заходи досить вузько, з тим щоб не залишити багато простору державній політиці на користь відновлюваних джерел енергії. Це контрастує з безперечним розвитком прецедентного права СОР на користь цілей, сформульованих в преамбулі СОР для збалансування торгівлі з неторговими міркуваннями, особливо навколишнього природного середовища. Варто також відзначити, що на відміну від п'яти суперечок з приводу відновлюваних джерел енергії, ніколи не було доведено ніяких суперечок щодо заходів, які підтримують викопне паливо, особливо нафту. З іншого боку, можна говорити

про кілька суперечок, що стосуються експортних субсидій і вимог місцевої складової.

Єдиними двома справами, за якими була зроблена доповідь групи експертів і Органу з апеляції, є *Canada – Feed-In Tariff Program* і *Canada – Renewable Energy*, подані проти Канади за скаргою ЄС і Японії, відповідно. Правовим питанням в обох справах були одні й ті ж вжиті Канадою заходи і положення права СОТ. І ЄС, і Японія оскаржують програму з «Зеленого тарифу», впроваджену в канадській провінції Онтаріо в 2009 році. Подібно до всіх програм з «зеленого тарифу», Онтаріо гарантувало довгострокові високі ціни, за якими виробники, що генерують відновлювані джерела енергії, можуть продати свій продукт. Проте програма провінції Онтаріо також передбачала певний відсоток місцевого труда та виробничої сили для того, щоб підпадати під дію програми. Заявники стверджували, що ця вимога прийнятності була вимогою місцевої складової, і, отже, програма «зеленого тарифу» була заборонена згідно зі статтею 3 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи. У доповіді, поширеній 19 грудня 2012 року, група експертів відхилила доводи заявників, оскільки програма Онтаріо не відповідає визначенню субсидії відповідно до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи СОТ²¹. Світова організація торгівлі визнала, що вимога, встановлена провінцією Онтаріо щодо місцевої складової для отримання «зеленого» тарифу, що передбачається проектами з відновлюваної енергетики, суперечить правилам вільної торгівлі.

За обома позовами, висунутими Японією та Європейським Союзом, СОТ було прийнято рішення, що вимога, встановлена провінцією Онтаріо про необхідність забезпечення 60 % місцевої складової для отримання «зеленого» тарифу проектами з відновлюваної енергетики, є порушенням принципу

²¹ Група експертів відхилила скаргу заявників про порушення п. 1 і п. 2 статті 3 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, оскільки заявник не зміг довести, що «вигода» була отримана внаслідок вжитих заходів, тому не може довести існування вигоди відповідно до статті 1 угоди. Див .: *Canada Panel Reports*, supra note 43.

недискримінації СОТ, закріпленого в Генеральній угоді по тарифів і торгівлі (GATT) і Угоді СОТ про торговельні аспекти інвестиційних мір (TRIMS).

Третьою стала справа *China – Measures Concerning Wind Power Equipment*. У 2010 році Сполучені Штати провели вивчення широкої і різноманітної політики і практики Китаю, що впливає на торгівлю та інвестиції в сфері технологій вітроенергетики [130, с. 208]. Грунтуючись на результатах розслідування, Сполучені Штати Америки запросили консультації з Китаєм в СОТ на 16 лютого 2011 року, що часто є першим кроком для вирішення спору в рамках СОТ. В ході цих консультацій Сполучені Штати Америки не охопили всіх питань, порушених у ході розслідування, а зосередилися на субсидіях. США висловили свою думку, що субсидії, що надаються китайським виробникам вітрових турбін в рамках Програми спеціального фонду – по якій китайські виробники вітрових турбін і компонентів вітрових турбін можуть отримати кілька грантів, – були заборонені згідно з статтею 3 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, оскільки були обумовлені використанням вітчизняних товарів. Після цих консультацій, Китай вжив заходів, формально скасувавши законодавчі положення, які передбачала Програма спеціального фонду, закінчивши суперечку до того, як група експертів або Орган з апеляцій змогли розглянути це питання.

Два нових запити на консультації були зроблені в 2012 і 2013 році: *Європейський Союз і деякі держави-члени – Деякі заходи, що зачіпають Сектор виробництва відновлюваної енергетики (Union and Certain Member States – Certain Measures Affecting the Renewable Energy Generation Sector)* і *Індія – Деякі заходи, пов'язані з сонячними батареями і сонячними модулями (India – Certain Measures Relating to Solar Cells and Solar Modules)*, відповідно. У першому випадку, Китай попросив консультації з ЄС, Грецією та Італією за деякими програмами «зеленого тарифу», реалізованими низькою держав-членів ЄС в секторі відновлюваних джерел енергії. У другому випадку, Сполучені Штати заперечували індійські заходи, що стосуються вимоги

місцевої складової у Національній місії з використання сонячної енергії імені Джавахарлала Неру (*Jawaharial Nehru National Solar Mission* – «NSM») для сонячних елементів і сонячних модулів. Станом на літо 2015 року, ні за одною з суперечок не було підготовлено доповіді групи експертів, що роз'яснювала би право СОТ з відновлюваних субсидіях.

З огляду на положення права СОТ про субсидії, описані вище, як може бути пристосоване право СОТ до відновлюваних субсидій? Розглянемо три можливих правових рішення, які не вимагали б змін у тексті жодної з угод СОТ. Такими, на нашу думку, є:

1) розширене тлумачення Угоди з сільського господарства для поширення субсидій на етанол;

2) тлумачення визначення субсидії відповідно до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, з тим щоб виключити деякі урядові заходи підтримки – зокрема «зелений тариф», – з режиму субсидій СОТ цілком;

3) і застосування прецедентної практики СОТ, логіки і загальновизнаних принципів міжнародного права, щоб прояснити співвідношення між Угодою про субсидії та компенсаційні заходи і ГАТТ таким чином, щоб виключення, які встановлюються статтею XX ГАТТ в цілях охорони навколишнього середовища, могли бути застосовані до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи.

Нарешті, задамося також питанням про можливість переговорів про нову угоду СОТ, яка була б спеціально розроблена для відновлюваних субсидій.

Ширша інтерпретація Угоди з сільського господарства з метою охоплення субсидіями етанолу дозволила б поширити субсидії на відновлювані джерела енергії. Справа в тому, що є субсидії, які допустимі відповідно до Угоди з сільського господарства, але які суперечать Угоді про субсидії та компенсаційні заходи. Тому класифікація продукту як сільськогосподарського або промислового має значні наслідки. Для відновлюваних субсидій ця різниця має значення при класифікації продукту

як етанолу або біодизеля. Більшість видів етанолу перераховані в розділах з 1 по 24 Гармонізованої системи опису та кодування товарів [238], і, отже, буде класифікуватися як сільськогосподарська продукція, що охоплюється Угодою з сільського господарства. На противагу цьому, біодизель вказаний в іншому місці в Гармонізованої системи і, отже, класифікується як промисловий продукт, який підпадає під Угоду про субсидії та компенсаційні заходи.

Це означає, що субсидії, пов'язані з етанолом, потрапляють в один з «кошиків», передбачених Угодою з сільського господарства. Загальновизнано, що більшість форм підтримки виробництва етанолу потрапляють в «бурштиновий кошик», який надає їм більш сприятливий режим, ніж субсидії біодизеля, що надаються за Угодою про субсидії та компенсаційні заходи.

Спори, описані вище, включають, зокрема, підтримку відновлюваних джерел енергії, обумовлену використанням згадуваної вимоги місцевої складової. Проте, суперечки по «зеленим» програмами в рамках СОТ фактично набагато ширше, ніж дискусії про субсидії, і мають на увазі всі види заходів регулювання СОТ.

По суті, СОТ покликана бути більш поважної до регулювання, що встановлюється державою-членом, яке є важливим аспектом суверенітету і більш тісно пов'язане з конкретними пріоритетами кожної держави, ніж субсидії [221]. Відповідно, деякі автори стверджують, що «зелені програми» повинні виходити за рамки Угоди про субсидії та компенсаційні заходи.

Наприклад, Р. Хоус стверджує, що «зелені програми» «є регулюванням ринку електроенергії, і їх директивний характер стосується регулювання поведінки і операцій на ринку, не перекладаючи урядову функцію на приватну організацію» [164]. У той же час СОТ повинна втручатися тоді, коли регулювання спотворює або обмежує міжнародну торгівлю і, отже, завдає шкоди промисловості інших держав-членів. Відповідно, інші автори стверджують, що заходи регулювання, які забезпечують підтримку, пряму або безпосередню, повинні бути охоплені поняттям «субсидія» [113].

Стаття 1 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи дає правову відповідь на це питання через визначення субсидії. Заходи, які кваліфікуються як субсидій, підлягають регулюванню Угодою; однак, заходи, які ще не досягли визначення і не є субсидіями і вільні від регулювання Угоди, узгоджуються з правилами СОТ. Підкреслимо, що за статтею 1 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи двома важливими критеріями субсидії є (1) фінансова підтримка уряду або державного органу та (2) отримання вигоди підприємством.

Стаття 1 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи перераховує урядові заходи, які кваліфікуються як фінансова підтримка, забезпечуючи тим самим високу ступінь визначеності і передбачуваності. Цими перерахованими заходами є: пряме переведення грошових коштів (наприклад, у вигляді дотацій, позик або вливань капіталу) або зобов'язання з переказу таких коштів (наприклад, гарантій за позиками); відмова уряду від справляння належних йому доходів (наприклад, такі фіскальні стимулюючі заходи, як податкові кредити)²²; надання товарів або послуг, крім загальної інфраструктури, або закупівля товарів. Згідно з цим ж положенням, ці заходи не повинні бути публічними за своєю природою²³.

Крім того, перелічені заходи не є взаємовиключними. Орган з апеляції в справі *Канада – відновлювані джерела енергії і Канада – Програма по зеленим тарифами*, цитуючи попередній спір, заявив, що «угода може бути охоплена більш ніж одним пунктом», оскільки «між підпунктами відсутня союз «або».

²² Відповідно до положень статті XVI ГАТТ 1994 року (примітка до статті XVI) і положень Додатків I-III цієї Угоди, звільнення експортованого товару від мит та податків, що стягуються з аналогічного товару, призначеного для внутрішнього споживання, або зменшення таких мит і податків у розмірі, що не перевищує фактично нарахованої суми, не розглядається як субсидія.

²³ Стаття 1 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи: «Для цілей цієї Угоди вважається, що субсидія існує коли: (IV) уряд здійснює платежі до механізму фінансування, або доручає, або наказує приватній установі виконувати одну чи більше функцій, означених вище у параграфах (I) – (III), які зазвичай покладаються на уряд, причому на умовах, які фактично не відрізняються від звичайної практики урядів».

В даному конкретному випадку, Японія спочатку стверджувала, що Програма зеленого тарифу Онтаріо повинна кваліфікуватися і як «пряме переведення грошових коштів» і як «покупка товарів» відповідно до положень 1 (a) (1) (i) та 1 (a) (1) (iii) статті 1 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи. Група експертів розглядала Програму зеленого тарифу в якості «покупки товарів» і відхилила другу можливу кваліфікацію, ґрунтуючись на припущенні, що такий висновок буде порушувати «[справжній] принцип [ефективної інтерпретації договору]» шляхом допущення, що цей крок може потрапити під більш ніж один підпункт статті 1 [120, *supra* note 43, с. 118]. Орган з апеляції переглянув висновки групи, вважаючи, що захід може потрапити під два або більше підпункту. Проте він порахував аргументи заявника, що дана Програма зеленого тарифу була прямим переказом грошових коштів, недостатніми і тільки розглянув, чи була Програма зеленого тарифу придбанням товарів.

Проте і група експертів, і Орган з апеляції погодилися, що Програма зеленого тарифу Онтаріо включала покупку товарів. Один з головних аргументів групи експертів полягав у тому, що «уряд Онтаріо вступає у володіння електроенергією і, отже, «купує» електричну енергію». На думку групи експертів, під терміном «покупка» слід розуміти «плату (як правило, грошову) в обмін на блага». Купівля товарів не вимагає, щоб підприємство, яке купує товар – в даному випадку, уряд, – самостійно використовувало цей товар. Він також не вимагає фізичного володіння набутими товарами. Фізичне володіння електроенергією було б за своєю суттю неможливим, оскільки це «нематеріальний товар, який, в загалі, не може зберігатися і має бути спожитий майже в той же час, що і вироблений». Таким чином, Програма зеленого тарифу провінції Онтаріо була визнана покупкою товарів, що задовольняє перший критерій субсидії в світлі права СОТ.

Другим кваліфікуючим критерієм наявності субсидії є отримання вигоди.

Групи експертів СОТ і Орган з апеляції міркували, що при аналізі наявності вигоди необхідно зосередитися не на тому, чи поставлено одержувача в краще, ніж його конкуренти, становище, а скоріше на те, чи поставлено одержувача в положення краще, ніж це було б без фінансового переказу. Група експертів в обох справах: і в справі *Канада – Відновлювані джерела енергії* і в справі *Канада – Програма зеленого тарифу*, – прагнула застосувати цей тест до «зеленого тарифу».

У теорії, заходи підтримки відновлюваних джерел енергії не можуть насправді приносити користь в рамках цього тесту і, отже, не є субсидіями. Як обговорювалося раніше, ціни на викопне паливо неприродньо низькі, тому що вони не враховують їх негативних зовнішніх ефектів, в тому числі зміни клімату. На відміну від цього, ціни на відновлювані джерела енергії неприродньо високі, оскільки вони не в змозі охопити позитивних зовнішніх ефектів, які вони дають суспільству. Це створює не вигідне становище для виробників відновлюваних джерел енергії – недолік, який «зелений тариф» і аналогічні заходи підтримки лише компенсують (але не призводять до отримання вигоди!). Таким чином, така підтримка не може помістити одержувачів заходів підтримки в положення краще, ніж вони могли б бути, і, отже, не буде відповідати викладеному вище тесту. Вплив таких заходів на конкуренцію не має розглядатися в рамках цього ж тесту.

На практиці, однак, група експертів і Орган з апеляції СОТ не змогли прийти до цього питання в двох справах за Програмою зеленого тарифу Онтаріо. Замість цього, групи експертів СОТ постановили, що заявникам лише не вдалося довести існування вигоди, і Орган з апеляції СОТ – який, як зазначалося, не має повноважень щодо повернення справи на повторне розслідування, – встановив, що представлених фактів було недостатньо для проведення правового аналізу. Програма зеленого тарифу провінції Онтаріо була визнана порушенням Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, хоча вищеописана теорія так і не була випробувана.

Зокрема, для того, щоб порівняти становище одержувача «з» та «без» фінансового переказу, групи експертів СОТ і Орган з апеляції визначають конкретні ринки і використовують його в якості орієнтира²⁴. Як заявив Орган з апеляції, «те, що фінансовий переказ надає перевагу його одержувачу, не може визначатися в абсолютному вираженні, але вимагає порівняння з еталоном, який, в разі субсидій, виходить від ринку». Проте в обох справах Програми зеленого тарифу Онтаріо групи експертів прийшли до висновку, що ринок, визначений заявниками, – оптовий ринок електроенергії, який існував в Онтаріо, – не може служити надійним індикатором, оскільки він не був достатньо конкурентним [242]. Ця оцінка привела групу до висновку, що існування переваги не було доведено [243].

Орган з апеляції виокремив у зв'язку з цим аналізом дві проблеми. На думку Органу з апеляції, групам експертів слід почати з визначення відповідного ринку, внаслідок чого зроблений ними аналіз був неточним. Групи експертів не повинні були обмежуватися аналізом аргументів, запропонованих заявниками, але повинні були розглядати додаткові фактори, помітні з доказів і аргументів заявників, в тому числі тип контракту, обсяг споживання, тип генеруючої електроенергії. Це могло б дозволити групам експертів ідентифікувати ринок, який можна було б використовувати в якості орієнтира, і зробити інший висновок. На жаль, недостатні фактичні дані в доповіді групи експертів зробили для Органу з апеляції неможливим завершити свій правовий аналіз і винести ухвалу. Тому Орган з апеляції також постановив, що не було достатньо доказів, що підтверджують, що Програма зеленого тарифу Онтаріо надає вигоду, яка б відповідала другому критерію наявності субсидії в світлі права СОТ.

²⁴ Як заявив Орган по апеляції органу в справі *Civilian Aircraft*, «Ринок забезпечує належну основу для порівняння у визначенні, чи була вигода присуджена, оскільки спотворюючий торгівлю потенціал «фінансового внеску» може бути визначений шляхом встановлення, чи отримав реципієнт «фінансову підтримку» на умовах, більш сприятливих, ніж ті, які доступні одержувачу в ринку». Див.: *Canada-Measures Affecting the Export of Civilian Aircraft / Appellate Body Report // WTO Doc.WT/DS70/AB/R.*

Орган з апеляції уникнув питання про те, чи підпадають Програми зеленого тарифу під субсидії, регульовані Угодою про субсидії та компенсаційні заходи, встановивши, що заявники не змогли довести існування вигоди. Проте, що б сталося, якби групи експертів або Орган з апеляції СОТ встановили, що Програма зеленого тарифу провінції Онтаріо передбачає фінансову підтримку, надання вигоди, а також містить вимогу використання місцевої складової? Був би Орган з апеляції змушений порахувати Програму зеленого тарифу Онтаріо забороненою субсидією? Цікавим є дослідити правові обґрунтування, які зробили б навіть допустимі («зелені») субсидії забороненими згідно зі статтею 3 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи.

Одна з таких підстав виявилася надзвичайно спірною: застосування загального виключення зі статті XX ГАТТ в цілях Угоди про субсидії та компенсаційні заходи.

Стаття XX ГАТТ дозволяє державам-членам СОТ прийняти і застосовувати заходи, які відступають від правил про невинуватану дискримінацію між країнами, в яких переважають однакові умови, або приховані обмеження міжнародної торгівлі, в цілях одного зі списку перерахованих заходів. Цей список включає в себе заходи, пов'язані з «запобіганням виснаження природних ресурсів», які широко інтерпретується і для охоплення екологічних цілей. На противагу цьому, Угода про субсидії та компенсаційні заходи не містить аналогічний пункт виключення, почасти тому, що Угода стала результатом переговорів в кінці 1980-х і початку 1990-х років, коли світ рухався в напрямку приватизації та вільних ринків. У зв'язку з цим виникає правомірне питання, чи може стаття XX ГАТТ застосовуватися до субсидій, хоча субсидії визначаються в Угоді про субсидії та компенсаційні заходи, а не ГАТТ? Іншими словами, чи може Угода про субсидії та компенсаційні заходи інтегрувати положення статті XX ГАТТ?

Проти застосовності статті XX ГАТТ до субсидій можуть бути наведені такі аргументи. По-перше, інші угоди СОТ явно посилаються на статтю XX ГАТТ. Як приклад, Угода про санітарні та фітосанітарні заходи робить прямі

посилання на статтю XX (b) у статті 1 та пункті 2 статті 4 Угоди про санітарні та фітосанітарні заходи. Угода про субсидії та компенсаційні заходи не містить таких явних посилань. Крім того, Угода про субсидії та компенсаційні заходи не тільки не відсилає до статті XX ГАТТ, але конкретно виключає зі сфери регулювання положення, «передбачені в Угоді з сільського господарства». Нарешті, як говорилося вище, стаття 8 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи надає деякі дозволені субсидії, в тому числі деякі субсидії для цілей охорони навколишнього середовища. Проте стаття 8 втратила чинність без будь-якої реновації. Існування ж виключення, подібного статті XX ГАТТ, але призначеного виключно для Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, можна розглядати як свідчення того, що стаття XX ГАТТ не повинна застосовуватися до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи.

З іншого боку, можуть бути зроблені і аргументи на користь застосування статті XX ГАТТ до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи.

По-перше, існує ієрархія різних угод в рамках права СОТ. ГАТТ стосується торгівлі товарами і застосовується в будь-якому випадку порушення торгівлі і, отже, може бути розцінена як закон, який регулює торгівлю в загальному – *lex generalis*. Угода про субсидії та компенсаційні заходи, так само як і інші угоди – такі як Угода про санітарні та фітосанітарні заходи, Угода з сільського господарства, Угода про технічні бар'єри в торгівлі і т.д., – має специфічну сферу застосування і, отже, кваліфікується як законодавство, що регулює конкретні питання – *lex specialis*. Згідно з широко прийнятим міжнародним звичаєвим правилом, в інтерпретації численних міжнародних судів і трибуналів, акт, який регулює конкретний предмет, має пріоритет над загальним актом, у випадку конкуренції положень – *lex specialis derogat legi generali* [136]. У той же час *lex generalis* завжди залишається прийнятним для заповнення прогалин, коли *lex specialis* не передбачає конкретного регулювання. Відповідно, відсутність в Угоді про субсидії та компенсаційні заходи екологічного виключення є прогалиною в *lex specialis*, допускаючи застосування статті XX ГАТТ як *lex generalis*.

Другий аргумент є чисто логічним. Зокрема, ГАТТ охоплює заходи – такі як загальні заборони і квоти, – які, в порівнянні з субсидіями, більш обмежують торгівлю. І ще стаття XX ГАТТ передбачала, що навіть такі заходи, що спотворюють торгівлю, можуть бути допустимі для цілей охорони навколишнього середовища. Виникає питання: як в кінцевому підсумку може стаття XX ГАТТ дозволяти заходи, що більш спотворюють торгівлю, з екологічних міркувань, але забороняти по тій же причині субсидії, що в меншій мірі спотворюють торгівлю? Заперечення застосовності винятків, викладених в статті XX ГАТТ, до субсидії, таким чином, створює незворотні і невиправдані невідповідності.

Нарешті, останній аргумент ґрунтується на прецедентному праві СОТ. У справі *Китай – Друкована та аудіовізуальна продукція (China – Publications and Audiovisual Products)* [129] Орган з апеляції погодився, що статтю XX ГАТТ можна застосувати до пункту 1 статті 5 Протоколу КНР про приєднання, дозволивши, щоб стаття XX ГАТТ застосовувалася за рамками ГАТТ. Подібно Угоді про субсидії та компенсаційні заходи, Протокол Китаю про приєднання прямо не посилається на статтю XX ГАТТ і не має аналогічного виключаючого положення [110]. Виникає питання, що, якщо Орган з апеляції може застосовувати статтю XX ГАТТ до Протоколу Китаю про приєднання, чому б не застосувати її до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи? З іншого боку, проте, існує принципова відмінність між Протоколом Китаю про приєднання та Угодою про субсидії та компенсаційні заходи: остання, як і інші угоди СОТ, не включає в себе загального застереження «без шкоди», як сказано в Протоколі Китаю про приєднання. Питання, чи може ця перешкода бути подолана на основі співвідношення положень ГАТТ і Угоди про субсидії та компенсаційні заходи чи ні, ще обговорюється.

Також виникають справедливі сумніви, чи сприйме СОТ зазначений вище аргумент, заснований на принципі *lex specialis*.

З одного боку, група експертів і Орган з апеляції СОТ навряд чи погодяться на застосування статті XX ГАТТ до Угоди про субсидії та

компенсаційні заходи, оскільки, при інтерпретації угод СОТ, вони часто дотримуються вузького підходу, що є результатом механічного застосування Віденської конвенції про право міжнародних договорів – конвенції, яка передбачає правила тлумачення міжнародних договорів.

З іншого боку, рішення у справі *Kumai – Друкована та аудіовізуальна продукція* (*China – Publications and Audiovisual Products*) можна розглядати як позитивний момент в юриспруденції СОТ, який може свідчити про готовність Органу з апеляції до прийняття більш сміливого підходу. На нашу думку, таке визнання використання статті XX ГАТТ з метою тлумачення і застосування права СОТ, безсумнівно, додало б групі експертів і Органу з апеляції СОТ значні повноваження, посиливши дискретність тесту «зважування та балансування» (“*weighing and balancing*” test), передбачуваного при застосуванні статті XX [129]. Таке рішення також допоможе прояснити складну систему угод СОТ і співвідношення їх положень.

В іншому випадку, якщо жодне із запропонованих інтерпретаційних рішень не прийнятне, єдиним варіантом є ініціація переговорів про нову угоду СОТ або зміну існуючих угод СОТ. На жаль, досягти нових або змінити діючі угоди СОТ, як показав Дохійський раунд переговорів, надзвичайно важко [135]. Але, на нашу думку, прийняття нової або модифікація діючих угод, безсумнівно, дозволять членам СОТ підготувати угоду, яка більш ефективно і справедливо врівноважить необхідність запобігання несправедливого субсидування з необхідністю розвитку відновлюваних джерел енергії. Вважаємо, що при підготовці такої угоди слід взяти до уваги два міркування.

По-перше, відсутність термінів «енергія» і «відновлювані джерела енергії» в будь-якій з угод СОТ перешкоджає визнати і оцінити повною мірою конкретні труднощі, з якими стикаються в праві СОТ виробники і споживачі відновлюваних джерел енергії. У зв'язку з чим необхідно зважити позитивні зовнішні ефекти використання відновлюваних джерел енергії і негативні ефекти, породжувані використанням викопного палива, при оцінці

національної політики, і в СОТ все ще відсутній відповідний механізм досягнення цієї мети.

По-друге, слід збалансувати вимогу місцевої складової з необхідністю для країн з економікою, що розвивається, розвивати і вдосконалювати власну внутрішню відновлювану енергетику. Програма субсидування, повністю позбавлена вимоги місцевої складової, навряд чи допоможе країні розвивати свою вітчизняну продукцію і ринок відновлюваної енергетики. Одним з можливих рішень може бути забезпечення перехідного періоду, передбаченого в протоколі про приєднання, за яким вимога про місцеву складову буде прийматися СОТ до досягнення певного рівня розвитку.

Нарешті, є і ще один можливий підхід до модифікації Угоди про субсидії та компенсаційні заходи. Як вже зазначалося вище, стаття 8 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи передбачає «дозволені» субсидії незалежно від їх впливу на інші держави-члени, які представляють собою обмежені винятки з Угоди, що охоплюють допомогу на дослідницьку діяльність, допомогу неблагополучним регіонам на території держави-члена СОТ, яка надається в рамках загального регіонального розвитку²⁵, сприяння в прискореній адаптації наявних потужностей²⁶ до нових вимог щодо охорони довкілля, що вводяться відповідно до закону та / або нормативних актів, які тягнуть за собою додаткові обмеження і фінансові витрати.

Це положення використовувалося також для субсидування відновлюваних джерел енергії, але збігло в 2000 році. У зв'язку з цим Комітет СОТ про субсидії та компенсаційні заходи міг би погодитися на відновлення дозволених субсидій. Комітет складається з усіх членів СОТ і, отже, може бути

²⁵ «Загальні рамки регіонального розвитку» означають, що регіональні програми надання субсидій є частиною внутрішньої послідовної і універсально застосовуваної політики регіонального розвитку, а також що субсидії на регіональний розвиток не надаються у ізольованих географічних точках, які не мають, або практично не мають впливу на розвиток регіону.

²⁶ Термін «існуючі виробничі потужності» означає виробничі потужності, що знаходяться в експлуатації найменш два роки до введення нових вимог з охорони навколишнього середовища.

широким форумом для переговорів і прийняття рішення. Разом з тим, стаття 8 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи передбачає направлення повідомлення Комітету до реалізації програми субсидування, що передбачає попередній екологічний зміст програми і, в свою чергу, може полегшити його проходження.

Отже, відновлювані субсидії мають вирішальне значення для боротьби зі зміною клімату. Проте відповідні угоди СОТ були розроблені в епоху приватизації, під час якої субсидії вважаються поганою економічною політикою. Нами запропоновано три варіанти, що дозволяють групі експертів і Органу з апеляції СОТ інтерпретувати чинні положення права СОТ з метою більш ефективного регулювання відновлюваних субсидій. Четвертим можливим варіантом є прийняття нової угоди по відновлювані субсидії СОТ. Але який з цих підходів найбільш ймовірний?

Застосування Угоди з сільського господарства до відновлюваних субсидій є недостатнім рішенням, оскільки Угода поширюється тільки на невелику кількість відновлюваних субсидій на продукти, перераховані в розділах з 1 по 24 Гармонізованої системи опису та кодування товарів. Дана Угода корисна хіба що для субсидування етанолу, і все. Тлумачення визначення субсидії згідно з Угодою про субсидії та компенсаційні заходи з метою виключення певної урядової підтримки відновлюваної енергії також є обмеженим рішенням. Такий підхід може бути ефективним в разі таких регулятивних заходів, як «зелений тариф», і також не забезпечує фінансову підтримку або вигоду. Але багато інших спільні засобів підтримки використання відновлюваних джерел енергії: податкові пільги, прямі платежі, низька процентна ставка кредиту і т.д. – припускають фінансову підтримку і вигоди. Таким чином, цей підхід не може підтримати комплексний режим «зелених» субсидій, необхідний для розвитку сектора відновлюваних джерел енергії. Нарешті, переговори з метою прийняття нової угоди представляються важкодосяжними, тому більш реалістичним виглядає досягнення угоди про

допустиму («зелену») категорії субсидій, оскільки в даному випадку не передбачається вироблення нового тексту угоди.

Таким чином, найкращим, на нашу думку, є підхід, при якому в результаті тлумачення співвідношення між положеннями ГАТТ та Угоди про субсидії та компенсаційні заходи група експертів і Орган з апеляції СОТ прийшли б до застосування виключення, передбаченого статтею XX ГАТТ, до предмету регулювання Угоди з субсидій та компенсаційних заходів. Незважаючи на спірність такої пропозиції, проте, є, принаймні, три потенційних юридичних аргументів на підтримку такого застосування: застосування принципу *lex specialis* – логічний аргумент, який зводився до того, що субсидії, які в меншій мірі спотворюють торгівлю, не повинні розглядатися більш строго, чим заходи, які більшою мірою спотворюють торгівлю, вже регульовані статтею XX ГАТТ. Прикладом такого підходу є застосування Органом з апеляції СОТ статті XX до Протоколу КНР про приєднання в справі *Китай – Друкарська та аудіовізуальна продукція (China – Publications and Audiovisual Products)*.

Крім цих юридичних аргументів, є також вагомим політичний аргумент на користь застосування статті XX ГАТТ до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи: ефективний режим СОТ для відновлюваних («зелених») субсидій повинен збалансувати закони торгівлі та проблеми навколишнього середовища. Саме з метою досягнення цього балансу за тарифами і іншим заходам була розроблена стаття XX ГАТТ і тому, можливо, найкраще підходить для досягнення цього балансу для субсидій.

Аналіз справ, розглянутих СОТ, свідчить, що основна маса пропонованих претензій містила скарги на вжиття заходів, що завдають шкоди промисловості держави-заявника і є неприпустимими відповідно до правил СОТ. Іншими питаннями, які піднімалися перед органами вирішення спорів СОТ, – питання, чи є контрзаходи, зроблені для вирішення проблеми демпінгу, виправданими і допустимими при конкретних обставинах, і чи існують якісь технічні бар'єри, використовувані членом СОТ, які призводять до менш

сприятливого режиму імпорту. Більшість суперечок, переданих в СОТ, що стосуються відступів від правил СОТ з міркувань охорони навколишнього середовища, знаходяться на ранніх стадіях процесу врегулювання суперечок, і хоча вони безпосередньо не стосуються відновлюваних джерел енергії, мають важливі наслідки для відновлюваних джерел енергії в рамках СОТ.

Інші питання, які регулярно з'являються в скаргах, пов'язаних з відновлюваними джерелами енергії, стосуються того, чи є конкретні заходи забороненими або допустимими субсидіями відповідно до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи. Чи пов'язані такі заходи з наданням урядом фінансової допомоги вітчизняному виробнику, що порушує таким чином правила торгівлі, встановлені СОТ. У цьому сенсі, поняття «уряд» або «публічний орган», а також поняття «субсидії» мають спеціальне значення в рамках Угоди про субсидії та компенсаційні заходи; необхідно встановити наявність «фінансового сприяння» або цінової підтримки, такі як: пряме переведення грошових коштів (наприклад, у вигляді дотацій, позик або вливань капіталу), зобов'язання з переказу таких коштів (наприклад, гарантій за позиками), податкові пільги; заходи підтримки повинні приводити до «вигоди» одержувача; в певних випадках необхідно встановити «специфічність» субсидії та її «несприятливий вплив» на торговельні інтереси іншої держави-члена СОТ, і що характер субсидій виходить за межі, встановлені статтею 8 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи.

Встановлення цих обставин для цілей кваліфікації заходів субсидування пов'язане зі значними труднощами. Так, заходи, спрямовані на розвиток відновлюваних джерел енергії – наприклад, шляхом надання безвідсоткових або пільгових кредитів на вітчизняні технології відновлюваної енергетики, – є наочним прикладом фінансової підтримки, яка дає вигоду, і є специфічними для конкретної галузі. Менш ясним, з іншого боку, є питання, чи сумісні вони з правилами СОТ. Хоча малоімовірно, щоб такі заходи становили заборонені субсидії, спрямовані на стимулювання експорту або заміщення імпорту, цілком можливо, що вони можуть викликати несприятливі

наслідки для інтересів іншої держави-члена СОТ відповідно до статті 5 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, якщо вони завдають шкоди галузі вітчизняного виробництва іншої держави-члена СОТ; і якщо рівень підтримки, що надається субсидіями, виходить за допустимі межі, передбачені в статті 8 Угоди про субсидії та компенсаційні заходи.

Держави-члени СОТ можуть застосовувати різні заходи підтримки, пов'язані з просуванням відновлюваних джерел енергії, які в тій чи іншій мірі можуть супроводжуватися відступами від правил СОТ, – серед цих заходів, зокрема, встановлення зеленого тарифу [118]. На нашу думку, правила СОТ в певній мірі враховують цілі охорони навколишнього середовища. Зокрема, правила і судова практика СОТ дозволяють зробити висновок, що сумлінні недискримінаційні заходи, пов'язані з цілями охорони навколишнього середовища – в тому числі заохочення використання відновлюваних джерел енергії, – є допустимими в рамках багатосторонньої торговельної системи СОТ.

Висновки до розділу 3.

1. Система СОТ не є прямо пов'язаною ні з торгівлею енергією в цілому, ні з торгівлею відновлюваними джерелами енергії, зокрема. Проте норми права СОТ потенційно можуть застосовуватися і, як правило, застосовуються бездискримінаційно до всієї транскордонної торгівлі за участю членів СОТ, в тому числі торгівлі, пов'язаної з енергетикою. Проте, ключова мета, яка лежить в основі просування відновлюваних джерел енергії, а саме – охорона навколишнього середовища – може значно визначити режим правового регулювання торгівлі з їх поширення.

2. В умовах фрагментарного регулювання використання відновлюваних джерел енергії, СОТ відіграє важливу роль, оскільки відповідно до правил СОТ може бути змінена політика в сторону переходу до сприяння використанню відновлюваних джерел енергії. СОТ є одним з небагатьох дійсно ефективних багатосторонніх інститутів, здатних дієво реалізовувати свій правовий мандат завдяки ефективній системі вирішення спорів.

3. В рамках СОТ неодноразово висловлювалися пропозиції щодо прийняття спеціальної багатосторонньої угоди, присвяченої питанням торгівлі енергоресурсами. На нашу думку, в основу проекту такого договору може бути покладено Договір до Енергетичної Хартії (ДЕХ) – міжнародний договір, що відносяться до різних аспектів, включаючи торгівлю, інвестиції та охорону навколишнього середовища, відповідних енергетичних секторів договірних сторін. ДЕХ цілком обґрунтовано може розглядатися як міждержавна угода, яка виникла з системи ГАТТ / СОТ, враховуючи, що ДЕХ був укладений в порядку альтернативи безуспішним раніше зусиллям по підготовці в рамках СОТ угоди в сфері енергетики.

4. Зважаючи на відсутність спеціальної угоди з енергетики, правові основи регулювання міжнародної торгівлі енергією, включаючи транскордонну торгівлю відновлюваних джерел енергії, становлять

багатосторонні угоди системи СОТ. Крім того, багатосторонні правила торгівлі, які передбачаються багатосторонніми угодами, також доповнюються положеннями, які передбачаються «груповими», або плурілатеральними, угодами, за умови приєднання до них відповідної держави-члена СОТ. Прикладом такої плурілатеральної угоди є Угода про державні закупки (GPA), приєднання до якої є факультативним, відповідно, її положення можуть застосовуватися в тих випадках, скажімо, коли держава-член СОТ, яка є стороною Угоди про державні закупки, порушує заходи регулювання, що сприяють більшій прозорості та конкуренції в секторі державних закупках.

5. В рамках режиму ГАТТ, основним засобом для врахування інших цілей політики – в тому числі охорона навколишнього середовища – була стаття XX ГАТТ. Це положення містить загальні виключення з зобов'язань ГАТТ / СОТ, що, в разі їх застосування, може виправдати відступлення з боку членів СОТ. Підстави для відступу в цілях охорони навколишнього середовища є: стаття XX (b) щодо заходів, необхідних для захисту життя або здоров'я людини, тварин і рослин; і стаття XX (g) – заходів щодо збереження невідновлюваних природних ресурсів.

6. Багатостороння торгова система СОТ, крім основних цілей лібералізації торгівлі, служить також і досягненню інших, неосновних, цілей – таких як охорона навколишнього середовища, залишаючи для держав-членів СОТ необхідний політичний простір для проведення більш широкого кола політичних цілей, в тому числі тих, які пов'язані з енергетикою та охороною навколишнього середовища.

7. Більш скоординована система глобального управління енергетичною торгівлею, на нашу думку, сприятиме керованості і передбачуваності енергетичних потоків, дозволяючи уникати непотрібних судових суперечок, – все це вимагає ретельної оцінки елементів і механізмів нинішньої глобальної режиму управління торгівлею енергією.

8. З погляду на те, що глобальну торговельну угоду для енергетичного сектора як і раніше не прийнято, роль СОТ в забезпеченні

традиційної енергетичної безпеки визначається як випадкова, хоча і не незначна, але, з іншого боку, СОТ грає значно серйознішу роль в контексті відновлюваних джерел енергії.

9. З огляду на те, що торгівля відновлюваними джерелами енергії функціонує в загальній системі енергоринку (більшу частину якої задовольняють традиційні джерела енергії, такі як газ і нафта) і, відповідно, загального торговельного режиму (підтримуваного в тому числі шляхом субсидування), щоб стати конкурентними, розвиток і поширення відновлюваних джерел енергії вимагає значної підтримки і стимулювання, які можуть бути забезпечені загальною політикою в сфері відновлюваних джерел енергії, сумісної з правилами СОТ.

10. Основні перешкоди до поширення використання відновлюваних джерел енергії не є нормативними / інституційними самі по собі. Швидше, вони є економічними. Єдиною системною “перешкодою”, що передбачається СОТ, є вимога, щоб під заходами, що застосовуються, не ховалася політика протекціонізму. Система СОТ може пристосувати сумлінні недискримінаційні заходи, які сприяють розширенню застосування відновлюваних джерел енергії. Зрештою, система СОТ допускає застосування субсидій традиційних джерел енергії, які, звичайно, не ґрунтуються на загальних винятках з правил СОТ. Попри те, що система СОТ є значно гнучкою по відношенню до зовнішніх факторів, таких як цілі охорони навколишнього середовища, подальша лібералізація торгівлі залишається головним завданням системи СОТ.

11. Варто визнати, що існуючі положення системи СОТ для узгодження заходів, спрямованих на стимулювання використання відновлюваних джерел енергії, малозастосовні для їх заохочення. У зв’язку з цим більш вагомими виглядають аргументи на користь розробки та прийняття окремої спеціальної угоди. Альтернативним варіантом може бути прийняття Конференцією міністрів СОТ керівництва, що б містило керівні принципи в рамках існуючого правового регулювання.

12. Враховуючи незадовільний стан правового регулювання питань торгівлі в сфері відновлюваної енергетики, прийняття Угоди з екологічних товарів СОТ може справити позитивний вплив на розвиток ринку обладнання відновлюваної енергетики. Тому Угода з екологічних товарів СОТ може бути перспективою розвитку ринку обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел в разі, якщо буде включати в себе не тільки заходи щодо зниження імпорتنих тарифів, а й заходи щодо зниження нетарифних бар'єрів.

13. З метою вирішення цих завдань, уряди по всьому світу запропонували використання «зелених тарифів» для заохочення використання і розвитку відновлюваних джерел енергії і підвищення зеленої енергоефективності, збільшення виробництва, а також розвитку наукових досліджень і розробок в області екологічно чистих технологій. Крім того, завдяки підтримці та просуванню технологій використання відновлюваних джерел енергії, будуть створюватися нові ринки, а також нові і стійкі робочі місця.

14. Аналіз справ, розглянутих СОТ, свідчить, що основна маса пропонованих претензій містила скарги на вжиття заходів, що завдають шкоди промисловості держави-заявника і є неприпустимими відповідно до правил СОТ. Суперечки, які передавалися в СОТ, стосувалися вимоги місцевої складової в складі зеленого тарифу. Інші питання, які регулярно з'являються в скаргах, пов'язаних з відновлюваними джерелами енергії, стосуються того, чи є конкретні заходи забороненими або допустимими субсидіями відповідно до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи. Більшість суперечок, переданих в СОТ, що стосуються відступів від правил СОТ з міркувань охорони навколишнього середовища, знаходяться на ранніх стадіях процесу врегулювання суперечок, і хоча вони безпосередньо не стосуються відновлюваних джерел енергії, мають важливі наслідки для відновлюваних джерел енергії в рамках СОТ.

15. Відновлювані субсидії мають вирішальне значення для боротьби зі зміною клімату. Проте, відповідні угоди СОТ були розроблені в епоху приватизації, під час якої субсидії вважаються поганою економічною політикою. Запропоновано три варіанти, що дозволяють групі експертів і Органу з апеляції СОТ інтерпретувати чинні положення права СОТ з метою більш ефективного регулювання відновлюваних субсидій. Четвертим можливим варіантом є прийняття нової угоди по відновлювані субсидії СОТ. Найкращим, на нашу думку, є підхід, при якому в результаті тлумачення співвідношення між положеннями ГАТТ та Угоди про субсидії та компенсаційні заходи група експертів і Орган з апеляції СОТ прийшли б до застосування виключення, передбаченого статтею XX ГАТТ, до предмету регулювання Угоди по субсидії та компенсаційні заходи.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і вирішення наукового завдання, що полягало у визначенні генези та специфіки міжнародно-правового співробітництва держав у сфері використання відновлюваної енергетики.

Основними науковими і практичними результатами дослідження, які сприяли розв'язанню наукового завдання, є такі:

1. Беручи до уваги ту роль, яку в процесі міждержавного співробітництва в сфері відновлюваної енергетики зіграла ООН, виділено п'ять етапів його становлення. Перший етап – збір інформації про існуючі види відновлюваних джерел енергії (переважно цим питанням займався ЕКОСОП) (1956-1961 рр.). Другий етап характеризується проведенням перших конференцій, присвячених обговоренню питань впровадження нових видів енергії (1961-1977 рр.). Третій етап включає в себе залучення одного з головних органів ООН – Генеральної Асамблеї – до пошуку нових шляхів використання відновлюваних джерел енергії (1977-1992 рр.). Наступний (четвертий) етап охарактеризувався участю різних органів ООН в програмах з розвитку альтернативної енергетики (1992-2010 рр.). П'ятий етап (з 2010 р. по сьогоднішній день) пов'язаний зі створенням спеціалізованої міжурядової організації ІРЕНА.

2. Діяльність інституцій системи ООН, пов'язаних з тими чи іншими аспектами використання відновлюваних джерел енергії, має похідний характер стосовно їх первісних функцій. На цій підставі міжнародні міжурядові організації у сфері відновлюваної енергетики можна поділити на ті, діяльність яких щодо відновлюваних джерел енергії еволюціонувала переважно крізь призму природоохоронних завдань (деякі спеціалізовані установи та програми ООН), міжнародні організації паливно-енергетичного комплексу (ОПЕК, МЕА), а також організації, які спеціалізуються винятково на відновлюваних джерелах енергії (ІРЕНА, ІТЕР).

3. Головним орієнтиром при визначенні того, який термін повинен використовуватися при визначенні поняття відновлюваних джерел енергії, може стати Статут Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії (ІРЕНА), який є єдиним уніфікованим актом, спрямованим на регулювання співробітництва в сфері використання відновлюваних джерел енергії, і розуміє під ними всі форми енергії, що постійно виробляються відновлюваними джерелами.

4. Оскільки дотримання принципу заборони заподіяння транскордонної шкоди є обов'язком всіх держав, внаслідок звичаєво-правового характеру цієї норми, то слід очікувати, що в недалекому майбутньому все ж буде розроблений єдиний підхід до регулювання даного питання. Ухвалення Конвенції на основі розробленого Комісією міжнародного права проекту статей про запобігання транскордонної шкоди від небезпечних видів діяльності значно прискорило б цей процес, а існуючі в цій сфері акти «м'якого» права дозволили б зробити механізм регулювання міждержавних відносин більш досконалим.

5. При встановленні правового режиму захисту кліматичної системи необхідно базуватися на принципах справедливості та загальної, але диференційованої відповідальності. Особливу роль в процесі зменшення негативного впливу на навколишнє середовище грають промислово розвинені держави, які повинні співпрацювати з державами, що розвиваються, для вжиття заходів щодо надання додаткових фінансових ресурсів і передачі технологій. Дане зобов'язання було включено практично в усі міжнародно-правові акти, що стосуються зміни клімату та охорони навколишнього середовища.

6. Встановлено, що основним міжнародно-правовим документом у сфері енергетики є Договір до Енергетичної Хартії (далі – Договір) та Протокол до нього. Протокол заохочує принципи «повного обліку витрат» (*«fuller reflection of costs»*), «сталого розвитку» (*«improvements and sustainable development»*) і «ефективності витрат» (*«cost-effective measures»*) для розробки

політики в галузі енергетичної ефективності і ширшої міжнародної і інституційної співпраці. Протокол є на сьогоднішній момент одним з найбільш прогресивних міжнародно-правових актів з питань використання відновлюваних джерел енергії. В рамках СОТ неодноразово висловлювалися пропозиції щодо прийняття спеціальної багатосторонньої угоди, присвяченої питанням торгівлі енергоресурсами. На нашу думку, в основу проекту такого договору може бути покладено Договір, що стосується різних аспектів, включаючи торгівлю, інвестиції та охорону навколишнього середовища, відповідних енергетичних секторів договірних сторін. Договір цілком обґрунтовано може розглядатися як міждержавна угода, яка виникла з системи ГАТТ/СОТ, враховуючи, що Договір був укладений в порядку альтернативи безуспішним раніше зусиллям з підготовки в рамках СОТ угоди в сфері енергетики.

7. Поява норм, які прямо або побічно регулюють використання відновлюваних джерел енергії, свідчить про встановлення нового порядку в енергетичній сфері. Норми Договору, Протоколу і Додатку до нього відображають процес зміни і удосконалення міжнародно-правового регулювання у відповідності з потребами, продиктованими сучасною енергетичною та екологічною ситуацією в світі. Основна функція Договору та Протоколу - це встановлення єдиного екологічно обґрунтованого механізму регулювання енергетичного співробітництва між державами.

8. Головним недоліком правового регулювання відновлюваних джерел енергії на міжнародному рівні є відсутність конкретних положень, недостатній вплив міжнародних організацій на держави, наслідком чого є рекомендаційний характер актів міжнародних організацій. Створення Міжнародного агентства з відновлюваної енергетики (ІРЕНА) є позитивним моментом в справі створення і підтримки міжнародної енергетичної безпеки в ХХІ ст. Більш дієві результати приносить правове регулювання відновлюваних джерел енергії на регіональному рівні (в рамках ЄС, СНД, ЄврАзЕС, ШОС та інших регіональних організацій).

9. Міжнародні зобов'язання України щодо адаптації її національного законодавства до законодавства Європейського Союзу безпосередньо впливають на вдосконалення законодавства України в сфері енергозбереження та використання відновлюваних джерел енергії. Комплексна реалізація відповідних заходів у сфері енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії в рамках єдиної енергетичної стратегії може стати важливою складовою забезпечення енергетичної безпеки, диверсифікації джерел енергопостачань і досягнення інших цілей в енергетиці.

10. Система СОТ не є прямо пов'язаною ні з торгівлею енергією в цілому, ні з торгівлею відновлюваними джерелами енергії, зокрема. Проте норми права СОТ потенційно можуть застосовуватися і, як правило, застосовуються бездискримінаційно до всієї транскордонної торгівлі за участю членів СОТ, в тому числі торгівлі, пов'язаної з енергетикою. Проте ключова мета, яка лежить в основі просування відновлюваних джерел енергії, а саме – охорона навколишнього середовища – може значно визначити режим правового регулювання торгівлі з їх поширення. Тому Угода з екологічних товарів СОТ може бути перспективою розвитку ринку обладнання для виробництва енергії з відновлюваних джерел в разі, якщо буде включати в себе не тільки заходи щодо зниження імпорتنих тарифів, а й заходи щодо зниження нетарифних бар'єрів. Також одним з основних засобів реалізації політики, спрямованої на захист навколишнього середовища в рамках СОТ була стаття XX ГАТТ, яка може виправдати відступ з боку членів СОТ. Підставами для відступу в цілях охорони навколишнього середовища є стаття XX (b) щодо заходів, необхідних для захисту життя або здоров'я людини, тварин і рослин і стаття XX (g) – заходів щодо збереження невідновлюваних природних ресурсів. З метою вирішення цих завдань, уряди по всьому світу запропонували використання «зелених тарифів» для заохочення використання і розвитку відновлюваних джерел енергії і підвищення зеленої енергоефективності, збільшення виробництва, а також розвитку наукових досліджень і розробок у сфері екологічно чистих технологій.

11. Зважаючи на відсутність спеціальної угоди з енергетики, правову основу регулювання міжнародної торгівлі енергією, включаючи транскордонну торгівлю відновлюваними джерелами енергії, становлять багатосторонні угоди системи СОТ. Роль СОТ в забезпеченні традиційної енергетичної безпеки визначається як випадкова, хоча і не незначна, але, з іншого боку, СОТ грає значно серйознішу роль в контексті відновлюваних джерел енергії. Крім того, правила торгівлі, які передбачаються багатосторонніми угодами, також доповнюються положеннями, які передбачаються «груповими», або плурілатеральними, угодами, за умови приєднання до них відповідної держави-члена СОТ.

12. З огляду на те, що торгівля відновлюваними джерелами енергії функціонує в загальній системі енергоринку (більшу частину якої задовольняють традиційні джерела енергії, такі як газ і нафта) і, відповідно, загального торговельного режиму (підтримуваного в тому числі шляхом субсидування), щоб стати конкурентними, розвиток і поширення відновлюваних джерел енергії вимагають значної підтримки і стимулювання, які можуть бути забезпечені загальною політикою в сфері відновлюваних джерел енергії, сумісної з правилами в СОТ.

13. Система СОТ може пристосувати сумлінні недискримінаційні заходи, які сприяють розширенню застосування відновлюваних джерел енергії. Зрештою, система СОТ допускає застосування субсидій традиційних джерел енергії, яке, звісно, не ґрунтується на загальних винятках з правил СОТ. Проте система СОТ є значно більш гнучкою по відношенню до зовнішніх факторів, таких як цілі охорони навколишнього середовища, тому подальша лібералізація торгівлі залишається головним завданням системи СОТ. Відновлювані субсидії мають вирішальне значення у боротьбі зі зміною клімату.

14. Запропоновано три варіанти інтерпретації чинних положень права СОТ з метою більш ефективного регулювання відновлюваних субсидій: (1) розширене тлумачення Угоди з сільського господарства для поширення

субсидій на етанол; (2) тлумачення визначення субсидії відповідно до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи, з тим щоб виключити деякі урядові заходи підтримки – зокрема «зелений тариф», – з режиму субсидій СОТ цілком; і (3) використання статті XX ГАТТ як *lex generalis* для заповнення прогалин в Угоді про субсидії та компенсаційні заходи як *lex specialis*. Четвертим можливим варіантом є прийняття нової угоди з відновлюваних субсидій СОТ. Найкращим, на нашу думку, є підхід, за якого в результаті тлумачення співвідношення між положеннями ГАТТ та Угоди про субсидії та компенсаційні заходи група експертів і Орган з апеляції СОТ прийшли б до застосування виключення, передбаченого статтею XX ГАТТ в цілях охорони навколишнього середовища, до предмету регулювання Угоди про субсидії та компенсаційні заходи.

15. Варто визнати, що застосування існуючих положень системи СОТ для узгодження заходів, спрямованих на стимулювання використання відновлюваних джерел енергії, малоефективне для їх заохочення. У зв'язку з цим більш вагомими виглядають аргументи на користь розробки та прийняття окремої спеціальної угоди. Альтернативним варіантом може бути прийняття Конференцією міністрів СОТ керівництва, що містило б керівні принципи в рамках існуючого правового регулювання.

16. Аналіз справ, розглянутих СОТ, свідчить, що основна маса поданих претензій містила скарги на вжиття заходів, що завдають шкоди промисловості держави-заявника і є неприпустимими відповідно до правил СОТ. Суперечки, які передавалися в СОТ, стосувалися вимоги місцевої складової в структурі зеленого тарифу. Інші питання, які регулярно з'являються в скаргах, пов'язаних з відновлюваними джерелами енергії, стосуються того, чи є конкретні заходи забороненими або допустимими субсидіями відповідно до Угоди про субсидії та компенсаційні заходи. Більшість суперечок, переданих в СОТ, що стосуються відступів від правил СОТ з міркувань охорони навколишнього середовища, знаходяться на ранніх стадіях процесу врегулювання суперечок, і хоча вони безпосередньо не

стосуються відновлюваних джерел енергії, мають важливі наслідки для відновлюваних джерел енергії в рамках СОТ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альтернативная энергетика опережает по темпам роста традиционную / Новости ООН от 15.07.2010. / ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/news/fullstorynews.asp?newsID=13898>.
2. Альтернативная энергетика Украины: солнце, ветер и вода (фоторепортаж) / Delo.ua. 2 июля 2015 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://delo.ua/business/alternativnaja-energetika-ukrainy-solnce-veter-i-voda-fotorep-299439>.
3. Альтернативная энергетика: быть ли развитию? / Украина коммунальная : главный эксперт жилищно-коммунального хозяйства Украины. 1 июля 2015 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://jkg-portal.com.ua/ru>.
4. Бенедик Я. Міжнародне енергетичне агентство в організаційному механізмі співробітництва держав у сфері відновлюваної енергетики / Я. Бенедик // Підприємництво, господарство, право. – 2016. – № 3. – С. 171-176.
5. Бенедик Я. С. Організаційно-правовий механізм міжнародного співробітництва в сфері використання відновлюваних джерел енергії : Автореф. дис... канд. юрид. наук. Спец-ть 12.00.11 – міжнародне право / Я. С. Бенедик, Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2016. – 21 с.
6. Билоцкий С. Д. ИРЕНА и ИТЭР как регуляторы межгосударственных отношений в сфере альтернативной энергетики / С. Д. Билоцкий // Вестник РУДН. Серия «Юридические науки». – 2012. – № 4. – С. 242-251.
7. Білоцький С. Д. Міжнародно-правові засади та інституційні механізми регулювання відносин у сфері екологічно орієнтованої енергетики : монографія / С. Д. Білоцький. – Одеса: Фенікс, 2015. – 546 с.

8. Білоцький С. Д. Правове регулювання використання відновлюваних джерел енергії в рамках Європейського Союзу / С. Д. Білоцький // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 105 (Частина І). – С. 58-66.

9. Білоцький С., Гриненко О. Енергетичне співтовариство, Третій енергетичний пакет ЄС і правове регулювання альтернативної енергетики. / С. Білоцький, О. Гриненко // Український часопис міжнародного права. – 2012. – № 1. – С. 69-76.

10. Білоцький С. Д. Теоретичні проблеми міжнародно-правового регулювання альтернативної енергетики / С. Д. Білоцький // Альтернативна енергетика и енергетична безпека в міжнародному и національному праві: зб. матер. Міжнар. наук. конф. «Роль міжнародного права у розвитку екологічної альтернативи сучасній енергетиці», 25 квітня 2012 р., Київ, ун-т ім. Т. Шевченка / ред. О.В. Задорожній; В.І. Олещенко. – К.: Фенікс, 2012. – С. 32-33.

11. Блауг М. Теория благосостояния Пигу // Экономическая мысль в ретроспективе = Economic Theory in Retrospect. – М.: Дело, 1994. – 627 с.

12. Віденська Конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml.

13. Возобновляемая электроэнергетика в Украине получила шанс на развитие, — эксперт / Энергетический терминал. 16 июля 2015 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://oilreview.kiev.ua/2015/07/16/vozobnovlyаемaya-elektroenergetika-v-ukraine-poluchila-shans-na-razvitie-ekspert>.

14. Генеральное соглашение по тарифам и торговле (редакция от 15.04.1994) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wto.ru>.

15. Глоба Н. С., Мурашкин И. А. Проблемы становления и условия развития системы международной энергетической безопасности / Глоба Н. С., Мурашкин И. А. // Юридический мир. – 2007. – № 5. – С. 34-38.

16. Глобальная энергетическая безопасность : Декларация, принятая «Группой восьми» (Санкт-Петербург, 16 июля 2006 г.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.g8russia.ru/docs/11.html/.
17. Гримм Д. Д. К учению об объектах прав / Д. Д. Гримм // Вестник гражданского права – 2007. – № 1. – С. 197-239.
18. Декларация и План действий «Группы восьми» по обеспечению глобальной энергетической безопасности, принятые на саммите в Санкт-Петербурге в 2006 году. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://g8russia.ru/load/983152953>.
19. Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей среды. Принятая Конференцией ООН по проблемам окружающей среды, Стокгольм, 1972 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа:
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml.
20. Договор к Энергетической Хартии и связанные с ним документы. – Брюссель: Секретариат ЕХ, 2004. – 256 с.
21. Договор к Энергетической Хартии и связанные с ним документы. Правовая основа для международного энергетического сотрудничества, 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.energsovet.ru/stat546.html>.
22. Договор к Энергетической Хартии. Путеводитель для читателя: Секретариат Энергетической Хартии 2010 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://www.encharter.org/fileadmin/user_upload/Publications/ECT_Guide_ANG.pdf.
23. Доклад о деятельности отдельных международных субъектов в области возобновляемой энергетики в регионе ЕЭК : Док. ООН ECE/ENERGY/GE.7/2014/4 / ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
https://www.unece.org/fileadmin/DAM/energy/se/pdfs/gere/gere1_18.11.2014/ECE.ENERGY.GE.72014.4_r.pdf.

24. Задорожний О.В. Міжнародне водне право як частина міжнародно-правової системи / А.В. Задорожний // Український часопис міжнародного права. – № 3. – 2004. – С. 28-35.
25. Задорожній О. В. Міжнародне право навколишнього середовища : підручник / О. В. Задорожній, М. О. Медведєва. – К. : Промені, 2010. – 510 с.
26. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі, 1975 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
27. Зенкин И.В. Право Всемирной торговой организации. Учебное пособие / Зенкин И.В. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 248 с.
28. Зеркалов Д. В. Энергетическая безопасность : монография / Д. В. Зеркалов. – К. : Основа, 2012. – 989 с.
29. Изучение новых источников энергии, за исключением атома, как фактора экономического развития от 4 мая 1956 г. Doc. E/Res/598 (XXI). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/228/50/IMG/NR022850.pdf?OpenElement>.
30. Интегрирование политики в области энергоэффективности и возобновляемых источников энергии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.encharter.org/index.php?id=130&L=1>.
31. Каукенова С. Казахстан намерен привлечь ресурсы ООН и Всемирного банка для проведения трех форумов в рамках ЭКСПО-2017 // Власть : Интернет-журнал со своим мнением. – Астана, 14 ноября 2015 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://vlast.kz/novosti/14084-kazakhstan-nameren-privlec-resursy-oon-i-vsemirnogo-banka-dla-provedenia-treh-forumov-v-ramkah-ekspo-2017.html>.
32. Кемпер Р. Предисловие к Договору к Энергетической Хартии / Генеральный Секретарь Секретариата Энергетической Хартии Рия Кемпер // Договор к Энергетической Хартии и связанные с ним документы. – Брюссель: Секретариат ЕХ, 2004. – 256 с.

33. Киотский протокол к Рамочной Конвенции ООН по изменению климата: Приложение А. – Киото: Секретариат Конференции сторон Конвенции, 1997. – 26 с.

34. Колчин С. В. Чей дом «Газпром» / С. В. Колчин // Нефть и капитал. – 1995. – № 12. – С. 31-43.

35. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права від 10 грудня 1982 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_r.pdf.

36. Конопляник А. А. План Любберса / А. А. Конопляник // Энергия: экономика, техника, экология. – 1991. – № 11. – С. 6-9.

37. Конференція ООН по новим і відновлюваних джерел енергії : Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 33/148 20.12.1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/365/80/IMG/NR036580.pdf?OpenElement>.

38. Коптюг В. А. Конференция ООН по окружающей среде и развитию – подготовительный процесс и итоги // В кн.: Конференция ООН по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, июнь 1992 года) : Информационный обзор. – Новосибирск: СО РАН, 1992. – С. 5-23.

39. Копылов М. Н., Солнцев А. М. Вклад большой восьмерки в устойчивое развитие // Международное право – International law. – 2009. – № 3. – с. 102-112.

40. Корецкий В. М. Памятник русской науке международного права. Избранные труды: в 2 кн. Кн. 2. / В. М. Корецкий. – К., 1989. – 567 с.

41. Кориневич А. О. Місце міжнародного енергетичного права у системі сучасного міжнародного права: Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / А. О. Кориневич ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 224 с.

42. Кузьміна М. М. Поняття та види енергії з альтернативних джерел М. М. Кузьміна. // Вісник національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – 2013. – Вип. №3 (14). – С. 134-141.

43. Ліквідація правила місцевої складової негативно вплине на енергетику України, – експерт. // Lb.Ua: обране для всіх [Електронний ресурс].

– Режим доступу: http://economics.lb.ua/state/2013/11/11/239948_likvidatsiya_pravila_mestnoy.html.

44. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: учеб. / И. И. Лукашук; Рос. ак. наук, Ин-т государсва и права, Академии. правовой ун-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Ковер, 2005. – 544 с.

45. Макарова Т. И. Доктрина международного права окружающей среды : формирование, основы, содержание / Т. И. Макарова // Евразийский юридический журнал. – 2013. – № 10 (63). – С. 51-54.

46. Марракешское соглашение о создании Всемирной торговой организации (редакция от 15.04.1994) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.wto.ru>.

47. Матвійчук О. Підвищення частки нетрадиційних та відновлювальних джерела енергії в енергетичному балансі країни – важливий фактор зниження антропогенного впливу на навколишнє середовище (Законодавчі аспекти) / О. Матвійчук // Юридична Україна. – 2009. – № 11. – С. 77-83.

48. Международное агентство по возобновляемым источникам энергии (Irena) начинает свою деятельность в 2009 г. // Новости ЮНЕСКО. 9 января 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nous.crimea.edu/2009/01/09/mejdunarodnoe_agentstvo_po_vozobnovlyaemym_istochnikam_energii_Irena_nachinaet_svoyu_deyatelnost_v_2009_god.html.

49. Международное публичное право : Учеб. / Отв. ред. К.А. Бекяшев. – М.: Изд-во «Проспект», 2005. – 784 с.

50. Международное экологическое право : Учебник / Отв. ред. Р. М. Валеев. – М.: Статут, 2012. – 639 с.

51. Меморандум о взаимопонимании между Правительства Канады и Правительства Украины относительно сотрудничества по вопросам

изменения климата, включающие проекты, что внедряются на выполнение статьи 6 Киотского протокола. – Монреаль, 2005.

52. Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством охорони навколишнього природного середовища України та Програма розвитку ООН в Україні про співробітництво у сфері сталого розвитку, навколишнього природного середовища та енергетики (Червень, 2008). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/content/article/6980?print=true>.

53. Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і Урядом Канади стосовно канадської програми співробітництва : Україна, Канада; Меморандум, Міжнародний документ від 24 жовтня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/124_033.

54. Меморандум про намірі між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про співробітництво з питань зміни клімату від 08 грудня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://usa.mfa.gov.ua/ua/ukraine-us/legal-acts>.

55. Мережко О. О., Неліп М. І. Правове регулювання світової торгівлі в системі ГАТТ/СОТ / О. О. Мережко, М. І. Неліп. – К.: Наукова думка, 1999. – 101 с.

56. Механизмы гибкости: Изменение климата. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://climatechange.ru/node/25>.

57. Министр энергетики США признался в покровительстве спонсору Обамы / Лента.ру, 30.09.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lenta.ru/news/2011/09/30/solyndra>.

58. Міжнародне право. Основи теорії: Підруч. / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.

59. Мухин И. А. Принципы международного права в охране окружающей среды и их роль в системе экологического законодательства России / И. А. Мухин // Международное публичное и частное право. – 2006. – № 2.

60. Надійний і стабільний транзит енергоносіїв і його роль у забезпеченні сталого розвитку та міжнародного співробітництва / Док. A/RES/63/210. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/483/41/PDF/N0848341.pdf?OpenElement>.

61. Новое партнерство ООН позволит обеспечить выполнение Цели по устойчивой энергетике / Цели в области устойчивого развития : 17 целей для преобразования нашего мира / ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/2015/09>.

62. О возобновляемых источниках энергии : Закон Республики Беларусь от 27 декабря 2010 г. [№ 204-3 Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_vozobnovlyaemyh_istochnikah_energii.htm.

63. О поддержке использования возобновляемых источников энергии : Закон Республики Казахстан от 4 июля 2009 г. № 165-IV ЗРК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: online.zakon.kz/Document/?doc_id=30445263.

64. Обзор двенадцатого Пятилетнего плана Китая, подготовленный КПМГ (KPMG), [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kpmg.com/cn/en/issuesandinsights/articlespublications/publicationseries/5-years-plan/pages/default.aspx>

65. Обзор энергетической политики Украины 2006 г. Международного энергетического агентства. / Printed in France by JOUVE – 2006. – 468 с.

66. Общий обзор МГЭИК. Предисловие к Общему обзору МГЭИК. – Женева: Секретариат МГЭИК, 1990. – 62 с.

67. Объединение Специального фонда и Расширенной программы технической помощи в Программу развития Организации Объединенных Наций : Резолюция ГА ООН 2029 (XX), 1965 / Генеральная Ассамблея ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/2029\(XX\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/2029(XX)).

68. Питання реалізації Державної цільової економічної програми енергоефективності на 2010–2015 роки: постанова КМУ від 27.04.2011 р. 447 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/447-2011-%D0%BF> Стан і перспективи розвитку відновлюваної енергетики... 12

69. Повестка дня на XXI век : Принята Конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3-14 июня 1992 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21_ch9.shtml.

70. Повестка дня на XXI век и др. документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении / Центр “За наше общее будущее”. – Женева, 1993. – 45 с.

71. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

72. Подписан Закон о создании конкурентных условий для развития “чистой” энергетики в Украине // Truba.ua, 15 июля 2015 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://news.truba.ua/20150715/podpisan-zakon-o-sozdanii-konkurentnyh>.

73. Порошенко дал зеленый свет “зеленой” энергетике / Укринформ. 14 июля 2015 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.ukrinform.ru/rubric-economix/1863953-poroshenko_dal_zeleniy_svet_zelenoy_energetike_1765133.html.

74. Порошенко поручил подать заявку на присоединение Украины к Уставу Международного агентства по возобновляемым источникам энергии / Сегодня. 10 Мая 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/economics/enews/poroshenko-poruchil-podat-zayavku-na-prisoedinenie-ukrainy-k-ustavu-mezhdunarodnogo-agentstva-po-vozobnovlyaemym-istochnikam-energii-714523.html>.

75. Право международных организаций : учебник для бакалаврата и магистратуры / Под ред. А. Х. Абашидзе. – М. : Изд-во Юрайт, 2014. – 687 с.

76. Предоставление Международному агентству по возобновляемым источникам энергии статуса наблюдателя в Генеральной Ассамблее : Резолюция ГА ООН. Док. ООН A/RES/66/110 от 13.01.2012. / ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/66/110>.

77. Президент підписав Закон про механізм стимулювання виробництва електроенергії з альтернативних джерел / Президент України [Офіційне інтернет-представництво], 14 июля 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakon-pro-mehanizm-stimulyuvannya-virobni-35644>.

78. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20 лютого 2003 р. № 555-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 24. – Ст. 155.

79. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення конкурентних умов виробництва електроенергії з альтернативних джерел енергії : Закон України від 4 червня 2015 р. № 514-VIII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514-19>.

80. Про внесення змін до Закону України «Про електроенергетику» щодо стимулювання виробництва електроенергії з альтернативних джерел енергії : закон України від 20.11.2012 р. № 5485-VI [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5485-17>.

81. Про електроенергетику : Закон України від 16 жовтня 1997 р. № 575/97-ВР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/575/97-вр>.

82. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу: Закон України від 18 березня 2004 № №1629-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 367.

83. Про затвердження Положення про Національне агентство екологічних інвестицій України : Постанова Кабінету міністрів України від 30.07.2007 № 977. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/977-2007-%D0%BF>.

84. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

85. Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату : Закон України від 4 лютого 2004 р. № 1430-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1430-15>.

86. Протокол об энергетической эффективности и соответствующие экологических аспектах // Договор к Энергетической Хартии и связанные с ним документы. – Брюссель: Секретариат ЕХ, 2004. – 256 с.

87. Рамкова Конвенція ООН зі зміни клімату. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/climate_framework_conv.shtml

88. Рассмотрение вопроса о предотвращении трансграничного вреда от опасных видов деятельности и распределения убытков в случае такого ущерба. – Приложение Предотвращение трансграничного вреда от опасных видов деятельности : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/Res/62/68 принята 6.12.2007 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://daccess-dds-pu.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/467/87/PDF/N0746787.pdf?OpenElement>.

89. Свирко С. А. Основные проблемы гражданско-правового регулирования оборота энергии / С. А. Свирко. – М.: Статут, 2013. – 479 с.

90. Симонян А. С., Солнцев А. М. Международное сотрудничество в сфере использования возобновляемых источников энергии / А. С. Симонян, А. М. Солнцев // Энергетическое право. – 2011. – № 1. – С. 43-46.

91. Содействие расширению использования новых и возобновляемых источников энергии, включая осуществление Всемирной программы по солнечной энергии на 1996-2005 гг. : Доклад Генерального Секретаря ООН. Док. A/60/154. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/438/20/PDF/N0543820.pdf?OpenElement>.

92. Специальный доклад МГЭИК из возобновляемых источников энергии и смягчения воздействий на изменение климата (СДВИЭ). / Межправительственная группа экспертов по изменению климата, 2011 г. – МГЭИК, 2011. – 247 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://ipcc.ch/pdf/special-reports/srren/srren_report_ru.pdf.

93. Стан і перспективи розвитку відновлюваної енергетики в Україні : аналіт. доп. / О. М. Суходоля, А. Ю. Сменковський, А. І. Шевцов, М. Г. Земляний ; за ред. О. М. Суходолі. – К. : НІСД, 2013. – 104 с.

94. Стратегія національної безпеки України. Затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 р № 105/2007 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 11. – Ст. 389.

95. Строчук В. Обязательства государств по предотвращению трансграничного ущерба в международном праве / В. Строчук // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2003. – № 4. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/31769>.

96. Толстых В. Л. Курс международного права: учебник. / В. Л. Толстых. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 1056 с.

97. Тропин З. В. Международно-правовое урегулирование по вопросам энергетической эффективности и охраны окружающей среды в рамках процесса Европейской энергетической хартии. / З. В. Тропин // Сб. матер. межд. научн. конф. «Роль международного права в развитии альтернативы современной энергетики». – К: Феникс, 2012. – 297 с.

98. Угода про пов'язані з торгівлею інвестиційні заходи : СОР; Угода, Міжнародний документ від 15.04.1994 [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/981_009.

99. Україна скатилась на 10 позицій в рейтинге инвестпривлекательности в возобновляемую энергетику [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.companion.ua/articles/content?id=242677>.

100. Устав Международного агентства по возобновляемой энергии, подписанный 26 января 2009 г. в г. Бонне [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://www.irena.org/documents/uploadDocuments/Statute/Statute_RU.pdf.

101. Устав Организации Объединенных Наций от 26 июня 1945 г. // Международное право в документах. Сост. Н.Т. Блатова. М.: Юрид. лит., 1982. – С. 196-231.

102. Фархутдинов И. З. Международное инвестиционное право: теория и практика / И. З. Фархутдинов. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 350 с.

103. Шумилов В. М. Международное экономическое право / В. М. Шумилов. – М. : НИМП, 2001. – 288 с.

104. Экономика изменения климата : Обзор доклада Николаса Стерна. – Изд-е 2-ое, доп. и перераб. / Кокорин А. О., Кураев С. Н., Юлкин М. А. WWF, Strategic Programme Fund (SPF). – М.: WWF России, 2009. – 60 с.

105. Экономическое развитие и охрана природы : Резолюция ГА ООН 1831 (XVII), 1962 / Генеральная Ассамблея ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp7mFA/RES/1831\(XVII\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp7mFA/RES/1831(XVII)).

106. Экономическое развитие слаборазвитых стран: источники энергии. Док. E/Res/710 (XXVII). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/resolution/gen/nr0/276/62/IMG/NR027662.pdf?OpenElement>.

107. Энергетика и транспорт : Доклад Генерального секретаря ООН / Организационная сессия 30 апреля – 2 мая 2001. Док. E/CN 17/2001/PC/20.

[Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://www.ihst.ru/~biosphere/terminal/gensek_energia_transport.htm.

108. A world of development experience [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.undp.org/content/undp/en/home/operations/about_us.

109. Abu-Gosh E., Leal-Arcas R. The Conservation of Exhaustible Natural Resources in the GATT and WTO : Implications for the Conservation of Oil Resources / Abu-Gosh E., Leal-Arcas R. // The Journal of World Investment and Trade. – 2013. – Vol. 14. – № 3. – Pp. 480-531.

110. Accession of the People's Republic of China, WTO Doc. WT/L/432 (2001) / World Trade Organization [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/completeacc_e.htm.

111. Agriculture Negotiations: Background Fact Sheet / WTO [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
https://www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/agboxes_e.htm.

112. Bhagwati J., Mavroidis P. Is Action Against US Exports for Failure to sign Kyoto Protocol WTO-Legal? / Bhagwati J., Mavroidis P. // World Trade Review. – 2007. – № 6(2). – P. 299-310.

113. Bigdeli S. Z. Incentive Schemes to Promote Renewables and the WTO Law of Subsidies / Bigdeli, Sadeq Z. // International Trade Regulation and the Mitigation of Climate Change : World Trade Forum 2009.

114. Bossche P. The Law and Policy of the World Trade Organization. Text, Cases and Materials. / Bossche P. – Cambridge University Press. – 2005. – 737 p.

115. Bradbrook A. Creating Law for Next Generation Energy Technologies / Adrian J. Bradbrook // Journal of Energy & Environmental Law. – 2011. – Vol. 17. – P. 19-38.

116. Bradbrook A. Green Power Schemes: The Need For A Legislative Base / Adrian Bradbrook // Melbourne University Law Review. – 2002. – Vol. 26. – 15-31.

117. Breman V. An International Legal Obligation to Assist in Energy Development Arises from the Charter of Economic Rights and Duties of States /

Breman Vicki // Journal of International & Comparative Law. – 1982. – Vol. 12. – P. 401-427.

118. Butler L., Neuhoff K. Comparison of Feed-in Tariff, Quota and Auction Mechanisms to Support Wind Power Development / Lucy Butler, Karsten Neuhoff [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.econ.cam.ac.uk/electricity/publications/wp/ep70.pdf>.

119. Campbell R. J. China and the United States – A Comparison of Green Energy Programs and Policies / Richard J. Campbell // Congress Research Survey. – 2010. – № 3. – 21 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://fas.org/sgp/crs/row/R41287.pdf>.

120. Canada – Certain Measures Affecting the Automotive Industry : Appellate Body Reports / Doc. WT/DS139/AB/R WT/DS142/AB/R 31 May 2000 / WOT [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/2823d.pdf.

121. Canada – Certain Measures Affecting the Renewable Energy Generation Sector / WOT. Doc. WT/DS412/AB/R. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds412_e.htm.

122. Canada – Measures Affecting the Export of Civilian Aircraft : Appellate Body Report / WTO. Doc. WT/DS70/AB/R. – Adopted Aug. 20, 1999.

123. Canada – Measures Relating to the Feed-in Tariff Program / WOT. Doc. WT/DS426/AB/R. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds426_e.htm.

124. Case concerning Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia) / International Court of Justice [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&case=92>.

125. Casier L., Moerenhout T. WTO Members, Not the Appellate Body, Need to Clarify Boundaries in Renewable Energy Support / Liesbeth Casier and Tom Moerenhout // International Institute for Sustainable Development. – 2013. – July

2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.iisd.org/pdf/2013/wto_members_renewable_energy_support.pdf.

126. Changing with the World. UNDP Strategic Plan : 2014-2017 United Nations Development Programme. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.undp.org/content/dam/undp/library/corporate/UNDP_strategic-plan_14-17_v9_web.pdf.

127. Charter of Economic Rights and Duties of States // Resolution adopted by General Assembly. Doc. A/Res/29/3281. – New York, 12 December 1974. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un-documents.net/a29r3281.htm>.

128. Chaudhri J. Chinese Industrial Policies: Indigenous Innovation, Intellectual Property Rights, and the Trade Issues of the Next Decade / Chaudhri Javade. Thomas Jefferson Law Review. – 2011. – Vol. 34. – Issue 1.

129. China – Measures Affecting Trading Rights and Distribution Services for Certain Publications and Audiovisual Entertainment Products – AB-2009-3 : Report of the Appellate Body / WTO WT/DS363/AB/R 21 December 2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S009-DP.aspx?language=E&CatalogueIdList=107112&CurrentCatalogueIdIndex=0&FullTextHash=

130. China Policies Affecting Trade and Investment in Green Technology / United States Trade Representative, Vol. 1 of 9: Petition and Exhibits Section 1 (2010). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ustr.gov/sites/default/files/09-09-2010%20Petition.pdf>.

131. Citelli M. Renewable Energy in the International Arena : Legal Aspects and Cooperation / M. Citelli, M. Barassi, K. Belykh // Groningen Journal of International Law. – 2014. – Vol. 2. – № 1 : Energy & Environmental Law. – P. 1-32.

132. Clean Air Act. Sec.112 (b) List of Pollutants – (1) Initial List – p.52-55. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.epw.senate.gov/envlaws/cleanair.pdf>

133. Climate Change 2007: Synthesis Report / The Intergovernmental Panel on Climate Change report 2007. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4_syr_full_report.pdf.

134. Coghlan M. Prospects and Pitfalls of the Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change / Matthew Coghlan // Melbourne Journal of International Law. – 2002. – Vol. 3. – P. 166-183.

135. Collapse of Doha Round of Global Talks Disappointing, Says Ban / UN News Centre. – July 30, 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID_27534#.VfE75xFVhBd.

136. Conflict of Norms in Public International Law: How WTO Law Relates to Other Rules of International Law / By Joost Pauwelyn. – New York: Cambridge University Press, 2003. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.academia.edu/3431873/Conflict_of_norms_in_public_international_law_how_WTO_law_relates_to_other_rules_of_international_law.

137. Cosbey A. Renewable energy subsidies and the WTO : The wrong law and the wrong venue / Aaron Cosbey. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.iisd.org/gsi/news/renewable-energy-subsidies-and-wto-wrong-law-and- wrong-venue>.

138. Cottier T. Energy in WTO Law and Policy / Cottier T. // in: The Prospects of International Trade Regulation: From Fragmentation to Coherence / T. Cottier and P. Delimatsis (eds.). – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – Pp. 211-244.

139. Council Regulation (EEC) 2039/82 of 19 July 1982 amending Regulation (EEC) 726/79 as regards the granting of financial support for projects to exploit alternative energy sources // Official Journal. – L 219. – 28/07/1982. – P.9.

140. Couture T., Gagnon Y. An analysis of feed-in tariff remuneration models: Implications for renewable energy investment. / Couture, T., Gagnon, Y. // Energy Policy, 2010. Vol. 38 (2). – P. 955-965.

141. Creation of IRENA [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.irena.org/menu/index.aspx?mnu=cat&PriMenuID=13&CatID=30>.

142. Crystalline Silicon Photovoltaic Cells and Modules from China, Investigation Nos, 701-TA-481& 731-TA-1190 (Final) / US International Trade Commission. Publication 4360, November 2012. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.usitc.gov/publications/701_731/pub4360.pdf.

143. Decade of Sustainable Energy for All : Resolution UN GA from 21 December 2012. GA/11333. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/News/Press/docs/2012/ga11333.doc.htm>.

144. Decision on Trade and Environment / WTO [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wto.org/english/docs e/legal e/56-dtenv.pdf>.

145. DG Azevêdo welcomes progress in Environmental Goods Agreement : WTO: 2015 News Items / WTO [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wto.org/english/news e/news15 e/envir 14dec15 e.htm>

146. Directive 2010/75 / EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control (Recast) (Text with EEA relevance). – Official journal of the European Union. – 2010. – L 334/17.

147. Doha Amendment: United Nations Framework Convention on Climate Change. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://unfccc.int/kyoto_protocol/doha_amendment/items/7362.php.

148. Doha Development Agenda: DohaWork Programme-The July 2008 package / World Trade Organization [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wto.org/english/tratop_e/dda_e/meet08_e.htm.

149. Doha WTO Ministerial 2001: Ministerial Declaration. Adopted on 14 November 2001 / Doc. WT/MIN(01)/DEC/1 (20 November 2001) [Электронный

ресурс]. – Режим доступа : http://www.wto.org/english/thewto_e/minutes/min01_e/mindecl_e.htm.

150. Ehlerman C., Ehring L. The Authoritative Interpretation under Article IX:2 of the Agreement Establishing the WTO: Current Law, Practice and Possible Improvements // Journal of International Economic Law. – 2005. – № 8 – Pp. 803-824.

151. Energy in WTO law and policy / by Thomas Cottier, Garba Malumfashi, Sofya Matteotti-Berkutova, Olga Nartova. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.researchgate.net/publication/228548564_Energy_in_WTO_law_and_policy

152. Energy Subsidies and the WTO' (30 April 2013) / Global Subsidies Initiative / [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.iisd.org/gsi/news/energy-subsidies-and-wto>.

153. Energy Subsidy Reform: Lessons and Implications / International Monetary Fund (28 January 2013). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2013/012813.pdf>.

154. European Communities – Measures Prohibiting the Importation and Marketing of Seal Products : Appellate Body Joint Report. Doc. WT/DS400/AB/R WT/DS401/AB/R 22 May 2014 / WTO. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/400_401abr_e.pdf.

155. European Communities – Regime for the Importation, Sale and Distribution of Bananas (EC – Bananas III) : WTO Doc WT/DS27/R/USA of 22 May 1997, DSR 1997:II, 943. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/27abr.pdf.

156. Final act of the European Energy Charter Conference – Energy Charter Treaty and Related Documents, 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.encharter.org/fileadmin/user_upload/document/EN.pdf.

157. Gesetz für den Vorrang Erneuerbare Energien (“Erneuerbare-Energien Gesetz – EEG”) / Act on granting priority to renewable energy sources (Renewable

Energy Sources Act – EEG). 1st Jan 2012. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.clearingstelle-eege.de/files/node/8/EEG_2012_Englische_Version.pdf.

158. Ghosh A., Gangania H. Governing Clean Energy Subsidies: What, Why and How Legal? / Ghosh A., Gangania H. – International Centre for Trade and Sustainable Development, 2012. – 88 p.

159. Global governance – the rise of non-state actors. A background report for the SOER 2010 assessment of global megatrends. / European Environment Agency. Technical report No 4/2011. – Luxembourg : Publications Office of the European Union. – 2011. – 24 p.

160. Goodman J. B., Lovemen G. W. Does privatization serve the public interest? / Goodman J. B., Lovemen G. W. // Harvard Business Review. – 1991. – Nov-Dec. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://hbr.org/1991/11/does-privatization-serve-the-public-interest>.

161. Household air pollution and health : Fact sheet N°292. Updated February 2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs292/en>.

162. Howse R. Climate Change, China and the WTO : Speech at Columbia University Law School (30 March 2011) / R. Howse [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://media.law.columbia.edu/specialevents/Climate_Change_Panel_110330_Gerrard.mp3.

163. Howse R. Climate Mitigation Subsidies and the WTO Legal Framework: A Policy Analysis / Robert Howse, International Institute for Sustainable Development, May 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.iisd.org/pdf/2009/bali_2_copenhagen_subsidies_legal.pdf.

164. Howse R. Post-hearing submission to the international trade commission: World Trade law and renewable energy: the case of non-tariff measures 22 (2005) / Robert Howse [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.law.nyu.edu/sites/default/files/ECM_PRO_060053.pdf.

165. Howse R. World Trade Law and Renewable Energy: The Case of Non-Tariff Barriers / Howse R. – UN, UNCTAD. – N.Y., Geneva, 2009. – 22 p.

166. Hromadko J., Kissler A. Germany Plans to Cap Renewable Subsidies / Jan Hromadko and Andreas Kissler // The Wall Street Journal. – 2013, 29 January. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://online.wsj.com/news/articles/SB100014241278873233752045782699340824382>.

167. IEA 2012 World Energy Outlook factsheet [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.worldenergyoutlook.org/weo2012>.

168. IEA Information Paper, International Standards to Develop and Promote Energy Efficiency and Renewable Energy Sources , 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/Standards.pdf>.

169. India – Certain Measures Relating to Solar Cells and Solar Modules / WTO Doc. WT/DS456 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/456abr_e.pdf.

170. India – Patent Protection for Pharmaceutical and Agricultural Chemical Products / WTO Doc WT/DS50/AB/R of 19 December 1997. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds50_e.htm.

171. India – Quantitative Restrictions on Imports of Agricultural, Textile and Industrial Products / WTO Doc WT/DS/90/R of 22 September 1999. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds90_e.htm.

172. Institutional and financial arrangements for international environmental cooperation : GA Resolution 2997 (XXVII), 1972 / The United Nations General Assembly. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un-documents.net/a27r2997.htm>.

173. Institutional and financial arrangements for international environmental cooperation : Resolution № 2997 (XXVII) 15 December 1972. – Pp. 43-45. / UN

General Assembly [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/resolution/gen/nr0/270/27/img/nr027027.pdf?OpenElement>.

174. Institutional arrangements to follow up the United Nations Conference on Environment and Development : Resolution UN GA from 29 January 1993. Doc. A/RES/47/191. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/documents/ga/res/47/ares47-191.htm>.

175. Instrument for the Establishment of the Restructured Global Environment Facility. – Washington, DC : Global Environment Facility. – Washington, October 2011. – 130 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.thegef.org/gef/sites/thegef.org/files/publication/GEF_Instrument_Oct2011_final_0.pdf.

176. International Energy Agency (IEA), World Energy Outlook 2012, (12 November 2013). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.worldenergyoutlook.org/resources/energyvsubsidies>.

177. International Partnership for Energy Efficiency Cooperation : History / IPEEC [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ipeec.org/history.html>.

178. IPCC Special Report on Renewable Energy Sources and Climate Change Mitigation [O. Edenhofer, R. Pichs-Madruga, Y. Sokona, K. Seyboth, P. Matschoss, S. Kadner, T. Zwickel, P. Eickemeier, G. Hansen, S. Schlomer, C. von Stechow (eds.)]. – Cambridge University Press, Cambridge: UK and New York, NY: USA, 2011.

179. IRENA WP Activities. / IRENA [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.irena.org/menu/index.aspx?mnu=Pri&PriMenuID=35>.

180. Japan – Taxes on Alcoholic Beverages / WTO Doc WT/DS8, 10&11/AB/R of 4 October 1996. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds8_e.htm.

181. Jerjian A. The Feed-in Tariff Controversy: Renewable Energy Challenges in WTO Law / A. Jerjian. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sielnet.org/Resources/Documents/sielcup2012highly-article_by_Jerjian.doc

182. Kennedy M. Legal Options for a Sustainable Energy Trade Agreement. ICTSD Global Platform on Climate Change, Trade and Sustainable Energy / Matthew Kennedy. – Beijing, July 2012. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ictsd.org/downloads/2012/07/legal-options-for-a-sustainable-energy-trade-agreement.pdf>

183. Konoplyanik A. Lubbers Memorandum: An Energy Marshall Plan for the USSR? / Konoplyanik A. // “Interfax – Business Weekly”. – March 29, 1991. – P. 9-10.

184. Korea – Measures Affecting Government Procurement / WTO Doc WT/DS163/R of 1 May 2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds163_e.htm.

185. Lamy P. Doha Round Will Benefit Energy Trade : Speech at the 20th World Energy Congress. – Rome, Italy, (15 November 2007) / Pascal Lamy. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.wto.org/english/newse/spple/sppl80e.htm>.

186. Leal-Arcas R. Climate Change and International Trade / Rafael Leal-Arcas. – Cheltenham, 2013. – 544 p.

187. Leal-Arcas R., Filis A. Certain legal aspects of the multilateral trade system and the promotion of renewable energy / Leal-Arcas, R. and Filis, A. // in: Lim, C.L. and Mercurio, B. (eds.) International Economic Law after the Crisis: A Tale of Fragmented Disciplines, Cambridge University Press, forthcoming; also published as Queen Mary School of Law Legal Studies Research Paper № 166/2014. – Pp. 1-37.

188. Leal-Arcas R., Filis A. The fragmented governance of the global energy economy: A legal-institutional analysis / Rafael Leal-Arcas and Andrew Filis // Journal of World Energy Law and Business. – 2013. – Vol. 6. – Issue 4. – Pp. 1-58.

189. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons : Advisory Opinion of 8 July 1996 року. / International Court of Justice [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=4&k=e1&p3=4&case=95>

190. Leveret F. Consuming Energy : Rising Powers, the International Energy Agency, and the Global Energy Architecture. / A. S. Alexandroff, A. F. Cooper (Eds.). – Rising States, Rising Institutions: Challenges for Global Governance. – Baltimore, MD : Brookings Institution Press and Centre for International Governance Innovation. – 2010. – P. 240-263.

191. Livingston S., Friedman W. J. China Policy: Renewable Energy and China's Five-Year Plans / Livingston, S. and Friedman, William J. // US-China Market Review 2012. – Vol. 21.

192. Lynham G. The Sic Utere Principle as Customary International Law: A case of wishful thinking / Greg Lynham. – James Cook University Law Review, ed. 2 – Vol. 2 – p. 175-200.

193. Marceau G. Fragmentation in International law: the Relationship between WTO Law and General International law – a Few Comments from a WTO Perspective. / Marceau G. // Finnish Yearbook of International Law – 2006. – Vol. XVII – Pp. 5-20.

194. Marceau G. The World Trade Organisation in the emerging energy governance debate / Marceau G., World Trade Report 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.wto.org/english/rese/publicationse/wtr10forum/wtr10_marceaue.htm.

195. Marceau G. The WTO's Efforts to Balance Economic Development and Environmental Protection: A Short Review of Appellate Body Jurisprudence / Marceau G. // Latin American Journal of International Trade Law. – 2013. – Vol. 1. – Is. 1. – P. 291-315.

196. Matsushita M., Schoenbaum T., Mavroidis P. The World Trade Organization: Law, Practice, and Policy. / Matsushita M., Schoenbaum T., Mavroidis P. – Oxford University Press. Second Edition, 2006. – 989 p.

197. McLachlan C. The Principle of Systemic Integration and Article 31(3)(C) of the Vienna Convention / McLachlan C. // The International and Comparative Law Quarterly. – 2005. – Vol. 54, April. – P. 279-320.

198. Mendonça M. Feed-in Tariffs: Accelerating the Deployment of Renewable Energy. / Mendonça M. – London: EarthScan; NREL 2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nrel.gov/docs/fy10osti/44849.pdf.

199. Miles T. India Questions U.S. Green Energy Incentives at WTO / Tom Miles // Reuters, 17 April 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uk.reuters.com/article/2013/04/17/us-india-usa-trade-idUKBRE93G11U20130417>.

200. Modern Energy for All / International Energy Agency / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.worldenergyoutlook.org/resources/energydevelopment/energypovertyhealthwhocollaboration.

201. Nielsen L. Trade and Climate Change – Establishing Coherence / Nielsen L. // in: Evenett, S. and Jara, A. (eds.) Building on Bali – A Work Programme for the WTO, Centre for Economic Policy Research, – London, UK, 2013.

202. North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany / Denmark; Federal Republic of Germany / Netherlands, 1969). – ICJ Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders. Para 71. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.icj-cij.org/docket/files/51/5535.pdf>.

203. Ontario Energy and Infrastructure Directive, 24 September 2009, FIT Direction. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2012/april/tradoc_149295.pdf.

204. Organization for Economic Co-operation and Development. Decision of the Council Establishing an International Energy Agency of the Organisation. 1974 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.iea.org/media/aboutus/history/decesionofthecouncil.pdf>.

205. Owen A. D. Renewable Energy : Externality Costs as Market Barriers / Anthony D. Owen // Energy Policy. – 2006. № 34. – P. 632-642. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.474.2081&rep=rep1&type=pdf>.

206. Palmeter D., Mavroidis P. The WTO Legal System: Sources of Law // *American Journal of International Law*. – 1998. – Vol. 92. – № 3. – Pp. 398-420.

207. Policymaker's Guide to Feed-in Tariff Policies, US National Renewable Energy Lab, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nrel.gov/docs/fy10osti/44849.pdf.

208. Programme. Environment for Development : Medium-term Strategy 2010-2013 United Nations Development. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.unep.org/PDF/FinalMTSGCSS-X-8.pdf>.

209. Promotion of new and renewable sources of energy : Report of the Secretary-General / The United Nations. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/esa/dsd/resources/res_pdfs/ga-66/SG%20report_Promotion_new_renewable_energy.pdf. – С. 16-17.

210. Promotion of new and renewable sources of energy, including the implementation of the World Solar Programme 1996-2005 : Resolution UN GA from 23 June 2000. Doc. A/RES/55/91. – Report of the Secretary-General. – 7 p.

211. Ragwitz M. Promotion of renewable energy sources: Effects on innovation / M. Ragwitz // *International Journal of Public Policy*. – 2007. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.researchgate.net/publication/5172491_Promotion_of_renewable_energy_sources_Effects_on_innovation.

212. Redrawing the Energy-Climate Map : World Energy Outlook Special Report, 2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/WEO_Special_Report_2013_Redrawing_the_Energy_Climate_Map.pdf.

213. Regulation of Subsidies and State Aids in WTO and EC Law : Conflicts in International Trade Law / Luengo Hernández de Madrid. – 2007. – P. 97-206.

214. Renewable Energy and Electricity / World Nuclear Association [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.world-nuclear.org/info/Energy-and-Environment/Renewable-Energy-and-Electricity>.

215. Renewable Energy Law of the People's Republic of China / Adopted at the 14th Meeting of the Standing Committee of the Tenth National People's Congress on February 28, 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.npc.gov.cn/englishnpc/Law/2007-12/13/content_1384096.htm.

216. Report by the Chairman, Ambassador Manuel A. J. Teehankee, to the Trade Negotiations Committee for the purpose of the TNC stocktaking exercise. Committee on Trade and Environment, TN/TE/19 (22 March 2010). / WTO [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S009-DP.aspx?language=E&CatalogueIdList=225481,133663,123439,75645,104969,77194,67559,52575,47133,50892&CurrentCatalogueIdIndex=4&FullTextHash=&HasEnglishRecord=True&HasFrenchRecord=True&HasSpanishRecord=True.

217. Report of the Global Environment Facility to the Conference of the Parties . – Nineteenth session, Secretariat UNFCCC. – Bonn, Germany, May 2012. – 124 p.

218. Research Handbook on the WTO Agriculture Agreement New and Emerging Issues in International Agricultural Trade Law / Edited by Joseph A. McMahon, Melaku Geboye Desta [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://books.google.com.ua/books/about/Research_Handbook_on_the_WTO_Agriculture.html?id=clDxN42-6PcC&redir_esc=y.

219. Resolution UN GA from 20 December 1978 / UN Conference on New and Renewable Sources of Energy. Doc. A/RES/33/148. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://daccessddsny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/365/80/IMG/NR036580.pdf?OpenElement>.

220. Richardson B. J. The road to Kyoto: FCCC and the Berlin Mandate. – Legislation and Treaty Notes / Benjamin J. Richardson // New Zealand Journal of Environmental Law. – 1998. – Vol. 22. – P. 249-262.

221. Rubini L. The Subsidization of Renewable Energy in the WTO: Issues and Perspectives. / Rubini Luca [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ssrn.com/abstract=1904267>.

222. Samantha Olz, Ralph Sims, Nicolai Kirchner. Contribution of Renewables to Energy Security. / Samantha Olz, Ralph Sims, Nicolai Kirchner // OECD/IEA, April 2007. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/contribution-of-renewables-to-energy-security.html>

223. Scott R. The History of the International Energy Agency / R. Scott. – Volume II. – Major Policies and Actions. OECD/IEA, 1994. – P. 49-50.

224. Status of CDM project activities: Clean Development Mechanism Home Page. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cdm.unfccc.int/Projects/index.html>

225. Statute of the International Renewable Energy (IRENA). Conference on the Establishment of the International Renewable Energy Agency, Bonn, 2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.irena.org/menu/index.aspx?mnu=cat&PriMenuID=13&CatID=126>.

226. Steven Freeland The Kyoto Protocol: An Agreement without a Future? // UNSW Law Journal. – 2001. – Vol. 24 (2). – P. 532-542.

227. Sustainable Energy for All [Электронный ресурс]. – <http://www.se4all.org/wp-content/uploads/2014/02/UN-Decade-Resolution-RUS.pdf>.

228. Sustainable Energy for All [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.se4all.org/our-vision>.

229. Sustainable Energy for All: an Overview [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/millenniumgoals/pdf/SEFA.pdf>.

230. Sykes A. The questionable case for subsidies regulation : A comparative perspective / Alan Sykes // Stanford Law and Economics Olin Working Paper. – № 380.

231. Text of the Kyoto Protocol: United Nations Framework Convention on Climate Change. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://unfccc.int/key_documents/kyoto_protocol/items/6445.php

232. The Committee on Trade and Environment ('regular' CTE) / WTO [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wto.org/english/tratope/envire/wrkcommitteee.htm>.

233. The Economics of Climate Change : The Stern Review / Nicholas Stern. Cabinet Office – HM Treasury, 2006, UK. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://mudancasclimaticas.cptec.inpe.br/~rmclima/pdfs/destaques/sternreview_report_complete.pdf

234. The Environmental Goods Agreement (EGA) : Liberalising trade in environmental goods and services / European Commission Режим доступа: <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=1116>.

235. The Group of Eight. The Gleneagles Communique. Climate change, energy and sustainable development. 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.unglobalcompact.org/docs/about_the_gc/government_support/PostG8_Gleneagles_Communique.pdf.

236. The ITER Story [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.iter.org/proj/iterhistory>.

237. The Long Road to IRENA. From the Idea to the Foundation of the International Renewable Energy Agency. / Edited by EUROSOLAR, World Council for Renewable Energy. – Bochum : Ponte Press, 2009. – 142 p.

238. The Tariff Classification of Ethanol (ethyl alcohol) for Fuel Use from Peru : United States Customs And Border Control (Mar. 18, 2004) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.faqs.org/rulings/rulings2004NYK83935.html>.

239. The World Trade Organization: Legal, Economic and Political Analysis / Editors: Patrick F. J. Macrory, Arthur E. Appleton, Michael G. Plummer [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://books.google.nl/books?id=96x7IwWDJUQC&hl=ru>.

240. Trail Smelter case (United States, Canada) : Reports of the International Arbitral Awards 16 April 1938 and 11 March 1941. – Vol III. – Pp. 1905-1982.

241. United States – Countervailing Duty Measures on Certain Products from China / WTO [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds437_e.htm.

242. United States – Final Countervailing Duty Determination with respect to Certain Softwood Lumber from Canada : Appellate Body Report / WTO. Doc. WT/DS257/AB/R. – Adopted Jan. 19, 2004.

243. United States – Final Countervailing Duty Determination with respect to certain Softwood Lumber from Canada : Panel Report / WTO Doc. WT/DS257/R. Adopted Oct. 27, 1999. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds257_e.htm.

244. United States – Gasoline WT/DS2/R / As modified by Appellate Body Report, WT/DS2/AB/R, adopted 20 May 1996, DSR 1996:I / WTO [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/2-9.pdf.

245. United States – Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products (12 October 1998) (WT/DS58/AB/R) / WTO [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/58abr.pdf.

246. United States – Import Prohibitions of Certain Shrimp and Shrimp Products, Recourse to Article 21.5 of the DSU by Malaysia (WTO Doc WT/DS58/AB/RW of 22 October 2001) / WTO [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds58_e.htm.

247. United States – Section 110(5) of the US Copyright Act (WTO Doc WT/DS160/R of 15 June 2000) / WTO [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds160_e.htm.

248. Utility Scale Wind Towers from China and Vietnam, Investigation Nos. 701-TA-486 & 731-TA-1195-1196 (Final)] / US International Trade Commission. Publication 4372, Feb 2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.usitc.gov/trade_remedy/publications/opinions_index.htm#u.

249. Van de Graaf T. International Energy Agency / J. Sperling (Ed.), Handbook of Governance and Security. – Cheltenham : Edward Elgar Publishing Limited, 2014. – P. 489-503.

250. Van de Graaf T. The Politics and Institutions of Global Energy Governance / T. Van de Graaf. – London : Palgrave Macmillan, 2013. – P. 44-62.

251. Victor D. G., Yanosek K. The Crisis in Clean Energy: Stark Realities of the Renewable Craze. / Victor D. G., Yanosek K. // Foreign affairs (Council on Foreign Relations. – 2011. – Vol. 90(4). – Pp. 112-122.

252. Wälde T. The Energy Charter Treaty: An East-West Gateway for Investment and Trade / T. Wälde. – Kluwer Law International, 1996.

253. Wilder M., Curnow P. The Clean Development Mechanism / Martijn Wilder, Paul Curnow // UNSW Law Journal. – 2001. – Vol. 24 (2). – P. 577-582.

254. Wilke M. Feed-in Tariffs for Renewable Energy and WTO Subsidy Rules: An Initial Legal Analysis / Marie Wilke, International Centre for Trade and Sustainable Development // Trade and Sustainable Energy Series. – 2011, Nov. – Issue Paper № 4.

255. World Energy Outlook 2014. Краткий обзор (Russian Translation) – International Energy Agency, 2014. – p. 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/WEO2014.pdf>.

256. World Trade Report 2006: Exploring the links between subsidies, trade and the WTO [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report06_e.pdf.

257. Yvo de Boer. Can the international climate policy impasse be broken? / University College London Institute for Sustainable Resources Public Lecture. – London, United Kingdom, (2 December 2013). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ubraintv.com/watch.php?id=890>.